

1352/

1

ItK

adalomtörténeti Közlemények

HAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1993

as Edit: A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke

ai Andor: Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a *Specimen*)

plár Ferenc: Kassák és Kosztolányi

iczay Tibor: A valódi és az ál Piso-versek

l Béla: Babits-hatások József Attilánál

ácsy Sándor: Atomusok

ági Márton: A *Fanni* hagyományai értelmezéséhez

ós Zsuzsanna: A Mic-bán-történet irodalmunkban

l József: „Rendületlenül” vagy megrendülve? (A Bánk bán egyik színi utasításához)

d István: Kölcsey Ferenc rebellis verse?

őzi Péter: Miért fáj az ismeretlen József Attila?

me

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1993. XCVII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Komlowszki Tibor

és

Kőszeghy Péter

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,

technikai szerkesztő

<i>Madas Edit</i> : A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke	1
<i>Tarnai Andor</i> : Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a <i>Specimen</i>)	16
<i>Csaplár Ferenc</i> : Kassák és Kosztolányi	39

Kisebb közlemények

<i>Klaniczay Tibor</i> : A valódi és az ál Piso-versek	5
<i>Stoll Béla</i> : Babits-hatások József Attilánál	57
<i>Lukácsy Sándor</i> : Atomusok	62

Műelemzés

<i>Szilágyi Márton</i> : „Elhervadott a szeretet édes melege alatt” (A <i>Fanni hagyományai</i> értelmezéséhez)	69
---	----

Műhely

<i>Csikós Zsuzsanna</i> : A Mic bán-történet irodalmunkban	78
<i>Sütő József</i> : „Rendületlenül” vagy megrendülve? (A <i>Bánk bán</i> egyik színi utasításához)	92
<i>Fried István</i> : Kölcsey Ferenc rebellis verse?	102

Vita

<i>Sárközy Péter</i> : Miért fáj nagyon az ismeretlen József Attila?	115
--	-----

Adattár

<i>Egyed Emese</i> : Barcsay Ábrahám levelei Károlyi Antal grófhhoz és feleségéhez	124
<i>Deák Eszter</i> : Márton József öt levele Sigmund Berchtoldhoz	130

Szemle

Tankönyvháború (<i>Lőrinczy Huba</i>)	135
Magyar színháztörténet 1790–1873 (<i>Nagy Imre</i>)	142
Batta András: Álom, álom, édes álom ... (<i>Kerényi Ferenc</i>)	146
Fábri Anna: Jókai – Magyarország (<i>Szilasi László</i>)	148
Derék Pál: A vasbetontorony költői (<i>Ferenczi László</i>)	151
<i>Die Gesta Hungarorum</i> des anonymen Notars (<i>Kulcsár Péter</i>)	154

Krónika

Mályuszné Császár Edit (1910–1992) (<i>Kerényi Ferenc</i>)	156
Szathmári Király Ádám 1692–1992. Emlékülés, 1992. július 11–12. Boldva (<i>Hopp Lajos</i>)	157
Szlovák–magyar konferencia a századfordulóról. 1992. szeptember 21–22. Budapest (<i>Berkes Tamás</i>)	158

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

A XIII-XIV. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI FERENCES PRÉDIKÁCIÓ FORRÁSVIDÉKE

(A Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról)

I. XIII-XIV. századi magyar vonatkozású prédikáció-gyűjtemények

Tarnai Andor 1983-ban a *Budapest-Németújvári Sermones dominicales* tanulmányozása kapcsán számba vette *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájában* (1972) szereplő prédikációs kódexeket.¹ Három XIII-XIV. századi kéziratnak volt csupán némi szakirodalma: (a) Gábrriel Asztrik 1943-ban megjelent értekezése révén egy XIII. századi magyar klerikus Párizsban összeállított sermonariumának;² (b) a tartalmi szempontok alapján a XIII. század második felére datálható domonkos ún. *Pécsi egyetemi beszédeknek*;³ (c) és a *Gyulafehérvári Kódexnek*, melyről „túl a benne olvasható *Gyulafehérvári Sorokon* és a ferences eredetű formuláriumon, máig annyit tudunk, mint a századfordulón.”⁴

1982-ben csereegyezmény keretében az Országos Széchényi Könyvtár birtokába jutott egy újabb magyar vonatkozású sermonarium, az *Ómagyar Mária-siralmat őrző Leuveni Kódex*. Vízkelety András a XIII. század közepén–második felében élt itáliai szerzők lehetőség szerinti azonosításával meghatározta a számunkra különösen értékes kézirat helyét a domonkos sermo-irodalomban.⁵ Ugyanő ismertetett részletesebben 1986-ban, a Széchényi Könyvtárban megrendezett kódexkiállításához kapcsolódó konferencián egy Bécsben őrzött, magyarországi használatra készült, XIV. század eleji domonkos beszédgyűjteményt,⁶ majd a Szent István év alkalmából rendezett tudományos ülésszakon egy szintén 1300 körüli heiligenkreuzi sermonariumot, melynek Szent László sermói közül kettő azonos a *Pécsi egyetemi beszédek* László-napi prédikációival.⁷ Vízkelety András tanulmányainak köszönhetően a XIII. század végi, XIV. század eleji magyarországi domonkos prédikáció-irodalom jellege, forrásai, szerepe lassan kirajzo-

¹ TARNAI Andor, *A Budapest-Németújvári Sermones dominicales*. ItK 1983. 23–31.

² GABRIEL Asztrik, *Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd-gyűjteménye*. EPhK 1943. 164–193. (Bibliotheca Apostolica Vaticana, Pal. Lat. 469.)

³ A Bayerische Staatsbibliothekban őrzött kézirat (Clm 22363/b) a XIV-XV. század fordulóján készült másolat. Kritikai kiadásának megjelenése a közeljövőben várható.

⁴ TARNAI A., i. m. 23.

⁵ „Világ világa, virágnak virága ...” (*Ómagyar Mária-siralom*). Bemutatja Vízkelety András. Budapest, 1986. – VÍZKELETY András, *Die „Altungarische Marienklage“ und die mit ihr überlieferten Texte*. Acta Litteraria 1986. 3–27.

⁶ VÍZKELETY András, *Ismeretlen forrás Árpád-házi szentjeink hagiográfiájához*. (Nationalbibliothek, Cod. Lat. 1369.) In *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. SZELESTEI N. László. Budapest, 1989. 345–358. (A kódexre már korábban felhívta a figyelmet: *Eine Aldobrandin zugeschriebene Predigt mit ungarischen Glossen im „Löwener Codex“ und ihre Parallelüberlieferung in Wien*. Codices manuscripti 1985. 90–93.)

⁷ VÍZKELETY András, *Példaképkötés és argumentáció a középkori Szent István prédikációkban*. (Heiligenkreuzi ciszterci apátsági könyvtár, Cod. 292.) In *Szent István és kora*. Szerk. GLATZ Ferenc és KARDOS József. Budapest, 1988. 180–184.

lódik.⁸ Az egyetlen ebből a korból ismert ferences sermonariumot, az idézett *Gyulafehérvári Kódexet* viszont még senki sem vizsgálta meg alaposabban.

II. A kutatás új segédeszköze J. B. Schneyer sermo-repertóriuma

Az utóbbi évtizedekben a sermo-kutatás Európa-szerte hatalmas lendületet vett: két összefoglaló nagy monográfián kívül⁹ számtalan kritikai kiadás, résztanulmány és bibliográfia látott napvilágot. Alakult egy nemzetközi társaság is, az International Medieval Sermon Studies Society, melynek folyóirata rendszeresen tájékoztat a témával kapcsolatos publikációkról.¹⁰ A legnagyobb vállalkozás kétség kívül J. B. Schneyer sermo-repertóriuma,¹¹ mely az index-kötetek megjelenésével¹² a kutatás alapvető segédeszköze lett. Schneyer az 1150–1350 közötti időszakból fennmaradt sermo-állományt repertorizálta – mintegy 104 000 tételt – az európai nagy-könyvtárak sermonáriumi alapján. A sermo-sorozatok szerzőik, szerzetesrendi hovatartozásuk – vagy ha egyik sem volt kideríthető – a kódexeket őrző könyvtárak rendjében kaptak helyet a *Repertoriumban*. Az egyes sermók helyét az egyházi évben sigla jelzi. Egy-egy tétel a sermo-sorozaton belüli sorszámból, az említett siglából, a sermo incipitjéből és gyakran az explicitből áll. Az incipit összetett: tartalmazza a bibliai idézetet, a *themát*, amire a sermo épül, a *prothemát* – ha van –, és a szorosabb értelemben vett sermo-kezdetet. Schneyer egyszemélyes teljesítménye csak múlt századi tudós elődeiéhez vagy F. Stegmüller Biblia- és Sentetia-kommentár repertóriumaihoz mérhető. Számos kérdés azonban így is nyitva maradt. (1) A teljes sermo-állományt – bizonyára több százezer tételt – nem lehetett számba venni. Az arányok érzékeltetésére – a Schneyer számára hozzáférhetetlen könyvtárakról nem beszélve – elég, ha csak a két hazai vonatkozású sermonáriumot, a *Leuveni Kódexet* és a vatikáni prédikáció-gyűjteményt említem. Egyik sem kapott helyet a *Repertoriumban*. Az első Nyugaton volt ugyan még akkor, de Leuvenben rejtőzött egy páncélszekrényben azonosítatlanul, a másik nem sermo-sorozatokat, hanem különböző szerzők sermóit vegyesen tartalmazza. Az ilyen típusú kódexeket nem dolgozta fel rendszeresen Schneyer. Bár a *Repertorium* segítségével a sermók jó része mindkét esetben azonosítható, egyes beszédek csak ezekben – vagy még más, szintén nem repertorizált – kódexekben fordulnak elő. (2) Ugyanaz a sermo különböző kéziratokban más-más szerző neve alatt szerepelhet, a hagyomány e tekintetben egyáltalán nem megbízható. Schneyer nem végezhetett minden egyes esetben alapos filológiai kutatásokat, így a név, mely alatt a sermót felvette, lehet a szerzőé, máskor a kötet összeállítójáé, de gyakran egyiké sem, mert a tényleges szerzőt egy nagyobb auktoritás kiszorította. (3) Az incipitek egyezése még nem jelent egészen biztos támpontot egy sermo azonosításához, ezért van szükség általában az explicitre is. Ugyanakkor gyakran előfordul, hogy két sermo az eltérő explicitek ellenére is (az utolsó mondat kivételével) egyezik egymással. (4) Schneyer a *Repertoriumot* magát még

⁸ VIZKELETY András, *A Domonkos Rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13–14. században*. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Aktái. Szeged (megjelenés alatt).

⁹ J. B. SCHNEYER, *Geschichte der katholischen Predigt*. Freiburg, 1968. – J. LONGÈRE, *La prédication médiévale*. Paris, 1983.

¹⁰ Medieval Sermon Studies Newsletter. Alapítója G. Cigman, jelenlegi szerkesztője S. Farde. University of Leeds.

¹¹ J. B. SCHNEYER, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit 1150–1350*. I–IX. Münster Westfalen, 1973–1980. (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters. Bd. XLIII, Heft 1–9.)

¹² J. B. SCHNEYER, *Repertorium ... Index der Textanfänge*. Bearb. von Ch. LOHR, U. FEGER etc. I–II. 1989–1990. (Beiträge... Bd. XLIII, Heft 10–11.)

be tudta fejezni, de a szintén nagyszabásúra tervezett index-kötetek elkészítésében 1979-ben bekövetkezett halála megakadályozta. Charles Lohr, a freiburgi Raymundus Lullus Intézet igazgatója vette át a munkálatok irányítását, akit egyre türelmetlenebbül sürgettek a kutatók, mivel indexek nélkül a kilenc repertórium-kötet alig volt használható. A vitathatatlan érdemek mellett a mutatókon fájdalmasan érzékelhető Schneyer elszánt ügyszeretének a hiánya. Nem készült el a szerző által tervbe vett ünnep-mutató és a sermók valódi incipitje szerinti index. Ezek még indokolható, bár a *Repertorium* használhatóságát csökkentő hiányosságok. Végleg nem menthetők viszont a meglévő *thematikus* index lépten-nyomon tetten érhető fogyatékosságai: számos tétel egyszerűen kimaradt. A felsorolt nehézségek mégsem változtatnak semmit azon a tényen, hogy az eddig alaposabban számba sem vett hazai kódexekhez is egy olyan iránytűt kaptunk, amivel az első, tájékozódó lépéseket bizton megtehetjük.

III. A Gyulafehérvári Kódex

A magyarországi provenienciájú középkori sermonáriumokban gazdag gyulafehérvári Batthyány Könyvtár anyagában kutatva bukkant Varjú Elemér 1898-ban a magyar nyelvű prédikáció második terjedelmesebb dokumentumára, a *Gyulafehérvári Sorok*ként közismertté vált rímes divisiókra. Az első, fényképekkel illusztrált részletes ismertetés¹³ nagy visszhangra talált a századelőn. A kutatók figyelmét elsősorban a nyelvemlék maga keltette fel, de hamarosan vita kezdődött a szerző (kompilátor) személye körül is, amit egy lapalji – később kivakart – possessor-bejegyzés és a kódex 121v–123v lapjain olvasható, 1320 körülre datálható ferences formulárium táplált. A *Sorok* kérdését irodalomtörténetírásunk megnyugtatóan megoldotta,¹⁴ a szerző (összeállító) személyén – mivel a kódexet többen írták – nem érdemes vitatkozni, a formuláriumot pedig Szentiványi Róbert a kódex alapos leírásával és a vonatkozó szakirodalommal együtt a könyvtár katalógusában kiadta.¹⁵ Ezúttal a kódexet eredeti rendeltetésének megfelelően mint prédikációs segédanyagot elemezzük.

III. 1. A kódex leírása

A kódex 152 × 116 mm nagyságú, 154 folio terjedelmű¹⁶ „vade mecum” könyvecske. Jellegetes koldulórendi prédikációs könyvtárformátum ez, akkora, hogy a szerzetesek, ha szükség volt rá, bármikor könnyedén magukkal vihették.¹⁷

Az oklevélminták tanúsága szerint a kódex a veszprémi egyházmegyében készült, ezzel kapcsolatban a konszenzus Székesfehérvár felé hajlik. Bár egy prédikációs könyvben egy formulárum jelenléte indokolatlannak tűnik, a 14-es számú formula a kötet használói számára fontos jogi biztosíték volt. Benedek veszprémi püspök 1295 táján ebben az oklevélben adott fölhatalmazást a ferenceseknek arra, hogy egyházme-

¹³ VARJÚ Elemér, *A gyulafehérvári codex*. Akad. Ért. 1899. 16–25.

¹⁴ Egyetlen kiegészítés: Az első divisio-csoport latin eredetijéhez (50v), a Jézus nevére írt akrostichonhoz sikerült újabb szövegpárhuzamokat találni: H. WALTHER, *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris latinorum*. Göttingen, 1959. 9868. (Három forrást sorol fel.)

¹⁵ R. SZENTIVÁNYI, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1958. Nr. 395. – További szakirodalom és kiadások: MOLNÁR József – SIMON Györgyi, *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1976. 48–50. – BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, 1980.

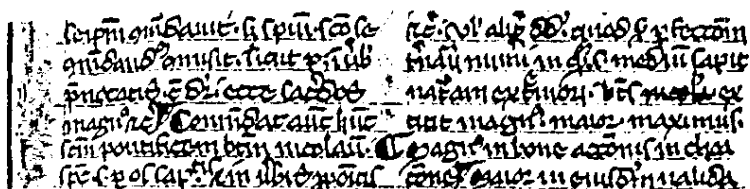
¹⁶ Ehhez az eredeti corpusához a XV. században hozzákötötték még Jacobus de Paradiso (?) búcsúkról írt traktátusát, ami a kódex folyamatos használatára utal.

¹⁷ Vö. L. D. D'AVRAY, *The Preaching of the Friars. Sermons Diffused from Paris before 1300*. Oxford, 1985. 56–59. – Hasonló nagyságú az Ómagyar Mária-síralom kódexe is.

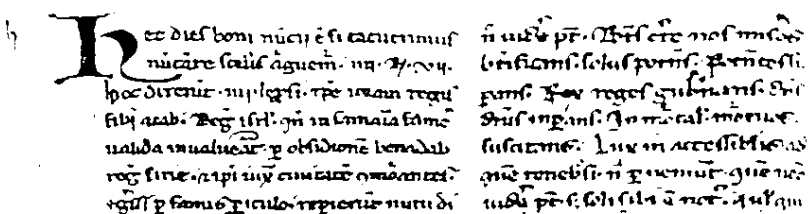
gyéjében gyóntathassanak és prédikálhassanak, a hívek számára pedig a részvételt külön búcsúkkal tette vonzóbbá.¹⁸

A formulárium nemcsak a lokalizáláshoz, hanem a kódex datálásához is fogódzót jelentett. Az oklevelek – a műfajnak megfelelően – datálatlanok, de a legkésőbbi sem tehető 1310 utánra. Ennek alapján – Karácsonyi szerint – a formulárium összeállítására 1320 körül kerülhetett sor.¹⁹ Karácsonyinak az a megállapítása viszont, hogy a formulárium előtti sermók 1310 körül, az utána következők pedig 1330 körül készültek,²⁰ sem tartalmilag, sem paleográfiailag nem állja meg a helyét. Vele szemben Jakubovichék a kódex írását egyetlen kéznek tulajdonították.²¹ Valójában a kódexben – csak a törzsszöveget tekintve – öt jól elkülöníthető írás szerepel. Az írások között van három semicurziva: az első kicsit merev, szögletes (I. kéz); a második lendületes, jól kiírt (IV. kéz),²² a harmadik sűrű, egyenletes, de kissé modoros (III. kéz). A hatodik kéz írását vékony betűszárak jellemzik, az *l* és *a* sohasem hurkolt, a *g* hurka kicsi. Szerepel még a kódexben két textualis írás kevés kurzív jeggyel (II. és V. kéz), melyek közül a második az egyetemi kódexek jellegzetes minusculáit idézik. A kezek gyakran váltják egymást, akár egy-egy sermo közepén is, és vissza-visszatérnek. A formulárium után nem történik írásváltás. A kezek tehát egykorúak, a kódex másolása pedig néhány hónapnál többet bizonyára nem vett igénybe, főleg, ha ennyien dolgoztak rajta. A kódex eredeti datálása a XIV. század első negyedére elfogadható.

A Gyulafehérvári Kódex hat „keze”

I. kéz (1r)

II. kéz (11v)

¹⁸ „... concessimus vobis et dedimus licenciam in nostra diocesi confessiones audiendi ... similiter predicationis officium exercere ... et ut devocio Christi fidelium magis ac magis augeatur in vestris predicationibus circa dies sollempnes 40 et in aliis diebus non sollempnibus 30 dierum indulgencias de iniuncta eis penitencia auctoritate nostra faciatis.” SZENTIVÁNYI, i. m. 223–224.

¹⁹ KARÁCSONYI János, *A magyar ferencrendiek formulás-könyve a Battyány-könyvtárban*. Batthyáneum, 1913. 24–32.

²⁰ KARÁCSONYI János, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. Budapest, 1924. 586.

²¹ JAKUBOVICH Emil – PAIS Dezső, *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, 1929. 132.

²² A magyar nyelvű sorokat az első két esetben e mellett az írás mellett találjuk, ugyanezen kéztől.

erat filius dampnationis. propter caritatem
non reprobationis. propter hoc non habuit caritatem
deus. et filius fuit propter caritatem. de
similiter habuit deus filium. et filium
caritatis. non habuit deus filium. et
filium. qui est caritatis. et caritatis
deus. ut caritatis dignus est caritatis.

filium quia. ab angelis ignem ignem. et
plures angelos ignem saluare. et non mada
ut ille saluaret. et angelus. quod est deus. et
deus propter caritatem. et saluaret. et non
quia filius est caritatis. et caritatis. et
deus. et similitudinem deus. et caritatis. et
et saluaret. et caritatis. et angelus. et non mada.

III. kéz (17r)

Angeli coram semper iudice fac
torem. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.

IV. kéz (36r)

ultra. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.

V. kéz (78v)

Oportet de aduersariis quod est. et
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.
et filium. et filium. et filium. et filium.

VI. kéz (148v)

III. 2. A kódex tartalma

Predicare enim seminare est
sed confessiones audire
fructum metere est
(D'Avray 50)

A kódex egy közel egykorú tartalomjegyzékkel kezdődik és az eredeti fóliósámozásra utalva segíti a rendszertelenül másolt anyagban a könnyebb tájékozódást. Az előzéklapra és az utolsó két oldalra nem sokkal később sietős, notuláris írással újabb beszédeket írtak, de ezek is ugyanabból a körből származnak, mint a főszöveg.²³ A kódex a nagyobb egyházi ünnepekre 56 beszédmintát tartalmaz (I. a II. sz. függeléket). Az összeállítás jellemzője a Mária-ünnepekre szánt sermók nagy száma, és a két rendi szent, Szent Ferenc és Páduai Szent Antal szerepeltetése.

A prédikáció célja a hittanítás mellett az erények gyakorlásának előmozdítása és a bűnbánat felkeltése volt. A prédikálás és a gyóntatás gyakran együtt járt (I. Benedek püspök idézett engedélyét); a szerzetesek ugyanolyan felkészült gyóntatók voltak, mint amilyen jó prédikátorok. Ezért tartoznak a prédikációs segédkönyvek közé az erényekről és bűnökről illetve a penitenciáról szóló traktátusok.²⁴ Kötetünkben három ilyen traktátus is szerepel.²⁵ Jacobus de Benevento²⁶ *Viridarium*ának bevezetőjében – ezt elhagyta scriptorunk – hangsúlyozza, hogy művét különösen azok számára írta, „qui aliis habent proponere verbum Dei”.²⁷ Hasonló forrásanyagot jelentettek kódexünk használói számára Hugo a Sancto Victorénak a szeretetről szóló, Ágostonnak a részség ellen és Jeromosnak az asszonyi csábítás ellen írt klasszikus sermói.

Ugyancsak a száraz beszéd-vázakat megelevenítő eszköztár kellékei közé tartoztak az exemplumok. Az egyszerű elől menekülő, verembe esett ember példájának itt találjuk legkorábbi hazai emlékét.²⁸

A *Gyulaféhevári Kódex* tehát egy olyan összetett prédikációs segédkönyv, mely a skolasztikus sermo-modellek mellett egyéb prédikációs, pasztorációs segédanyagot is tartalmaz.

A formulárium természetesen e tágabban értelmezett műfaj keretei között sem helyezhető el. Felvétele a kódexbe egyéni, speciális szükségletet, megbízatást feltételez.

III. 3. A sermók XIII. századi párizsi ferences szerzői

Varjú Elemér már a kódex első bemutatásakor megállapította a sermókról, „hogy nem teljes beszédek ezek, hanem csak vázlatok, kivonatok”.²⁹ A szerzőség kérdése

²³ A XX. században, az előzéklapokat is felvéve, ceruzával újra végigszámozták a kódexet, ez azonban a mikrofilmen gyakran nem látszik. Mi az eredeti lapszámozásra hivatkozunk a függelékben csatolt részletes tartalomjegyzékben, de esetenként utalunk Szentiványi lapszámaira is.

²⁴ D'AVRAY, i. m. 50–51., 76–77. – Pierre MICHAUD-QUANTIN, *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge*. Louvain – Lille – Montreal, 1962.

²⁵ L. az I. sz. függelék. Szentiványi Ps. Szent Bernát emelkedését kivéve nem figyelt fel rájuk. Ezt is hibásan írta le, mert egy sermo explicítjét adta meg a néhány lappal később folytatódó traktátusé helyett.

²⁶ T. KAEPPEL, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*. II. Roma, 1975. 304–307.

²⁷ *Florilegium Cassinense*, IV. 263.

²⁸ Az exemplum egy változata szerepel a *Legenda aurea*ban Barlám és Jozafát legendájában (melynek fordítását a *Kazinczy-kódex* [1526, 1541] tartalmazza), a *Gesta Romanorum*ban és Temesvári Pelbátrnál is. (Vö. F. C. TUBACH, *Index exemplorum*. Helsinki, 1969. 5022.)

²⁹ I. m. 19.

külön nem foglalkoztatta: „beírták őket, amint éppen készültek, vagy amikor alkalom jutott egyiket-másikat valamely idegen gyűjteményből lemásolni” – írja ugyanott. Mályusz Elemér hetven évvel később jóval óvatosabban fogalmaz: „Valószínűleg eredeti beszédek is vannak közöttük, éppen, mert a kódex nem egyszerűen valamelyik külföldi gyűjtemény, befejezett munka másolata, tételezhetjük fel. Sajnos még senki sem vizsgálta át tüzetesen”.³⁰ A műfajról magyarul legátfogóbban és a legnagyobb szakértelemmel Gábel Asztrik írt 1943-ban megjelent, már idézett tanulmányában.³¹ A XIII. századi párizsi prédikációs irodalommal – ha csak utalás szerűen is – egyedül ő hozta összefüggésbe a *Gyulafehérvári Sorok* kódexét.³² Az 1300 előtti párizsi koldulórendi prédikációnak L. D. D’Avray utóbb egy teljes monográfiát szentelt.³³

A XIII. század fordulópontot jelentett a középkori prédikáció történetében. A perikópát végigmagyarázó homiliát végleg felváltotta a „skolasztikus sermo”,³⁴ mely egy rövid bibliai citátumra, az ún. *themára* épül. Ezt követheti a *prothema*, az előző idézethez tartalmilag vagy formailag kapcsolódó újabb bibliai idézet és annak rövid kifejtése. A *prothema* lelki előkészület a prédikációra. Ezután visszatér a *thema*, melynek kifejtését rímes *divisiók*ban vázolja a szerző; a *divisiók*at újabb alosztások, *subdivisiók* követik. Egy-egy kifejezés a Bibliában több jelentésben fordul elő. Az egyes jelentések „megkülönböztetése” a *distinctio*; a felsorolt *distinctió*k is rimeltetik. A *divisiók* és *distinctió*k kifejtése a *dilatatio*, ahol a skolasztikus szövegmagyarázat és a középkori retorika legkülönbözőbb eszközei voltak fölvonultathatók. Az igazi *dilatatio*ra a beszéd elmondásakor került sor, amikor hasonlatokkal, példákkal, legendarészletekkel tette élővé a prédikátor a sermót. Az óriási számban fennmaradt egy-két oldalas, pontos arányok szerint nagy tudatossággal megszerkesztett beszéd-vázak önálló irodalmi műfajt képviselnek. Ezek alapján alig lehet fogalmunk az olykor több órán át tartó – esetleg nemzeti nyelvű – valódi prédikációról. A mendikáns rendek tagjait azonban szervezett keretek között megtanították az új prédikációs segédeszközök használatára.

A *Gyulafehérvári Kódex* is ebbe a műfajba tartozik. A sermóknak több mint a felét sikerült azonosítani, vagy legalábbis szövegpárhuzamot találni hozzájuk. A szerzők közül négyen a párizsi egyetem teológiai fakultásának magister regensei, valamennyien ferencesek. A leghíresebb közülük Szent Bonaventura (1221–1274) – ha a 28. és a 40. számú beszéd valóban tőle származik. A legkorábbi Johannes de Rupella (+ 1245), aki Alexander de Hales utóda volt a minoriták katedróján s igen népszerű prédikátor.³⁵ Őt követően Odo Rigaldus (+ 1275) lett a minoriták magister regense 1245 és 1248 között. Rigaldus a korai skolasztika jelentős alakja volt, 1248 után roueni érsek.³⁶ Guibertus de Tornacoról (+ 1248), aki 1257 és 1260 között Bonaventurát követte a ferences katedrán, Gábel Asztrik is bővebben írt.³⁷ Ők együtt teremtették meg a prédikációs segédeszközök párizsi ferences tradícióját.³⁸ Népszerű párizsi ferences szónok volt még Nicolaus de Biard (ca. 1250) és az ő nyomdokain járó Petrus de Sancto

³⁰ MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971. 349.

³¹ L. a 2. jegyzetet.

³² I. m. 189.

³³ L. a 17. jegyzetet.

³⁴ A skolasztikus módszer közvetlen érvényesülését D’AVRAY elődeivel szemben bizonyos fokig vitatja. I. m. 163–180.

³⁵ P. GLORIEUX, *Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle*. Paris, 1933. 311. – A 11., 12., 13. sz. beszédek.

³⁶ GLORIEUX, i. m. 303. – SCHNEYER 9. jegyzetben idézett műve 147. – Az 50. 51., 53., 54. sz. beszédek.

³⁷ I. m. 189. – A 27. sz. beszéd.

³⁸ D’AVRAY, i. m. 140–146.

Benedicto (ca 1280).³⁹ Bolognában és feltehetően Párizsban is tanult Servas Sanctus de Faenza († 1300 k.), akit a XIII. század legnagyobb moralistájának neveztek.⁴⁰ A másik itáliai, Lucas de Bitonto párizsi kapcsolatai nem ismeretesek, de népszerű prédikációit Párizsban is másolták, 1483-ban pedig kiadták.⁴¹

Az egy-egy szerzőhöz köthető sermő-sorozatok mellett kedveltek voltak az egyedi összeállítások is. D'Avray idézi a párizsi Bibliothèque Nationale 3737 sz. kéziratát, melyben a most felsorolt szerzők közül öten szerepelnek, Lucas de Bitontót is beleértve.⁴²

Az azonosított szerzőkkel a *Gyulafehérvári Kódex* sikerült a XIII. századi párizsi ferences tradícióhoz kötni. A kódex maga itthon készült, de mintapéldánya(i) a legfrissebb párizsi prédikációs anyagot tartalmazták, ami – hála a jól szervezett rendi iskoláznak – meglepően rövid idő alatt eljuthatott a korabeli Európa legtávolabbi vidékeire is. A koldulórendi stúdiumok hatékonyságát a központosított iskolarendszer biztosította. Minden provinciából két-két ferences tanult egyszerre a rend költségén a párizsi konventben, mely az egyetem szerves része volt. Ezek nagy része névtelen maradt, nem szereztek egyetemi fokozatot, – nem is ezért mentek Párizsba. Az artes fakultás fokozatait szerzetes nem vette fel; a teológiai fokozat eléréshez legkevesebb hat év kellett, a rendi studium generalén tanuló szerzetesek pedig általában három évenként váltották egymást.⁴³ Számos magyar szerzetesnek is meg kellett fordulnia a párizsi konventben, akik bizonyára sok könyvet, elsősorban prédikációs könyvet hoztak magukkal, közöttük a *Gyulafehérvári Kódex*ben szereplő sermókat.

III. 4. A sermók közvetlen és közvetett közönsége

A kódex sermóinak azonosítása csalódást okozhat azoknak, akik eredeti művet sejtettek benne.⁴⁴ A lényeg azonban nem az eredetiségben rejlik. A tudomány ahhoz kellett, hogy e rövid, száraz vázlatokból élő prédikáció legyen, akár Párizsban, akár Székesfehérvárott használták fel őket. Az egyetlen centrumból szétsugárzott, minden egyediségtől és aktualitástól megszabadított latin beszédminták egységes üzenet hordozói voltak Európa-szerte; az említett egységes iskolázás pedig azt biztosította, hogy a szerzetesek ezt a „kódolt” üzenetet a végeken éppúgy közvetíteni tudják saját rendi utánpótlásuk és a hívek felé, mint Párizsban. A sermo-minták használói, „elsődleges közönsége” a prédikáló szerzetesek voltak. A „közvetett közönségről”, a prédikációk hallgatóságáról a beszéd-vázlatok önmagukban nem sokat árulnak el. Klerikus- és tájékozottabb laikus körben egyaránt elmondhatók voltak, a prédikátor felkészültségén és tájékozottságán múlt, hogy kinek-kinek megfelelő szinten – és nyelven – dilatálja a rímes divisiókra redukált mondandót. A *Gyulafehérvári Kódex* összeállításának szempontjai viszont (csak nagy ünnepek felvétele, gyónásra felkészítő segédanyag, a pasztorációt engedélyező oklevél és nem utolsósorban a magyar nyelvű divisiók) képzetebb világi hallgatóság mellett szólnak.

³⁹ SCHNEYER, i. m. 157–158. – A 2. és 12., illetve 7–8. sz. beszédek.

⁴⁰ D'AVRAY, i. m. 77. 4 – A 4. sz. beszéd.

⁴¹ SCHNEYER, i. m. 163. – A 32–33. sz. beszéd.

⁴² I. m. 99.

⁴³ L. BEAUMONT–MAILLET, *Le Grand Couvent de Cordeliers de Paris*. Paris, 1975. 25–27.

⁴⁴ Az azonosítatlan sermókat is csak akkor tarthatnánk hazai terméknek, ha erre valami kézzelfoghatóan utalna. Ilyen ismérvet eddig nem találtunk. Erdélyi Lajos még megkockáztathatta, hogy „e codex a maga egész tartalmában megérdemelné a kiadást” (MNy 1913. 74.), ma már világos, hogy ennek semmi értelme nem lenne.

A bevezetőben idézett domonkos kódex-csoport három darabja Vizkelety András szerint nagy valószínűséggel „a rendi tudományos továbbképzésben résztvevő tanulók számára készült”, a magyar glosszákat is tartalmazó *Leuveni Kódex*et pedig egy olyan magyar konventben használhatták, ahol nővérek és laikus testvérek egyaránt nagy számban éltek.⁴⁵ E korai domonkos kódexeknél az itáliai hatás dominált. A ferences *Gyulafehérvári Kódex* színvonalas párizsi prédikációs anyagot közvetített feltételezhetően világiak számára is. A közönség – a kódex hosszú használata során – idő és alkalom szerint változhatott.

FÜGGELÉK

I.

A Gyulafehérvári Sorok kódexe

(Gyulafehérvár [Alba Iulia], Bibliotheca Documentaria
Batthyaneum R. III. 89. – OSzK FM 1/1547)

XIII. századi sermők

1. f. IIv (2v) [In coena Domini]

[...] *verba Redemptoris nostri* que dixit in hac ultima cena sua ... × ... *estis discipuli si dileccionem inuicem habueritis* etc. (Jo 13,35).

2. f. IIIv (3v) [Dominica in palmis]

Hoc enim sentite in vobis (Phil 2,5) – dicitur vulgariter quod nescit sanus quomodo et egro ... × ... *gaudium celi quod est eterne* [...] *ipse presta.*

Schneyer 4,234 (73, T24) – Nicolaus de Byard OM (c. 1250). – Az explicit eltér.

3. f. IVv (4v) [In annunciazione BMV]

Salutate Mariam (Rm 16,6) – In verbis istis hortatur apostolus quemlibet peccatorem ad salutandum Beatam Virginem ... × ... et sic salutabimus.

4. f. IVv (4v) [De uno martyre]

Magna est gloria eius in salutare tuo (Ps 20,6) – Gloriosi sunt martyres non solum in hac vita sed etiam in futura ... × ... *de quibus locuta es gloriosior apparebo* (2Rg 6,22).

Schneyer 5,389 (200, C4) – Servas sanctus de Faenza OM († c. 1300).

5. f. 1r (5r) Sermo potest dici de quodam confessore

Ecce sacerdos magnus qui in diebus suis (Sir 44,16) – Quoniam ut ait apostolus *non qui seipsum commendat ille* etc. (sCor 10,12) – (A prothemához:) Ideo beatus Martinus sacerdos et pontifex altissimi non seipsum commendavit ... – (A themához:) Commendat autem hunc sanctum pontificem beatum Nicolaum ... × ... Quoniam iustus Dominus et iusticiam diligit. Rogemus ergo Dominum nostrum.

6. f. 2r (6r) Sermo de sancto Martino

Labora sicut bonus miles Jesu Christi (2Tim 2,3) – *Comede fili mi mel* (Prv 24,13) – Tria sunt in quibus fertur naturaliter humanus appetitus ... *prothema* explicit. – *Labora* etc. – Clara laudum preconia ... × ... *Ista ergo inficiunt spirituales miliciam.* Rogemus.

⁴⁵ A 8. jegyzetben i. m.

* A zárójelbe tett számok Szentiványi lapszámai.

Schneyer 5,560 (40; S81) – Thomas auctor vel potius compiler. Mss ostendunt complitationem OM. – Az explicit eltér. – Schneyer 8,350 (105; S81) – **Heiligenkreuz cod. 292** (105), prothema nélkül. Az explicit eltér, de a sermók azonosak.

7. f. 5r Sermo de Purificatione Beate Virginis

Suscepimus Deus misericordiam tuam (Ps 47,10) – In his verbis exprimitur devocio ecclesie ... × ... et ducat nos ad eum in templum glorie.

Schneyer 4,793 (154, S24) – Petrus de S. Benedicto OM (c. 1280).

8. f. 8r Sermo Beate Marie Virginis de Nativitate

Tu fabricatus es auroram (Ps 73,26) – Consuetudo est cum ut aliquis sapiens artifex multa fecerit genera operum ... × ... mereamur cum hoc sole in electorum parte gaudere, quod nobis prestare digneris. (8v Residuum istius sermonis queratur in ultimo folio 4-i quaternioni ad tale signum ≈; f. 16 in tertia columpna circa medium.)

Schneyer 4,794 (171, S65) – Petrus de S. Benedicto OM.

9. f. 9r Sermo de Assumpcione Beate Virginis

Elevata est nubes de tabernaculo (Nm 10,11) – In verbo proposito secundum litteralem intelligentiam exponitur processus illius nubis ... × ... ut de plenitudine eius accipiant.

Schneyer, 7,332 (309, S59) – Sermones Fratrum Minorum: Clm 14832; (= Clm 9614 f. 128. Hugo de Sancto Caro(?) OP c. 1190–1263). – (Schneyer explicitet nem ad.)

10. f. 11v [De eadem]

Hec dies boni nuncii (4Rg 7,9) – Hoc dixerunt IIII leprosi tempore Ioram regis filii Acab ... × ... ut de plenitudine eius accipiant.

11. f. 12r Sermo de Assumceione Beate Virginis Marie

Que est ista que progreditur sicut aurora (Ct 3,6) – Ex ipsa forma questionis invenitur Salomon ignorare quibus verbis exprimat laudes gloriose Virginis ... × ... Estote misericordes. Rogabimus. Schneyer 3,714 (147, S59) – Johannes de Rupella OM († 1245).

12. f. 13v Sermo de sancto Francisco bonus

(H) *Enoch placuit deo et translatus est in paradysum* (Sir 44,16) – In verbis istis sub typo Enoch dicuntur tria que bene conveniunt beato Francisco ... × ... habemus triplicem translacionem corporalem. Rogemus.

Schneyer 3,713 (133, S39) – Johannes de Rupella = Nicolaus de Byard, n. 191.

13. f. 15r Sermo de sancto Anthonio

Quasi stella matutina in medio nebule (Sir 50,6) – Ad laudem et gloriam beati Anthonii predicatoris fratrum minorum potest assumi verbum istud ... × ... unde iubar dicitur propter iubar splendoris ab Ysidoro.

Schneyer 3,713 (134, S41) – Johannes de Rupella OM. – Az explicit eltér.

14. f. 16v De Annunciacione Beate Marie Virginis

Ave gracia plena Dominus tecum (Lc 1,28) – *Et ingressus angelus ad eam dixit Ave gracia plena* etc. (Lc 1,28) – Hodie incoatum est salutis nostre initium porte celi reseri deinde confundi ... × ... hodie Virgini mandavit per angelum. Amen.

15. f. 19r Sermo communis de adventu Domini

Veniat dilectus meus (Ct 5,1) – Verbum est anime fidelis spiritualem adventum Christi postulantis ... × ... sollempni convivio honorabit qui cum Patre et Filio etc.

Schneyer 6,402 (3, T3) – Sermones OCist.: Erlangen, Univ. 317., a kódexben ferences beszédek is vannak.

16. f. 20v Sermo in festum Omnium Sanctorum

Hij qui amicti sunt stolis albis (Apc 7,1) – Sicut dicit Hugo in commento de Angelica archa Stupor admiracionis materiam suscitatur ... x ... cuius sortis faciant nos participes. Christus Dei filius qui cum Patre.

17. f. 23r [In eodem festo]

Qui sunt hij sermones (Lc 24,17) – Quoniam sacrarum litterarum noticiam non habentes et in eis diversitatem intellectum audientes ... x ... conservator autem sermonum ipse est. Rogemus.

Schneyer 9,658 (99; S79) – Sermones anonymi: Troyes, Bibl. munip. 1368. (XIV. sz.). – Prothema: *Hij qui amicti sunt*, a prothema az itt szereplő *Qui sunt hij sermones*. – Az explicit eltér.

18. f. 23v [Johannis evang.]

Secundum quod sapiencior inventus es (2 Paral 11,23) – *Spiritus ubi vult spirat* (Io 3,8) – Secundum duplicem partem qua homo constituitur duplex doctrina in verbis secundo propositis exponitur ... x ... in domo tua exponatur de beato Johanne evangelista.

Schneyer 5,561 (60) – Thomas. – A prothema egyezik, az explicit eltér.

19. f. 25r Sermo de beato Ambrosio

Bonus homo de bono thesauro profert bona (Mt 12,35) – Verba ista scripta sunt in Mt 13. et congruunt beato Ambrosio ... Sicut ratione comprehendimus et videmus quod saccus ... x ... sicut beatus Ambrosius, quos et ipsius meritis et precibus tribuat nobis Dei Filius. Rogemus.

20. f. 25v Sermo de sancto Augustino

Quasi sol refulgens sic iste refulsit (Sir 50,7) – Juxta sententiam in Dan. sacri doctores comparantur splendori stellarum et firmamenti ... x ... bonum beneficium quod non est aliquid [...].

Schneyer 7,59 (53, S63) – Sermones Fratrum Minorum: Oxford Bodl. 4. – Az explicit eltér.

21. f. 28v Sermo de beata Agatha et competere potest comm. virginum et martyrum

Fortitudo et decor indumentum eius (Prov 31,25) – Verba ista scripta sunt in Proverb. ultimo et scribuntur de muliere forti que ... x ... paciencia, bone operationis gloriam, honorem et incorrupt[...].

22. f. 31 [De tribulacione]

Nunc clamemus ad Dominum et miserabitur (1Mcc 4,10) – He sunt verba afflictorum et in tribulacionibus positorum ... x ... in tempore presentis tribulacionis. Quod nobis concedere dignetur Filius Dei benedicti.

23. f. 33r Sermo in dominica Ramispalmarum

Sublimitas eius conversa est in luctum (1Mcc 1,42) – Cum redemptionis nostri actus et vita maiorum nostrorum sint exemplar ... x ... irrisoribus et crucifixoribus Christi tales. Rogemus.

24. f. 36r Sermo de angelis

Angeli eorum semper vident faciem patris (Mt 10,18) – Verbum istud est domini Salvatoris Mt XXIIIo In quo supernorum spirituum excellenciam manifestat ... x ... et vident sapienciam tuam. Rogemus.

Schneyer 7,158 (80) – Sermones Fratrum Minorum: Barcelona, Arch. de la Corona de Aragon, Ripoll 226; Vatican, Burghes. 167. f.279. – Az explicit eltér.

25. f. 39r Sermo communis maxime in Rogacionibus

Multum valet deprecacio iusti assidua (Iac 5,16) – Quoniam salutem tam corporalem quam spirituales per prevaricationem amisimus ... x ... et fiduciam impetendi prestat. Jesum Christum Dominum nostrum qui cum Patre.

26. f. 42v Sermo in festo Innocentium

Sinite parvulos venire ad me (Mc 10,14) – Quis matrem nisi mentis inops in funere nati flere vetet ... x ... expositus fuit ad mortem. In secula seculorum. Amen.

Schneyer 7,456 (3, S11) – Sermones Fratrum Minorum: Troyes, Bibl. municip. 2052; Nápoly, Naz. VIII. A. 20. n. 67; Róma, Casanat. 338 n.21. – Az explicit eltér.

27. f. 46r Sermo in festo sancti Luce evangeliste

Lumen illius super omnes terminos terre (Iob 37,3) – Per modum collacionis potest hoc verbum exponi de beato Luca ... × ... oppresserunt pariter omnes mansuetos terre, et sic patet totum. Amen.

Schneyer 2,294 (154, S75) – Guibertus de Tornaco OM († 1288).

28. f. 48v [Dominica infra oct. Ascensionis]

Cum venerit ille Spiritus veritatis (Io 16,13) – Videns Dominus noster Iesus Christus discipulos suos desolari de sua absencia corporali ... × ... gloriose ducat [...] beatorum. Amen, amen.

Schneyer 1,608 (230, T32) – Bonaventura. – Az explicit eltér.

29. f. 50r (58r) Sermo de circumcissione Domini

Vocatum est nomen eius Iesus (Lc 2,21) – Cum duo digna memoria nobis de Domino nostro Jesu Christo in presenti evangelio describantur ... × ... quorum nobis participare dignetur. Qui vivit. (Gyulafehérvári Sorok I.)

Schneyer 4,784 (24, T8) – Petrus de s. Benedicto OM = (Heiligenkreuz 292 (118): Schneyer itt tévesen utal a fenti beszédre.).

30. f. 52r [De eodem festo]

Vocatum est nomen eius Iesus (Lc 2,21) – Verba proposita scripta sunt in Luc. et recitat ea hodie sancta mater ecclesia. Istud enim nomen Iesus est nunciatum ... × ... cuius veritate deiecti sunt et regnum perdiderunt. Amen.

31. f. 52v Sermo de Pentecoste

De excelso misit ignem in ossibus (Thren 1,13) – Quia sollemnitas hodierna inter ceteras fidei catholice ... × ... Spiritum Sanctum in igne receperunt. Utinam et nos tales.

32. f. 56r Sermo in ebdomada Pentecostes

Sic Deus dilexit mundum ut Filium (Io 3,16) – In hesterno evangelio lectum est de caritate adoptionis ... × ... Mandatum eius vita eterna est. Rogemus.

Schneyer 4,58 (124, T39/2) – Lucas de Bitonto OM (c. 1233).

33. f. 57v [In Ascensione Domini]

Venite ascendamus ad montem Domini (Iz 2,3) – In hijs verbis propheta nos ammonet egredi de tenebroso et squalenti carcere huius mundi ... × ... ut ubi ipse est et nos simus. Rogemus.

Schneyer 4,58 (113, T36) – Lucas de Bitonto OM.

34. f. 59v Sermo in festo Pentecostes

Spiritus Domini replevit orbem (Sap 1,7) – In quibus tria de Spiritu Sancto notantur ... × ... Spiritu nos Sancto illuminante et flammante. Rogemus.

35. f. 61v Sermo in Adventu Domini

Veniat dilectus meus in hortum suum (Ct 5,1) – *Veni Domine Iesu* (Apc 22,30) – In principio cuiuslibet sacri sermonis tria principaliter requiruntur ... × ... virginis.

Schneyer 8,348 (84) – Heiligenkreuz 292 (84). – Az explicit eltér, de a két sermo azonos.

36. f. 65r Sermo de sancto Stephano protomaryre

Cum esset plenus Spiritu Sancto (Act 7,55) – *Non qui seipsum commendat* (2Cor 10,12) In verbis propositis beatum Stephanum protomartyrem Deus commendavit ... × ... quia filius sapientie est gloria patris. Cum quo vivit.

37. f. 83r Sermo in Vigilia Nativitatis Domini

Intuemini quantus sit iste qui ingreditur ad salvandas omnes gentes (Hbr 7,4) – Verbum propositum est ap. ad Hebr. 8. Unde predictum verbum tripliciter considerandum est ... × ... pari gracia et laude commemoremur. In Christo Jesu Domino nostro.

38. f. 92v Sermo in Assumpcione Beate Virginis

Que est ista que progreditur quasi aurora (Ct 6,9) – Si spiritus angelici cives et domestici Dei sanctissime Virginis excellenciam exprimere non sufficiunt ... × ... per gratiam ipsam sanctificantem et mundantem. Rogemus.

Schneyer 6,140 (66, S59) Sermones Univ. Paris. Erlangen, Univ. 322; Paris, Nat. lat. 16 504 f. 39ra. (Schneyer Ct 8,5, az explicitj eltér.)

39. f. 96r Sermo de Adventu Domini

Videbit omnis caro salutare Dei (Lc 3,6) – Verbum istud est finis evangelii hodierni et exprimit finem ipsius mundi ... × ... et in futuro complere dignetur. Qui cum Patre.

Schneyer 8,348 (88; T6) – *Heiligenkreuz* 292 (88). – Schneyer 1,596 (54, T4) – Bonaventura. Ennek az explicitjé eltér.

40. f. 99v Sermo in die Nativitatis Domini

Evangelizo vobis gaudium magnum (Lc 2,10) – Verbum propositum inenarrabilis gaudii ... × ... et pie et iuste vivamus in hoc seculo. Rogemus.

Schneyer 1,598 (81, T6) – Bonaventura.

41. f. 102v Sermo in dominica Ramis palmarum

Secundum gloriam eius multiplicata est ignominia eius (1McC 1,42) – Describitur in verbo proposito sublimitas processionis ... × ... multiplicata est ignominia eius. Rogemus.

42. f. 104v De Purificatione

Postquam impleti sunt dies purificationis Marie (Lc 2,22) – In toto evangelii serie presentis diei tria principaliter dicuntur ... × ... et gloriam plebis in templo. Rogemus.

43. f. 106v Sermo in Parasceve

O vos omnes qui transitis per viam (Lam 1,12) – Verba sunt Salvatoris nostri hodie in conspectu nostro ... × ... ego sum pauper et dolens. Rogemus.

44. f. 109v Sermo in die Nativitatis Domini

Verbum caro factum est (Io 1,14) – *Evangelizo vobis gaudium magnum* (Lc 2,10) – Verba ista ultimo proposita sunt verba evangelii nativitatem ... × ... restituit amissam felicitatem. Rogemus.

45. f. 113v Sermo communis de Adventu

Veniet desideratus cunctis gentibus (Agg 2,8) – Verbum istud scribitur Agg.2. In quo describitur adventus Domini Salvatoris noster ... × ... delectat animam. Amen.

Schneyer 7,318 (1, T1) – Sermones Fratrum Minorum Clm 14832.

46. f. 116r [Sermo de Purificatione Virginis]

Nunc dimittis servum tuum (Lc 2,29) – Verba ista sunt beati Symeoni qui expectat redemptionem Israel ... × ...

47. f. 118 kivágva. Rajta volt a *Nunc dimittis* sermo vége és egy Szent János feje vételéről szóló sermo eleje.

Des.: ... corrui ergo veritas etc. Amen.

48. f. 123v Sermo dominica secunda de Adventu

Quid existis in deserto Iude (Mt 11,2) – In his verbis commendat Dominus Johannem Baptistam et excusat eum contra emulos suos ... × ... *Qui perseveravit* etc. (Mt 10,22). Rogemus.

Schneyer 3,337 (3; T3) – Johannes Balistarii OP († 1260).

49. f. 125r (129v) Sermo in festo sancti Thome apostolo

Quia vidisti me Thoma (Io 20,29) – Quoniam secundum sacram scripturam sunt genera hominum ... × ... in latus meum. Rogemus. (Gyulafehérvári Sorok II.)

50. f. 126r [Dominica prima in Quadragesima]

Ecce nunc tempus acceptabile (2Cor 6,2) – Quia tempus quadragesimale est tempus, in quo peccator potest placare divinam offensam ... × ... volumus obsequi de commissis.
Schneyer 4,512 (24, T19) – Odo Rigaldi OM († 1275). – Series incerti auctoris.

51. f. 127v Dominica III in Quadragesime

Erat Iesus eiciens demonium (Lc 11,14) – Videns Iesus perversitatem malicie ... × ... Erat ergo Iesus eiciens demonium et illud erat mutum. Rogemus.
Schneyer 4,514 (55, T21) – Odo Rigaldi OM. – Series incerti auctoris.

52. f. 130r Sermo in Epiphania Domini

Invenere puerum cum Maria matre eius (Mt 2,11) – Verba proposita sumpta de Matheo convenienter predicantur ... × ... ad compassionis affectum se conformat.

53. f. 138r [Feria 3. post Dominicam primam Quadragesimae]

Hic est Iesus propheta a Nazareth (Mt 21,11) – In hac responsione facta a populo de Domino Salvatore redditur commendabilis ... × ... hic est ergo Iesus.
Schneyer 4,512 (29, T19/3) Odo Rigaldi OM – Series incerti auctoris. – Az explicit eltér.

54. f. 139r [Feria 6. post Dominicam primam Quadragesimae]

Ecce sanus factus es iam noli peccare (Io 5,14) – In verbo proposita circa languidum a Christo curatum ... × ... Ps (118,61) Funes peccatorum circumplexi sunt me.
Schneyer 4,513 (35, T19/6) Odo Rigaldi OM – Series incerti auctoris. – Az explicit eltér.

55. f. 148v [De compassione Beate Marie]

[...] × ... quia cum amaritudine replevit me Omnipotens. Si velles plus loqui de consimili materia habes processum satis bonum de isto eadem themate inter sermones communes de sanctis. Rogemus.

56. f. 148v–149r [De passione Domini]

Vos omnes qui transitis per viam (Lam 1,12) – *Fili non eris boni nuncii baiulus quia filius regis mortuus est* (2 Rg 18,22) – Verba ultima dicta sumpta sunt ... *Vos omnes.* – Verba sunt Ieremie in persona Christi in cruce pendentis ... × ... terra ne operias sanguinem meum (Iob 16,19). Rogemus ergo Dominum. Amen. (Gyulafehérvári Sorok III.)

Egyéb szövegek

Közel egykorú tartalomjegyzék (csak az egykorú arab számokkal jelzett főlíókra vonatkozik)

f. 67r–79v Iacobus de Benevento OP (Ps.–Bonaventura): *Viridarium consolacionis*. Inc.: *Quoniam omne peccatum trahit originem a superbia* ... M. W. Bloomfield: *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A.D.* Cambridge, 1979. 5058. Ed Florilegium Cassinense IV. 263–315.

f. 79v–82v Diversa.

f. 79v Exemplum az unikornisról. Inc.: *Cum intempeste noctis silencio quidam religiosus* ...

f. 79v A részegségről. Inc.: *Quid turpius ebrioso* ...

f. 79v A szeretetről. Inc.: *Item si caritas edificando erigit* ...

f. 79v–81v A penitenciáról. Inc.: *Vera penitencia ut dicit Augustinus facit hominem libenter omnia sustinere* ...

f. 82r A meddőségről. Inc.: *Hic et steriles mares vel feminas* ...

f. 82r–v A levegőről és a szivárványról. Inc.: *Aer est inanitas* ...

f. 84v–87v **Sermo de caritate Hugonis de Sancto Victore.** Inc.: *Tam multas iam laudaciones caritas habuisse cognoscitur ...* Ed. PL 176, 971.

f. 87v–89v **Sermo sancti Augustini contra ebriosos.** Inc.: *Licet fratres carissimi credam vos ebrietatis malum velut inferni foveam expavescere ...* Ed. PL 39, 2303.

f. 89v–92v **Sermo sancti Hieronymi contra mulieres.** Inc.: *Heu me quid agam, unde exordium sermonis faciam ...* Ed. PL 95, 1508.

f. 121v (126v)–123v **Summa dictaminis.** Ed. R. Szentiványi: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae.* Szeged, 1958. 218–224.

f. 132v (133r)–137v, 140v–148r **Ps.–Bernardus (Ps.–Hugo de Sancto Victore, Guillelmus Tornacensis?)**: *Meditationes de humana conditione.* Inc.: *Multi multa sciunt et sepe seipsos nesciunt.* Des.: *Videas in meridie solem iusticie in quo sponsum et sponsam prospicies unum eundem dominum glorie qui vivit et regnat per infinita secula seculorum amen. Deo gracias qui dedit perficere.* Bloomfield 3126. Ed. PL 184,485–508. (137v in margine: *cetera vide in tercio folio ad tale signum 0*.)

II.

Ünnepek szerinti mutató

Karácsonyi ünnepkör

Ádvent 15, 35, 39, 45, 48.
Karácsony vigiliája 37.
Karácsony 40, 44.
Kiskarácsony (Circumcisio) 29, 30.
Vízkereszt 53.

Húsvéti ünnepkör

Nagyböjt 51, 52, 54, 55.
Virágvasárnap 2, 23, 41.
Nagycsütörtök 1.
Nagypéntek 43, 56.
Keresztjáró napok (Rogationes) 25.
Áldozócsütörtök (Ascensio Domini) 33.
Vasárnap Áldozócsütörtök
nyolcadában 28.

Pünkösd 31, 32, 34.

Mária-ünnepek

Gyertyaszentelő Boldogasszony
(Purificatio) 7, 42, 46.
Gyümölcsoltó Boldogasszony
(Annuntiatio) 3, 14.
Nagyboldogasszony (Assumptio)
9, 10, 11, 38.
Kisasszony (Nativitas) 8.

Szentek ünnepei

Tamás ap. 49.
Szent István protom. 36.
János ev. 18.
Aprószentek 26.
Szent Ambrus 19.
Páduai Szent Antal 13.
Szent Ágoston 20.
Keresztelő Szent János fejevétele 47.
Szent Ferenc 12.
Lukács ev. 27.
Mindenszentek 16, 17.
Szent Márton 6.

Commune

Egy vértanúról 4.
Egy hitvallóról 5.
Vértanú szűzről 21.

Egyéb

Minden szükségben 22.
Angyalokról 24.
De compassione Mariae 55.

“ A sermók sorszámaikat az előző listáról vettük át.

EGY MAGYARORSZÁGI TUDÓS KÜLFÖLDÖN

(Czvittinger és a *Specimen*)

Már vagy 25 esztendeje foglalkozom a magyarországi irodalomtörténet-írás megindulásával és első művelőivel, s úgy érzem, főként az újabb és újabb megbízások és felkérések akadályozták, hogy kutatásom eredményeit összefoglaljam. Most azért vettem elő e régi témát, hogy jelezzem: még szeretnék visszatérni rá, és ha a körülmények engedik, vállalom a „historia litteraria” eme korai szakaszának részletes feldolgozását.

A témaválasztás másik szempontja jóval bonyolultabb ennél. Tudott dolog, csak részleteiben nem dolgozták még fel azt a történetiényt, hogy a magyarországi születésű szerzők közül azok váltak nemzetközileg ismertté, kiknek művei külföldön jelentek meg nyomtatásban. Ide tartoznak a reneszánsz korának nagyságai: pl. Janus Pannonius, Dudith András, Zsámboky János és Istvánffy Miklós, és ugyanide sorolhatók a reformáció olyan kiemelkedő alakjai, mint Szegedi Kis István és Fegyverneki Izsák, akiknek munkái az akkori körülmények között szülőföldjükön meg sem jelenhettek volna. Magyaráztatul az szolgálhat, hogy a hazai kiadványok túlnyomórészt a lelkipásztorkodást és az iskolai oktatást szolgálták, és tekintetbe kell venni azt is, hogy Magyarországra jóformán csak importáltak könyveket, export gyakorlatilag alig létezett. Nyilvánvaló ebből, hogy ha valaki a belföldi irodalmat és a tudományos eredményeket külföldiek és itthoniak számára egyformán ismertetni akarta, könyvét külföldön kellett publikálnia. A kérdés az, hogy az egész tudományos pályája során külföldön dolgozó Czvittinger milyen személyes kvalitásokat, milyen hazai örökséget vitt magával, és milyen külföldi értelmiségi körök támogatták munkájának létrehozásában; eleve nyilvánvalónak látszik, hogy mindhárom tényező messzemenően befolyásolhatta munkásságát.

Czvittinger Dávidnak hazájában fellelhető életrajzi adatait máig legteljesebben id. Szinnyei József kerestette és állította össze, kinek vele azonos nevű, ma nyelvészként számon tartott fia könyvet írt a magyar irodalomtörténet-írás történetéről. – A Selmecbányán lakó Czvittinger család 1657-ben nemességet kapott; Dávid apja, János, tanácsbeli volt; egyik nővérét Schmidegnét, Erzsébetnek hívták, a másik Reutter Mátyás felesége lett, akinek férjét 1708-ban bírónak választották; 1705-ben az anya házába telepítették a katolikus plébániát.¹

A tudós egy tübingai bejegyzés szerint 1679-ben született:² mikor Németországba kiment, egyetemre még nem jelentkezhetett, mert a humaniorákat nem végezte el. Ezért ment – előadása szerint – 1696-ban a Berlinhez tartozó Neukölln (Colonia ad Spream) gimnáziumába, s nyilván azért éppen ide, mert az iskola konrektora Rotarides Keresztély volt, az egyháztörténetíró id. Burius János sógora, azaz abba a családba tartozott, amely németországi peregrinációjának kezdetén jelentős hatást tett a fiatal diákra. Kapcsolatba úgy kerülhetett velük, hogy szülei olyan külföldön állást viselő magyarországinál helyezték el, akinek itthoni rokonaival a selmecbányai Czvittingerek állandó kapcsolatot tarthattak, és így anyagilag könnyebben támogathatták gyermeküket. Az egyháztörténetíró id. Burius János ugyanis 1686-ban hazatért 1672 óta tartó németországi exiliumából, és újból elfoglalta a korponai papságot. Emekapcsolatok

¹ L. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. II. Budapest, 1893. 556–559. h. Ifj. Szinnyei József, *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése*. Budapest, 1877.

² Dr. Martin Brecht 1968. dec. 23-án kelt levele szerint (Evangelisches Stift, Tübingen).

játszottak szerepet abban is, hogy Czvittinger Dávid a híres boroszlói Elisabethanumba került.

Az ifj. Burius János ugyanis apja halála után (1688. dec.) újból külföldre ment, és Boroszló város magisztrátusának költségén Lipcsében tanult. Halléban magiszteri fokozatot szerzett (1694), majd visszatért kinti pártfogóihoz; – erre kötelezhették ösztöndíjának feltételei, és másfél évig hazai állásra amúgyis várnia kellett. Erre az időre esik, hogy Czvittinger Berlinből Boroszlóba ment, az Elisabethanum tanulója és egy évig az ifj. Burius magántanítványa lett. Az életrajz adataival magyarázható, hogy a *Specimen* írója magyarországi tankönyvei közül már csak emlékezni tudott Ladiver Illés *Versus memoriales*ára, a legnagyobb elismeréssel említette viszont Martin Hankét, az Elisabethanum Szilézia történetével foglalkozó, neki igen kedves tanárát, s boroszlói tartózkodásának évében (1697) lemásolta Dudith András epitáfiumát, amely bekerült a *Specimen*be, és meglehet, hogy az irodalomtörténet-írással foglalkozó instruktora hatására cselekedett.³ Feltétlenül Burius hatásának látszik végül, hogy id. Burius János egyháztörténetének előszavában pontosan az a Révay Pétertől származó idézet áll, amelyet Czvittinger is felvett a *Specimen*be; és azonos szerkezetű a közvetlen folytatás is, csak a magyarokról elhangzó rossz és jó vélemények szerzőit (Hermann Conring ill. Behamb János Ferdinánd) Czvittinger újabbakkal cserélte fel (Jakob Friedrich Reinmann ill. Ferdinand Neuburg).

A magyarországi diák valószínűleg 1698-ig tanulta a humaniórákat, mert az altdorfi egyetemre csak ebben az évben, november 2-án iratkozott be; 1700. december 10-én már a tübingai egyetem hallgatója. 1701 áprilisában valószínűleg megkapta az ottani Michael Tiffert-alapítvány öt éves ösztöndíját, s az egyetemen ennek megfelelően fordul elő 1706-ban a neve. Az alapítvány szabályzata szerint két évig filozófiát, háromig teológiát kellett tanulnia; disputációja azonban nem ismeretes, fokozatot nem szerzett. 1706-ban hátat is fordított a városnak, 350 forintnyi adósságot hagyva maga mögött, amelyet akkor már megözegegyült anyjának kellett kifizetnie.⁴

Hogy a tudományokkal foglalkozott-e, nemigen lehet tudni; hogy barátokat szerzett, egészen biztos. A magyarok közül egyedül ifj. Ács Mihály ismeretes közülük, aki (egy tübingai bejegyzés szerint) 1677-ben született, 1701-ben iratkozott be, egy év múlva tért vissza Strasbourgba, ahol már 1700-ban disputált, és ahol kiadta apja egyik művét (*Boldog halál szekere*, 1702). Czvittinger szívesen emlékezett vissza barátságukra: tudott róla, hogy Wittenbergben kezdte tanulmányait, tudta, hogy hazatérése után győri rektor, majd Rákóczi hadseregében tábori pap lett, és fényes pályát kívánt neki. Czvittingertől származik különben az a meglepő történet, amelyet 1705-ben Strasbourgban, majd egy fogságba esett kapitánytól Reitlingenben hallott: a franciák újra nyomtatták a *Boldog halál szekerét*, és mikor előrenyomultak, a katonáknak példányokat

³ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*. Francofurti – Lipsiae, 1711. 94–96. Megjegyzem, hogy ha Czvittinger csakugyan 1696-ban ment Boroszlóba, mint maga állítja, aligha lehetett egy teljes évig ifj. Burius János tanítványa, mert ez 1696 első felében hazatért Besztercebányára (ItK 1971. 49.). Czvittinger azt írja különben, hogy nem Burius, hanem Martin Hanke kedvéért ment Neukölln-ből Boroszlóba. Hankéről: *Specimen*, 95. és 168., ahol idézi egyik művét. – *Specimen*, 222. (Ladiver); 130. (Dudith sírfelirata). – L. BURIUS János, *Micae historico-chronologicae Evangelico-Pannonicae*. Ed. Paulus Lichner. Posonii, 1864. VIII; a Burius-család és Rotarides Keresztély: *uo.* 125–26., 180.

⁴ *Die Matrikel der Universität Altdorf*. Hrsg. v. Elias von STEINMEYER. Würzburg, 1912., repr. 1980. I. nr. 14 253 (460) és II. 647., ahol Czvittinger adósságairól a legrészletesebb információ olvasható. (Még 1727-ben is levelezett a több mint 1000 forintnyi összeg ügyében.) – Dr. Martin Brecht id. levele valamint a tübingai egyetemi levéltár közlése 1968. okt. 11-én.

osztottak szét, hogy majd Magyarországra érve a lakosság körében terjesszék. (Mint ismeretes a höchstädti csatában a franciák súlyos vereséget szenvedtek.)⁵

Nem lehet tudni, mi készítette Czvittingert, hogy Altdorfba menjen, de ha Tübingába ösztöndíj szerzésének vágya vezethette, ide legfőképpen az irányíthatta, ami számos magyart, amikor külföldi egyetemet keresett: olyan hely volt kívánatos, ahol a professzorok között magyarországi származású akadt, akinek támogatására számítani lehetett. Altdorfban Moller Dániel Vilmos volt e tanár, és Czvittinger nem is családott benne.

Nevét inkább Daniel Wilhelm Mollernak kellene mondani, mert Pozsonyban született ugyan, de német szülőktől; apja vándorolt be a magyarországi városba, és mikor a család éppen alkalmazkodni kezdett a hazai viszonyokhoz, a fiúnak már menekülnie kellett. Több életrajza között Czvittingeré a legmegbízhatóbb, mert Moller jóváhagyásával készült, és csak a hiányzó adatokat kell más forrásokból kiegészíteni.

Az apa, Ottó, egy Lüneburg környéki helységről származott; foglalkozása aranyműves, és úgy látszik, gazdag ember volt; anyja, Rebekka Perghamer (Berghammer, Pirckhammer), Linzből származott. Mikor Moller szülővárosában pestisjárvány dühöngött, szülei több mint egy évre, talán kettőre Trencsénbe küldték szlovákul tanulni; a magyarral Nagymegyeren ismerkedett meg. Egyetemi tanulmányokra 1660-ban együtt indult honfitársával, Rayger Károllyal, aki osztrák emigráns fia volt. Rövid lipcsei tartózkodás után Wittenbergben iratkozott be (1661. május 6.). 1662–63-ban egy beszéddel és több filozófiai disputációval lépett fel, a teológiából mások mellett Johann Andreas Quenstedtet hallgatta, aki az „Extra Hungariam non est vita” szállóige történetében játszott szerepet; érdeklődött a jog és az orvostudomány iránt, és mellesleg olaszul tanult. Wittenbergi évei alatt egy szász követséggel egy hónapra Koppenhágába kirándult, később Hollandiába és Angliába utazott, majd nagy körutazást tett Németországban, Lengyelországban és a Baltikumban. Később a strasbourg egyetem előadásokat hallgatott, tanított és franciául tanult, egy lyoni francia gyógyszerész-től megismerte az alkímiát. Strasbourgból kiindulva beutazta Franciaországot, 1667-ben megnézte IX. Kelemen pápa koronázását, előadása szerint közelebbi kapcsolatba került a jezsuita Athanasius Kircherrel, majd franciák és lengyelek társaságában bejárta Itáliát, és 1668-ban hazatért Pozsonyba.⁶

Róla elmondható, hogy gazdag nemeshez vagy patríciushoz illő peregrináció után jött vissza Magyarországra. A pozsonyi evangélikus iskola szubrektori állásához úgy jutott, hogy az igazgató, a boroszlói Elías Thomae visszatért hazájába. A gimnázium 1669 októberében búcsúzott tőle, s ezután lépett elő a korábbi konrektor, Johann Büringer rektorrá, a szubrektor Christian Pihringer konrektorrá, s így kapta meg Moller a harmadik tanári, vagyis a szubrektori állást. A távozó iskolaigazgatót még Moller barátai között sorolta fel Czvittinger, de a fiatalember a megbecsültetés és a jó személyes kapcsolatok ellenére sem tudott Pozsonyban megmaradni. 1671-ben utazgatott (Érsekújvár, Győr, Komárom, Körmöc-, Selmec- és Besztercebánya), majd a nagy protestánsüldözés következett, amikor hat hónap alatt négyszer volt bécsi diplomáciai

⁵ Dr. Martin Brecht id. levele; ifj. Ács Mihály strasbourgi disszertációja: RMK III. 4191.; a *Boldog halál szekere*: RMK I. 1662. – *Specimen*, 13–15. A franciáknak tulajdonított kiadás azonos lehet az ismertetel.

⁶ Czvittinger Moller-életrajza Moller jóváhagyásával (sua ipsius venia) készült (*Specimen*, 257–275.). Jó még Georg Andreas WILL bibliográfiája (*Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon*. Nürnberg – Altdorf, 1755–1758., II. 640–649.), aki Mollernél doktorált (RMK III. 4712.), és tudta pl., hogy mestere Nagymegyeren tanult magyarul. Utolsó életrajzát tudtom szerint Heinrich KUNSTMANN írta (*Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen*. Köln – Graz, 1963. 176–181.). Életrajzom a három forrás kombinációjával készült.

küldetésben. A helyzet rosszabbodtával aztán búcsú nélkül távozott a Habsburg fővárosból. Morva- és Csehországon át Nürnbergbe ment, és alkalmazást kért a szenátustól. Így lett 1674-ben az altdorfi egyetem bölcsészeti karán a történelem és a metafizika tanára. Állását haláláig töltötte be (1712. febr. 25.). Kétszer nősült: 1685-ben egy nürnbergi polgár egyetlen leányát, Anna Sybilla Braunt vette feleségül, majd ennek halála után Johann Christoph Wagenseil altdorfi jogászprofesszor lányát, a nála 27 évvel fiatalabb Helena Sybillát vette el (1692), aki az akkori Németországban a tudós nők között kapott előkelő helyet.⁷

Úgy látszik, Moller második házasságával épült be teljesen az egyetem és Nürnberg művelt, szenátori rangú rétegébe. Megszerezte a comes palatinus-i címet, tagja lett a Lipót által alapított Academia Naturae Curiosorumnak, a Collegium Historiae Imperii-nek, és feleségével együtt a padovai Societas Recuperatorumnak. Mint tudóst sokoldalú polihisztorként lehet jellemezni, akinek munkásságára igen találó Czvittinger kifejezése, a „polymathica eruditio”. Nürnbergi biográfusa megjegyezte róla, hogy egészen különös témákról tartott előadásokat, és példaként hozta a magyar, lengyel és orosz (moszkovita) metafizika címűt; annyira ment, hogy Spener levélben kifogásolta szélsőséges disszertáció-témáit. Fontosabb számunkra, hogy kapcsolatban állt Vincentius Placciuszal, a híres hamburgi bibliográfussal; még inkább, hogy számos disputációt írt literatúratörténeti kérdésekről (nyomdászat, könyvtár, német származású filológus orvosok), amire talán azért is vállalkozott vagy vállalkozhatott, mert apósától előörökölte az egyetemi könyvtár vezetését. Utóda, Johann David Koeler aztán új kiadásban jelentette meg egyik 1704-i munkáját a „Kunst- und Naturalienkammer”-ekről, amelyben a magyarországiak között megemlíttette a Rákóczi-család és Weber János eperjesi orvos gyűjteményét. Disputációt írt Bonfiniről, amelyet aztán Czvittinger nem restellt szó szerint felhasználni. A *Specimen* szerzője ismerte a *De notitia auctorum* c. kollégiumának kéziratait is.⁸

Moller nem szakadt el magyarországi ismerőseitől és rokonaitól, s ha már munkája során elébe akadtak, nem kerülte el a magyarországi és erdélyi vonatkozású témákat. Soha nem hallgatta el a hazai protestánsüldözéssel kapcsolatos *Preßburger Kirchen- und Schul-Verlust* c. munkáját, amely tőle származó adat szerint nem két, hanem három kiadásban jelent meg (1673., 1678., 1684.). Szerzőségét levélben tudatta barátjával, Vicentius Placciuszal, hogy ő aztán anonim- és pseudonym-lexikonában, a levelét szó szerint idézve leplezte le a Reinmundus Rimandus álnevet.⁹ A magyarországi hallgatók közül természetes módon pártfogolta orvos-unokaöccsét, Moller Károly Ottót, aki

⁷ Elias Thomae búcsúztatása: RMK II. 1209. (propemptikon), melyet Buringer (Bühninger) János, a későbbi rektor írt: RMK II. 1212.; az átalakult tanári kar üdvözlése: RMK II. 1208., 1211., 1213., 1219. A távozó igazgatót Czvittinger később Moller barátai közé sorolta: *Specimen*, 268. – Wagenseilről WILL id. lexikonában: IV. 144–155.; leányáról *uo.* II. 649–651.

⁸ *Specimen*, 275. WILL, i. m. II. 643–644. Placciuszt Czvittinger Moller barátai közé sorolta (*Specimen*, 268.). Az 1704-i disszertáció: RMK III. 4441.; az új kiadás: *Sylloge aliquot scriptorum de bene ordinanda et ornanda bibliotheca studio et opera. Io. Davidis Koeleri*. Francofurti, 1728. A magyar vonatkozású adatok: 232–233. – Moller Bonfini-disputációja: RMK III. 4075.; Czvittingernél: *Specimen*, 80–90. Az idézett előadás: *Collegium de notitia auctorum* (*Specimen*, 192.).

⁹ A *Preßburger Kirchen- und Schul-Verlust* kiadásai: 1673 (RMK III. 2640.), 1678 (RMK III. 2961.); Vincentius PLACCIUS (*Theatrum anonymorum et pseudonymorum*. Hamburgi, 1708. 535. Nr. 2302). Moller 1690-ben kelt, hozzá intézett levelét idézve említ egy frankfurti 1684-i kiadást. Czvittinger Placciusra hivatkozva állítja Mollert szerzőnek (264.), de a *Specimen* függelékeként kiadott Bibliothecában (42) az álnév alatt hozza. Más vélemény a könyv szerzőjének kilétéről: Karl-Heinz JÜGELT-nél (*Hungarica. Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena*. Weimar, 1961. 114.). Czvittinger nem minden tételt vett át Placciustól, de az RMK III-ban sem található meg mindegyik.

négy évig nála lakott, majd Besztercebányára költözött, idővel Rákóczi Ferenc tábori orvosa lett, utóbb pedig Bél Mátyás köréhez tartozott.¹⁰

A professzor híven tartotta kapcsolatait a Rayger családdal: ennek első magyarországi őse, Vilmos, nyilván az ellenreformáció elől menekülve vándorolt Bécsből Pozsonyba (1636), Károly már az akkori Magyarországon született (1641). Így indulhat-
tak együtt Mollerral Wittenbergbe, de pályájuk hamarosan elvált. Rayger Károly a gazdag orvosövendékek útját járta: Leidenben, Párizsban, Montpellierben és Strasbourgban tanult, és ő is olasz körút után tért haza; idővel császári orvos, Magyarország főorvosa, az Academia Naturae Curiosorum tagja lett, aki bámulatos szorgalommal írta cikkeit a társaság folyóiratába. Legjelentősebb kultúrtörténeti tette egy Majna-Frankfurtban 1691-ben megjelent könyv, amelyet Spindler Pál, Ruland Márton és saját obszervációiból állított össze. A kötet célja az előszó szerint (1689) annak bemutatása volt, hogy mit tettek és tesznek Magyarországon az orvostudományban: leírások akár a két Indiából is kerülhetnek hozzánk, csak éppen Magyarországról van nagyon kevés, s hírünk a világban nem más, mint hogy Hungaria a bevándorlók (advena) temetője, ami egyáltalán nem igaz. A kötet szemléltetést a *Specimen* természettudományi előfutára, – csak meglepő módon éppen Czvittinger nem említette meg munkájában.¹¹

A családi és személyes kapcsolatok persze ennek a könyvnek a létrejötténél sem elhanyagolhatóak. Rayger anyai ágon rokona volt Spindlernek, Ruland megfigyelései unokájától jutottak hozzá.¹² Az apák fiatalkori kapcsolatát ismerve korántsem meglepő tehát, hogy az ifjabb Rayger Károly Altdorfba, apja régi barátjához ment tanulni, és nem is csalódott: Moller verset írt egy disputációjához (1695), a fiatalember 1698-ban ott is doktorált.¹³

A neves pozsonyi családok közül a Weißbeck famíliát kell még említeni, mint amelynek tagjaival Moller kapcsolatot tartott, és mint amelynek tagjai valamiképpen kapcsolatban álltak Czvittinger vállalkozásával is. A család első tagja, Weißbeck János 1648-ban, 10 éves korában került Magyarországra; nyilván az ausztriai protestánsüldözés elől menekülve, megközelítőleg egy időben a Raygerokkal és a Mollerokkal. Pozsonyszentgyörgyön telepedett meg; 1659-ben másfél évre Wittenbergbe ment, majd házitanító lett, azután az akkor Vas megyei Királyfalván, végül Pozsonyban (1683) lett lelkész; neve az evangélikus egyháztörténetben Spinola uniós törekvéseivel kapcsolatban kerül szóba. Arról nevezetes még, hogy id. Rayger Károly könyvének egyik (B) változatát neki ajánlotta a majna-frankfurti kiadó. Királyfalván született János Ferdinánd nevű fia, aki Altdorfban is tanult; 1693-ban nemescsói, majd modori pap lett, három gyermek atyja. Altdorfi disszertációját (1689) apjának, mellette Mollernak, valamint Magnus György Frigyes pozsonyi származású augsburgi rektornak és könyvtárosnak, Apelles Pálnak és Lang János Kristóf pozsonyi tanárnak ajánlotta.

¹⁰ *Specimen*, 256–257.

¹¹ Rayger Károly és Moller Pozsonyból erdeztethető kapcsolatához: RMK III. 2151. (Üdvözlő versek; a disszertáns Pihringer Keresztély, aki Moller szubrektorsága alatt konrektor volt Pozsonyban.) – RAYGER könyve: RMK III. 3684. (Spindler neve alatt, leírása hiányos.) A kiadó, a franciás nevű Philip-pus Fieretus Bécsben is nyomtatott (Josef BENZIG, *Die Buchdrucker des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Wiesbaden, 1982.).

¹² Spindler Pálnak és mellette Zillinger György Gottfriednak a pozsonyi Knogler János Kristóf orvostanhallgató ajánlotta disszertációját (Strasbourg, 1653. RMK III. 1846.), maga Moller 1662-ben mások mellett egy bizonyos Spindler Kristófnak dedikálta wittenbergi disputációját (RMK III. 2172.), és Moller tanuló társa, Pihringer Keresztély (RMK III. 2151.) ugyancsak befoglalta nevét egy dedikációba (RMK III. 2228.). – Spindler Pál Nürnbergben halt meg (SZINNYEI, XII. 1357. BÉL. Mátyás, *Notitia* I. 667.).

¹³ RMK III. 3926., 4077.; *Specimen*, 313.

Ez a család ugyancsak beletartozott az osztrák emigránsok csoportjába, amely mellesleg az altdorfi egyetem hazai körét alkotta. A pozsonyi születésű Magnus mint külföldön élő magyarországi bekerült a *Specimenbe*;¹⁴ érdekes, hogy Apelles és Lang már nem: az előbbinek közben azért dedikált a fiatal Weißbeck, mert verset kapott tőle doktorátusára, és mások mellett neki és apjának szól egy anagramma-gyűjteménye; az utóbbi tanára volt Pozsonyban. A *Specimenben* nem kapott helyet egyetlen Weißbeck sem, noha közülük kettő végtére bejuthatott volna; különösen akkor, ha Czvittinger tud róla, hogy az ifjabb Burius János irodalomtörténeti levelének címzettje nem más, mint a második fiú, Johann Erich (Ehrenreich), aki pozsonyi konrektorként kezdte pályáját, és halberstadti generális szuperintendensként végezte. Neve a magyar irodalomtudomány történetében azzal vált híressé, hogy Rotarides Mihályt (állítólag) barátságtalanul fogadta, és az ifj. Burius János iratát sem mutatta meg neki.¹⁵

Moller tudományos tevékenységének és magyarországi kapcsolatainak adatai alapján arra lehet gondolni, hogy az altdorfi professzortól és itthoni ismerőseitől egyáltalán nem esett messze egy megírandó magyarországi írói lexikon gondolata: elvégre ebben a körben jött létre az első gyűjteményes kötet, amelynek szerzője az ország orvosi és természettudományos felfedezését kívánja szolgálni, s ebben a hazai tudósok érdemét kiemelni, a Weißbeck család pedig kapcsolatban állt azzal a Buriussal, akitől Czvittinger alighanem művének ötletét, anyaggyűjtéséhez az első impulzust kapta. Az a gyanúm azonban, hogy Moller és Czvittinger egymásra találásában az említetteken kívül egy egészen más tényező, az alkímia is szerepet játszott. Czvittinger az egyetlen biográfus ugyanis, aki megírta Mollerről, hogy fiatal korában egy francia patikus bevezette eme gondolatvilágba, s ugyanennek hódolt Johann Conrad Creiling tübingai professzor is: az egyetlen az ottaniak közül, aki üdvözlő verset írt egykori diákjainak műve, a *Specimen* elé.

Creiling (1673–1752) Baselban és Párizsban tanult matematikát, és harminc éves sem volt, amikor megkapta tübingai katedráját. Egyetemének történetírója azt írta róla, hogy századának legnagyobb matematikusa lehetett volna, ha idejének és energiájának nagy részét nem a kémiának, mármint az alkímiának áldozza. Nem tartom kizárhatónak, hogy Creiling mint alkímista közvetített Moller és Czvittinger között, s ugyancsak a közös érdeklődés indította a *Specimen* elején álló üdvözlő vers megírására.¹⁶ Figyelemreméltóak az anyagi viszonyok is. Czvittinger Tübingából adósságot hátrahagyva távozott, s ezt az összeget, mint említettem, az író anyja fizette ki (a magyarországi Ostrolucky Pálnak). Az sem látszik kizártnak, hogy Altdorfbán az alkímista Moller tartotta el Czvittingert, aki rendszeresen itt biztosan nem foglalkozott egyetemi tanulmányokkal. Az a helyzet ugyanis, hogy az akkor már 30 körül járó magyarországi fiatalember Moller halála (1712. febr. 15.) után az adósok börtönébe került, s innen elszökve tért vissza hazájába. A helyzet világos: Moller felesége férjének halála után nem támogatta tovább a magyarországi pártfogoltat, a gyermektelen asszony inkább egyik nőrokonát vette házába. Az utóbbit rögzítette legalábbis az a Christian Gottlieb Schwarz, aki 1711-ben még az utolsó előtti helyen írt a *Specimenbe* epigrammát, de 1735-ben már az egyetem rektoraként búcsúztatta az özvegyet. Az adósok börtönét

¹⁴ Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger*. I. Leipzig – Ofen, 1789. 426–449. WEISSBECK János Ferdinánd disszertációja: RMK III. 3546., az elnök Magnus Daniel Omeis volt; APELLES művei: RMK III. 3513. és 3551. MAGNUS György Frigyes Czvittingernél említett művei: RMK III. 2723., 3608. (*Specimen*, 229.).

¹⁵ ItK 1971. 56–58.

¹⁶ August Friedrich BÖK, *Geschichte der ... Eberhard-Carls-Universität zu Tübingen im Grundrisse*. Tübingen, 1774. 173–175.

aztán az a Johann Jakob Baier írta le, aki első helyen köszöntötte költeménnyel a *Specimen* szerzőjét.¹⁷

Az alkimista kapcsolat persze nem teheti kizártná, hogy az Altdorfba érkező Czvittinger az ifj. Burius Jánostól nyert intenciókkal érkezett áldozatkész pártfogójához, aki pontosan értette a feladatot, s mind ő maga, mind baráti köre támogatta is a fiatalembert. Eme kör számbavétele az elérhető forrásanyag hézagos volta miatt teljes nem lehet ugyan, de mégis megközelíthető, ha a *Specimen* üdvözlő verseinek szerzőit vesszük számba, kik közül kettő, Creiling és Christian Gottlieb Schwarz már amúgy is szóba került.

Johann Jakob Baier (1677–1735), az első epigramma szerzője, mindössze két évvel volt idősebb Czvittingernél. Apja a teológia professzora volt Jénában, majd Halléban. A fiú 1704-ben kapott orvosi katedrát Altdorfban, és az egyetem rektoraként ugyanaz a Christian Gottlieb Schwarz temettette, aki Moller özvegyét. Megjegyezte róla, hogy privátim Descartes-tal foglalkozott, akiről különben Moller is írt élete vége felé egyetemi disputációt. Művei közül Czvittinger azt vehette mintának, hogy írt a német orvosok érdemeiről (1704), később pedig összeállította az altdorfi orvosprofesszorok életrajzát. Innen érthető, hogy a magyarországi hallgató eljár előadásaira, és tőle kapta meg Jordán Tamás *De aquis medicatis* c. kéziratot munkájának másolatát.¹⁸ Testvére, Johann Wilhelm Baier (1675–1729), a negyedik üdvözlő verse írója, 1704-ben matematika- és fizikaprofesszorként került Altdorfba, de 1709-ben a teológiai fakultásra ment át. Ebben az évben jelent meg egy programértekezése a historia litterariáról, Czvittinger azonban nem ezt idézte, hanem a monumentum Ancyránról szóló disszertációját, természetesen a Verancsics Antalról szóló *Specimen*-cikkből, amelynek ez az értekezés az egyetlen forrása. A teológus Baier életét különben az a Gustav Georg Zeltner írta meg, aki a *Specimen* harmadik üdvözlő versét.¹⁹

A második epigramma írója, Christoph Sonntag ortodox teológus, aki a kar professor primariusaként került versével a második helyre. Vele csapott össze kollégája, Johann Michael Lang (1664–1731): ő viszont Moller alatt szerezte meg a filozófia magiszteri fokozatát, teológiából Jénában a két Baier testvér hallgatója volt (1688), Halléban licenciátus és doktor, 1697-ben altdorfi professzor lett. 1703-ban került összeütközésbe a hivatalos egyházzal, és a nürnbergi tanács gyakorlatilag elbocsátotta. Az ő testvére volt Jakob Ambrosius Lang, aki Altdorfban szerzett orvosi diplomával Selmec- és Besztercebányára ment praktizálni. 1695-ben nemességet szerzett, utóbb II. Rákóczi Ferenc udvari orvosa lett.²⁰

Lang és Sommer afférja alighanem hosszú ideig szóbeszéd tárgya lett Altdorfban, és már csak azért is óvatosságra intett vallási ügyekben, mert Sommer a haláláig

¹⁷ Rector Universitatis ... Christianus Gotlib. Schwaarzivs ... ad pulicem deductionis fonebris officium ... Helenae Sibyllae ... natalibus VVagenseilae ... viduae ... Danielis Gvilielmi Molleri ... cives academicos invitat. (Altdorfii, 1735). A város leírása és képe: Johann Jakob BAIER, *Wahrhafte und Gründliche Beschreibung Ber ... Universitäts-Stadt Altdorf*. Altdorf, 1714.

¹⁸ WILL, i. m. I. 57–62. – Rector Vniuersitatis ... Christianus Gotlib Schwaarzivs ... ad solennia exequiarum ... Iohanni Iacobo Baiero ... cives academicos ... invitat. Altorfii (1735). MOLLER Descartes-ről: RMK III. 4712. *Specimen*, 188.

¹⁹ Gustavus Georgius ZELTNER, *Vitae theologorum Altorphinorum. Norimbergae et Altorphii*, 1722. 500–507. Rector Vniuersitatis ... Iohannes Baltasar Bernholdus ... ad funus ... Iohannis Gvilielmi Baieri ... prosequendum cives academicos invitat. (Altdorfii, 1729). *Specimen*, 398–399.

²⁰ ZELTNER, i. m. 448–467. WILL, i. m. III. 394–405., 405–406., 718–729. (Sonntag). – WILL, i. m. II. 394–405. (J. M. Lang). Mollernál a magiszteri fokozatot 1687-ben szerezte meg (RMK III. 3425). WESZPÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Centuria prima. Lipsiae, 1774. 90–91. A harmadik Lang-testvér katonai építészettel foglalkozott, a zalánkeméni csatában (1693) esett el (WILL, i. m. II. 406).

helyén maradt: nyilvánvalóan hatott tehát azokra a nézetekre, amelyek Czvittinger könyvéből kifejezhetők. Meg kell azonban mondani, hogy Moller pietista szimpatizáns volt: Czvittinger megírta pártfogójáról, hogy még egyetemi tanulmányai során megismerkedett Philipp Jakob Spenerrel, Moller pedig egyik művében azt jegyezte fel, hogy 1668 januárjában Pozsonyból írt neki, választ is kapott tőle.²¹

Czvittingert magát vallási ügyekben az óvatos tolerancia jellemezte. Az igaz, hogy hitbeli különbség nélkül vette fel az írókat, hosszan méltatta Báthory Istvánt, aki Kolozsvárra telepítette a jezsuitákat, és ugyanakkor megvédte ellenük az evangélikusokat, de a lutheránuson kívül kritizálta is az egyes egyházakat, elsősorban a szentháromságtagadókat. Őrült, hogy az egyiknek műve csak kéziratban maradt, keményen elítélte az antitrinitáriussá vált Dávid Ferencet, megdicsérte Régeni Mihályt, aki Drezdában az igaz (ortodox) hitre tért, szociniánus voltát kétségbe vonva próbálta mentesíteni Dudith Andrást, és persze kemény szavakkal ítélte el az ellenreformációt. Ugyanakkor óvatosan nyilatkozott a katolikus protestáns egyesítő törekvésekről, és egy Moller apósához, Johann Christoph Wagenseilhez intézett levélre támaszkodva fejtegette ki kételyét.²²

A vallási ügyek mellett Czvittinger a magyar politikával is altdorfi környezetének gondolkodása szerint foglalkozott. II. Rákóczi Ferenc nevét egyszer írta le, de – figyelmet elterelő módon és összefüggésben – annak bemutatására szánta, hogy a magyarok a keresztnévet a vezetéknev után teszik. A példák sora a következő: Bethlen Gábor, Apafi Mihály, Rákóczi Ferenc. Ismert persze külföldi röpiratot, ismerte Okolicsányi Pál névtelenül kiadott *Historia diplomaticáját* (1711); biztos továbbá, hogy környezetével együtt békét kívánt szülőföldjének.²³ Ez derül ki a *Specimen* Hont vármegyéhez intézett ajánlásából és a teológus Zeltner üdvözlő verséből, békepártinak látszik az alkimista Creiling, s az előszóban a háborúktól tépett Magyarországról beszélt Czvittinger is. Hungaria képét az altdorfi körben még az Attilától eredeztetett nemesi harciasság határozta meg, amelyről Moller is megemlékezett, amikor értekezést írt a beszercebányai rovareshőről, és ehhez a háborús képhez járult nála, morális és kulturális értékekre célozva, de minden politikai él nélkül, a lustaság, a tehetetlenség és más tulajdonságok felsorolása. Ez a kép prolongálódott a török háború 200 esztendeje alatt, és ehhez képest jelez új korszakot Czvittinger vállalkozása, amelynek célja annak bemutatása volt, hogy a tudományok és más értékek sem hiányoznak Magyarországról.²⁴ A pártfogók (üdvözlő versek írói) e döntőnek minősített változást a francia, olasz, német és belga előzmények felsorolásával igen látványosan ábrázolták.

A *Specimen* elején álló epigrammából az deríthető még ki, hogy négynek a szerzője jogász volt. Wagenseil, Moller apósa, akit Czvittinger is hallgatott, azért nem volt közöttük, mert a kötet megjelenésekor már nem élt. A hallgató és az egykori tanár

²¹ *Specimen*, 261.; Will hallgat róla. A Spener-levelváltás: *Programma, in forma dissertationis, de praeparatione abiturientium in Italiam*. Altdorfii, 1679. 15–16. (RMK III. 2963., az ajánlás címzettje Placcius. A könyvvel kapcsolatos vita: RMK III. 2164. Mikor végleg elhagyta hazáját, Majna-Frankfurtban felkereste Spener (Specimen, 261.), kinek neve különben a Pater Pálról szóló *Specimen*-cikkből fordul még elő (297.). A neki ajánlott könyv nem azonos a RMK III-ban leírttal (3349.).

²² *Specimen*, 33–37. (Báthory István); 25., 112–113., 309., 315. (antitrinitáriusok); 129. (Dudith); 32., 261. (ellenreformáció); vallásegyesítés (317–320.).

²³ *Specimen*, 79.; Bibliographia, 26., 40–41.

²⁴ A Rákóczi-szabadságharc, úgy látszik, hozzájárult a 16–17. században kialakult háborús Magyarország-kép továbbéléséhez, de átalakulásához is. – MOLLER, *Meditatio, de insectis*. Francofurti, 1673. 79–81. (RMK III. 2619.); a források között Georgius Horn és Oláh Miklós, folytatás a 85-ön: „Subsecutis deinde temporibus magis magisque cum terra Hungarorum et animi exculti sunt, quamvis, nescio, quae mentibus eorum semper insita fuerit hodieque sit seu torporis, seu ineptitudinis, seu incuriae, seu alterius cujusdam nominis depravatio: cujus quidem rei prolixius afferri posset discursus, si nostrum id institutum pateretur.”

szoros kapcsolatát bizonyítja azonban, hogy Czvittinger a Moller-cikk megírásához az apósától két levelet kapott felhasználásra. – Az élő altdorfi juristák közül Heinrich Hildebrand (1668–1729) verse áll az első helyen. A szerzőt nagybátyja, Heinrich Linck professzor neveltette, 1697-ben kapott katedrát. Eberhard Spitz viszont, aki 1711-ben „*juris utriusque licenciatus*”-nak írta magát alá, abba a családba tartozott, amelynek egyik tagja, Felix Spitz (1641–1717) jogot tanított az egyetemen. Az utolsó jogász, akit még említeni kell, Georg Paul Röttenbeck névre hallgatott: veje volt annak a Johann Paul Felwingernek, aki levelet kapott Kolozsvárról Valentin Baumgarten unitárius lelkészről és iskolaigazgatótól: ebből vette át a professzor tanítványa, Czvittinger, az erdélyi szász Töppelt Lőrinc elogiumát.²⁵

A professzorok eme népes karának bemutatása után kell nyomatékosan hangsúlyoznom, hogy Czvittinger Altdorfban sem foglalkozott rendszeresen egyetemi stúdiumokkal, és az előadások látogatása inkább jóindulat megszerzésére és fenntartására szolgáló gesztus volt nála, mint komoly tanulmányok jele. Maga írta meg, hogy látogatta Johann Jakob Baier orvosi előadásait. Eme kapcsolat eredménye talán, hogy Czvittinger javítva és német értelmezésekkel ellátva adta ki a növénynevek Clusius–Beythe-féle jegyzékét. Sokkal többet járhatott jogáskörökben, bár saját megjegyzése szerint csak Moller apósát hallgatta az egyetemen. Czvittinger mint jogász érezte magát képesnek arra, hogy a magyar közjogi méltóságok nevét latinul vagy németül magyarázza a külföldi olvasónak (palatinus, protonotarius, comes perpetuus, vice-comes), hogy kifejtse, mi a tized és a kilenced, mikor pedig a soproni Lochner János András tübingai disszertációját ismertette, elmondta, hogy a magyar közjogról új könyvre lenne szükség. Gondolt arra is, hogy a magyar nemességről kellene írni. Ezt Ritthaler (Rithaler) Mihály wittenbergi disszertációjának ismertetése során fejtette ki a *Specimen*ben.²⁶

A könyv végére tett Bibliothecából kiderül különben, hogy Czvittinger kezében megfordultak magyar jogi könyvek. Részletesen ismertette a *Corpus Juris* 1696-i nagyszombati kiadását, leírt két pottendorfi jogi kiadványt, beszélt Kitonich (Kitonics) János jogi könyvének 1650-i löcsei kiadásáról, amelyből tudomást szerzett a *Váradí Regestrum*-ról, megemlítette végül a pozsonyi Beigler János és egy osztrák vizsgázó strasbourgi disputációját. Tudott még Otrokocsi Főris Ferenc 1699-ben Nagyszombatban megjelent jogi könyvéről, amelyet valóban olvasott, a Bibliotheca jogi listáját pedig egy magyar bányajogi könyvvel zárta. Róla érdeklődésével függ össze, hogy könyveinek halála után felvett jegyzékében kizárólag ilyen művek szerepelnek.²⁷

²⁵ *Specimen*, 262., 270–274. (Wagenseil). – *Rector Vniversitatis ... Ioh. Georgius Fichtnerus ... ad exequias ... Henrici Hildebrandi ... cives academicos invitat.* (Altdorfii, 1729.). – *Rector ... Christophorus Sonntagius ... Felici Spitzio ... supremum honorem ... indicit.* (Altdorfii, 1717). – Felwingerrel: WILL, i. m. I. 398–405.; fellépett Albert Grawer mellett, vitakozott Valentin Baumgartennel: *Specimen*, 269., 387. – Georg Paul Röttenbeck 1710-ben meghalt, de Czvittinger még megkapta tőle az üdvözlő verset.

²⁶ *Specimen*, 188. Uo. 40., 45. (palatinus), 31. (protonotarius), 276. (comes perpetuus), 93. (vice-comes), 8–9. (tized, kilenced). – LOCHNER műve: RMK III. 2363., róla: *Specimen*, 228. és Bibliotheca, 40.; új kiadását JÖNY János szerkesztette (Jena, 1716.); a RITTHALERÉ RMK III. 2264., *Specimen*, 316–317. Ritthaler a wolfenbütteli könyvtár igazgatója lett. Róla: BORSA Gedeon, *Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben*. MKSz 1986. 274–282.

²⁷ Bibliotheca, 36–40. RMK III. 1845. (*Corpus Juris Hungarici*, 1696.); RMK III. 2440., 2441. (Pottendorf, 1668.), RMK II. 727., 728. (Kitonich), RMK III. 1777. (Beigler), RMK II. 1972. (Otrokocsi Főris); a *Continuatio corporis juris ei systematis rerum metallicarum c. könyv* (1703.) az RMK III. 4386 szerint bécsi kiadású, Czvittinger frankfurti idéző (Bibliotheca, 40.). 1711-ben Altdorfban DOBNER Sebestyén Ferdinánd magyar jogi könyvet jelentetett meg (RMK III. 4756.), de Czvittinger erről már nem írhatott. – Czvittinger könyvtárának jegyzékét vagy 25 esztendővel ezelőtt Heckenast Gusztáv volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

Czvittinger környezetének vázlatából a magyar irodalomtörténészt különösen az érdekelheti még, hogy az író mit tudott a kor, különösen Nürnberg és Altdorf német irodalmáról. A válasz az lehet, hogy elég sokat, és hogy Moller után ismereteit Moller apósának, Wagenseilnek, valamint Magnus Daniel Omeisnak, az egyetem poétika-tanárának köszönhette. Mollernak annyiban, hogy tudnia kellett mesterének Georg Philipp Harsdörferről írott életrajzáról, amely altdorfi tartózkodásának idején jelent meg nyomtatásban,²⁸ és alighanem ismernie kellett Harsdörfer *Specimen philologiae Germanicae*-jét is (Nürnberg, 1646), amelynek címe feltűnően hasonlít az övére. Az említetten kívül megfordulhatott még a kezén egy másik *Specimen*, amelyet Erdmann Neumeister írt: betűrendben tárgyalta benne a német költőket Opitztól Christian Weiséig. *Specimen* című könyv persze számos van, egy jogi tárgyút Otrókocsi Fóris is megjelentetett Nagyszombatban: nehéz azonban elhárítani azt a lehetőséget, hogy a magyarországi tudós német irodalommal foglalkozó latin művekből vette át a szót.²⁹

Wagenseilt, az apóst, azért hozom itt újból szóba, mert Nürnbergről írott könyvének függelékében a mesterdalnokokról érkezett. Czvittingerre azonban német költészettel foglalkozó tanárai és kortársai között alighanem Omeis tette a legnagyobb hatást. Ő volt a nürnbergi Pegnischer Blumenorden negyedik elnöke, akit még Sigmund von Birken, a Nádasdy-féle *Mausoleum* németre fordítója vett fel a társaságba.³⁰ Altdorfban kezdett tanulni, majd a bécsi porosz követ fiának nevelője lett (1668–1672), s ebben az időben megfordult Pozsonyban, Sopronban, Győrben, Komáromban, és feledhetetlen élményeket szerzett az 1670-es évek protestánsüldözéséről. 1674-ben megkapta a retorika, 1699-ben a poézis katedráját. Mint a szónoklattan tanára mondott beszédet I. József római királlyá koronázására, Szavojai Jenő zalánkeméni és zentai győzelmére, foglalkozott továbbá az altdorfi egyetem történetével. A német irodalomban poétikáját tartják legjelentősebb művének, amelyben azonban modern irányzatok még nem mutathatók ki.³¹

Omeis két vonatkozásban segíthette Czvittinger irodalomtörténeti munkásságát. Hozzálatott először is a nürnbergi tudósok életének és műveinek listába szedéséhez. Christoph Sonntag (halotti beszédének írója) szerint (1708) nem jutott ugyan a végére, de Georg Andreas Will, a *Nürnbergisches Gelehrten Lexicon* szerzője hivatkozott négy ilyen tárgyi disputációjára. Írt ezen felül a német tudós nőkről: az előszóban azt mondta ki, hogy ők is elérik, ha ugyan meg nem haladják a külföldieket.³² Moller feleségéről szólva Czvittinger idézte is Omeis munkáját, csak nem a tényleges szerző, hanem a vizsgázó neve alatt, aki közben teológiai doktor és generális szuperintendens

²⁸ *Vitae curriculum Georg. Philipp. Harsdorferi*. 1707. (RMK III. 4571.). Példány nincs belőle Magyarországon.

²⁹ Erdmann NEUMEISTER, *Specimen dissertationis historico criticae de poetis Germanis huius seculi praecipuis*. S.l. 1695., 2. kiad. 1706. OTROKOCSI FÓRIS, *Breve specimen introductionis in jurisprudentiam methodicam*. Tyrnaviae, 1699. (RMK II. 1972.). A *specimen* szó értelmezése Czvittinger előszavában olvasható.

³⁰ RÓZSA György, *Magyar történetábrázolások a 17. században*. Budapest, 1973. 49.

³¹ Omeis régi életrajza: Rector Vniuersitatis Altdorfinae, Christophorus Sonntagius ... ciues academicos ad exequias ... Magni Danielis Omeisii ... humaniter invitat. Altdorfii (1708.). WILL, i. m. III. 78–87. Poétikája: *Gründliche Anleitung zur teutschen accuraten Dicht-Kunst*; az egyetem történet: *Gloria academiae Altorfinae sive orationum fasciculus vniuersitatis Noricae ortum, progressum et cuncta memorabilia, omniumque professorum, qui in quatuor ... facultatibus, a primis eam ornarunt incunabulis, vitas, mores ac scripta fideliter exhibens*. Altdorfii, 1683.

³² WILL, i. m., Vorrede B3 lev. – *Dissertatio de eruditio Germaniae mulieribus. Quam pro sommis in philosophia honoribus ... consequendis praeside ... Magno Daniele Omeisio ... in alma Altdorfina publica disquisitioni submitte Christophorus Christianus Haendelius*. Altdorfii Noric., 1689.

lett Németországban. Az ő mintájára alkotta meg aztán Czvtinger a tudós nő típusát Schumberg Tóbiás windsheimi iskolaigazgató lányában.³³

Ha mármost végigtekintünk a módfelett szövevényes altdorfi viszonyokon, az egyetem köré csoportosuló, polgári státusú értelmiség köz- és magánéletének sajátos kapcsolatrendszerét figyelhetjük meg. Jószerivel mindenki rokona vagy földije volt mindenkinek, a professzori státusok kézről-kézre szálltak, a házasságok egyszersmind a csoporthoz tartozást jelentették, s a távolabbi összefüggések is meg lehetőségek között természetűek. Az egyetem főleg Jénával és Tübingával érintkezett; Wittenberggel alig, növekvőben volt viszont Halle jelentőségének felismerése. A pietizmus recepcióján túl voltak, de az orthodoxia befolyása még erős volt; elmúlt az arisztotelianizmus kora, befogadták Descartes filozófiáját: éppen Moller írt egy vitás kérdésről disszertációt;³⁴ Altdorfban tudtak a vallásegysítő törekvésekről, de a jelek szerint, mint utaltam rá, nagy óvatossággal kezelték azokat. A bűcsühelyi püspöknek, Christoph Rogas de Spinolának Czvtinger nevét is hibásan vette fel (N. Roka), de ugyanakkor már hozzátartozott a tudósi hírnévhez kiváló jezsuiták barátságának megszerzése: Moller, mint szóba hoztam, Athanasius Kircherrel ismerkedett meg Rómában, Omeis Bohuslav Balbínna Prágában.³⁵

Említésre érdemes ezek után, hogy Leibniz neve csupán a *Specimen Bibliographiæ*, jogi könyv szerzőjeként fordul elő, Morhofé, a legnagyobb német polihisztoré mindössze egy alkalommal, nem kerül szóba a német írói katalógus éppen általa felvetett gondolata, és a kompilatorikus német tudóskodás francia eredetű kritikája sem, amelyet egy nagyszombati kiadványban (1701) már nálunk is szóba hozott egy osztrák jezsuita.³⁶ Pontosan megfelel ennek a mentalitásnak Czvtinger stílusa, amelyet mindenestől későbarokknak lehet minősíteni. Volt benne jó adag fontoskodás, kedvelte az anagrammákat és azok kifejtését, szerkesztőként írott verseiben hol a névre alludált, mint a Pilarik-családnál (Pilarik – pila), hol szójátékokat gyártott, s úgy látszik, a vers lényegének a rövid, nyelvileg hatásos összefoglalást és a tanítást tartotta.

Ugyanígy gondolkodott mestere, Moller, aki Meursiusról írott disputációjában a szerző nevére merő szórakozásból fél óra alatt ötven anagrammát szerkesztett, s a három elsőre három disztichont írt. Ezt tette különben Apelles Pál is, a Weißbeck-család barátja, aki meg a Posonium szóra írt hét anagrammát, s ezekből szerkesztett össze egy verset Weißbeck János tiszteletére. Roppant jellemző ezek után, hogy Mollernek egyetlen könyve jelent meg szülővárosában: 1739-ben *Disce mori* címmel kiadták 100 disztichonát a jó meghalásról, amelyben minden vers az említett szavakkal kezdődik és végződik, s hozzátették egy bizonyos Antonius Steinhaverus *Vado mori*ját (1739), melyben meg minden disztichon kezdődik az idézett szavakkal.³⁷ Talán ha

³³ Moller feleségéről: *Specimen*, 262.; Schumberg lánya: 337.

³⁴ *Argumentum Cartesii pro existentia Dei probanda ex idea Dei innata desumptum et ab objectionibus liberatum*. Altdorfii, 1710. (RMK III. 4712.). Az altdorfi arisztotelianusokról: Daniel Georg MORHOF, *Polyhistor*, in tres tomos, *literarium, ... philosophicum et practicum, ... divisus*. Lubecae, 1708. II. 62–63., külön kiemelve Felwinger. Czvtinger D. G. Morhofot idézte (i. m., *Continuatio*, 272.), mikor Eszéki Istvánról írt (*Specimen*, 136.). ESZÉKI műve: RMK III. 2365.

³⁵ N. ROKA, *Specimen*, 317–318.

³⁶ Leibnizről: *Bibliotheca*, 67. – Franz WAGNER, *Dissertatio philologica. De vera eruditione*. Tyrnaviae, 1701. 108. „Lues Germanorum, compilare labore herculeo: rarus qui exquisitum quid, et admirabile dimittat ad exteros”. (RMK II. 2094.)

³⁷ *Specimen*, 113., 184., 192., 347., 353., 392. (anagramma); 307. (Pilarik). Maga írt verset Bulyovszky Mihályra (94.), Mollerra (268.). Szilágyi Mihályra (378.) és a kötet végére (408.). Moller disputációja: RMK III. 3782., ebben 18–19., amely szerint „intra semihorulae circiter spatium” írta anagrammáit. A mű újabb kiadása: *Dissertatio de Joh. Meursio. Recvdi curavit Fridericus Roth-Scholtzivs*. Norimbergae et Altdorfii, 1732. – APPELLES: RMK III. 3551.; a vers: 136.

nincs Czvittinger, a XVIII. századi Magyarország mindössze ennyit recipiál Moller életművéből. Ugyanakkor itthon új és nagyjövőjű vállalkozás a Magyarországgal foglalkozó műveknek a *Specimenben* függelékként kiadott bibliográfiája, melyre nyilván az államismereti iskola készítette, s nem kevésbé jelentős, hogy rövid áttekintést adott a szomszéd országok irodalmáról (Ausztria, Cseh- és Lengyelország, Velen- ce, szlávok, törökök). Az idők jele az is, hogy *Bibliothecájában* a latin műveket még gondosan elválasztotta a vulgáris nyelvűektől, de azért az utóbbiakat is felvette.

Lexikonszerkesztői munkáját nyilván azzal kezdte, hogy a közkeletű művekből szó szerint kimásolta, majd saját betűrendjébe szedte a magyarországi szerzőkről szóló cikkeket. Forrást ajánlott már az id. Burius is, amikor rövid névjegyzéket szerkesztett a hazai tudósokról.³⁸ Egyetemes és nemzeti írói katalógus akkoriban még nem volt túlságosan sok, és ami megjelent, Czvittinger az altdorfi egyetemi könyvtárban könnyen elérhette. Kimásolta tehát Conrad Gesnernek Josias Simler és Johannes Frisius által kibővített művét, a Johann Jakob Baier üdvözlő versében is említett Melchior Adam könyvét a német teológusokról, lelkiismeretesen kiírta Ribadeneira, Alegambe és Sotwell jezsuita írói katalógusának minden témájába vágó címszavát, elővette Georg Matthias König Altdorfban megjelent *Bibliothecáját*, amelynek első üdvözlő verse Mollertól származik, Sandiustól átvette az antitrinitáriusokat, használta a katolikus szerzetesrendek biográfiai és bibliográfiai katalógusait, Henning Witte *Diarium biographicum*-át, melynek segítői között Birken és Omeis, valamint Czvittinger boroszlói tanára, Martin Hanke egyformán megtalálható, vagyis felhasznált minden segédkönyvet, amihez hozzáférhetett.³⁹ Így állt össze a törzsanyag, amelynek egyes cikkei aztán alkalmanként több forrásból kompilálta.

A lexikont lexikonból írták, írják ma is. Szemrehányás nem érheti tehát Czvittingert, hogy cikkeinek java részét szóról-szóra vette át forrásaiból, és már az is teljesítmény, ha valaki több forrásból szerkeszt össze egy írói biográfiát. Baj abból adódik, ha szerzők maradnak ki, különböző név alatt ugyanazok ismétlődnek, vagy hibás néven kerülnek a kötetbe. Szerzők kimaradására nem kevés példát lehet hozni. A Gesner-Simler-Frisius-féle *Bibliothecából* nem került át a magyarországi írók közé mások mellett Valentinus Cybelius, magyar nevén Hagymási Bálint és egy bizonyos Kolozsvári Imre, aki Zsigmond Ágost lengyel király házasságára adott ki beszédet (1553); eltérő néven kétszer fordul elő viszont ugyanaz a szerző: Dalmata Trypho – N. Trypho Dalmata, Christophorus Pannonius – Christophorus Preys, Matthaeus Sambar – Matthias Samsur, s az esetek azért különösek, mert van, hogy az idézett forrás ugyanaz.⁴⁰

Czvittinger rájött idővel, hogy Altdorfban lehetetlen magyarországi írói katalógust szerkeszteni, mert hazai kiadványok elvétele jutnak ki külföldre. Gondosan átnézte tehát honfitársainak kint megjelent műveit, különösen a friss kiadványokat. Olvasta

³⁸ Micae, 185–188.; a forrás: Simler.

³⁹ *Bibliotheca instituta et collecta, primum a Conrado Gesnero; deinde in Epitomen redacta, et nouorum librorum accessione locupletata, tertio recognita, et in duplum post priores editiones aucta, per Iosiam Simlerum: iam vero postremo aliquot mille, cum priorum tum nouorum aulhorum opusculis, ex ... Viennensi Austriae Imperatoria Bibliotheca amplificata per Iohannem Frisium Tigurinum. Tigvri, 1583. – Melchior ADAMUS, Vitae Germanorum theologorum. Francofurti, 1653. – Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu opus inchoatum a ... Petro Ribadeneira ... anno 1602. continuatum a ... Philippo Alegambe ... usque ad annum 1642. Recognitum, et productum ad annum lubilaei 1675. a Nathanaele Sotvello ... Romae, 1676. – Georgius Matthias KÖNIG, Bibliotheca vetus et nova. Altdorfii, 1678. – Bibliotheca anti-trinitariorum, ... opus posthumum Christophori Ch. Sandii. Freistadii, 1684.; új kiadása: Varsó, 1967. – Lucas WADDINGUS, Scriptores Ordinis Minorum. Romae, 1650. – Henningus WITTE, *Diarium biographicum*, I–II. Gedani – Rigae, 1688–1691.*

⁴⁰ GESNER – SIMLER – FRISIUS, i. m. 808. (Cybelius), 214. (Emericus Colosvarinus). *Specimen*, 112., 342. (Dalmata Trypho, ill. N. Thypho Dalmata); 286–287., 308–309. (Christophorus Pannonius ill. Preys); 322., 331. (Sambar ill. Samsur).

– hogy csak a legfontosabbakat említsem – Schödel Márton és Behamb politikai műveit, Bethlen János erdélyi történetét, Bonfinit, Bongarsius, Haner György erdélyi egyháztörténetét, hivatkozott Nadányi *Florusára*, Jongelinusra, Töppelt Lőrincre és egyáltalán mindenre, amihez hozzáférhetett.⁴¹ Hamarosan észrevette azt is, hogy az esetlegesen bekerült, másodkézből származó adatok átvétele helyett jobb az autopszia: így nem lett volna Haller János *Hármas históriájából* történeti mű, nem kellett volna magát gyakran mentegetni a hiányosságok miatt, és rá kellett döbbsennie, hogy helyzetben a hazaiakkal folytatott levelezés sokat segíthetne.⁴²

E fontos tanulságról már előszavában írt, és ezt értették úgy, hogy egyáltalán nem tudott korrespondeálni, ami nem felel meg egészen az igazságnak. Otrokocsi Főris Ferencről ugyanis hazai levelekből is szerzett információkat, és válaszolt neki maga a nemzetközileg jól ismert magyar konvertita is.⁴³ Helyenként kiemelte, amit saját szemével látott; amire hiteles forrást nem talált, abban vagy emlékezetére hagyatkozott, vagy be kellett vallania, hogy bizonyos dolgokról csak szóbeszédből értesülhetett.⁴⁴ Jobb híján, még Rákóczi-szimpatizáns létére is, leginkább bécsi kapcsolatokra hagyatkozhatott, de az írott forrás és a szóbeszéd itt is kiegészítette egymást. Nyilván a Habsburg-fővárosból került hozzá az 1707-ben elmondott Szent László-beszéd, és egy állítólagos szavahihető embertől értesült egy ma nem azonosítható másik bécsi kiadványról.⁴⁵ Fő forrása azonban Daniel de Nessel *Sciagraphiája* volt, ahonnan a *Specimen Bibliothecájának* kéziratokról szóló részét átemelte. A magyarországiak között valószínűleg az első volt, aki hírt adhatott Anonymusról, a *Képes Krónikáról*, Vitéz János levelezéséről és számos XVI–XVII. századi aktáról.⁴⁶ A hazai nyomtatványok elérhetetlenségét mintegy pótolta aztán legalább egy német folyóirat anyagából.⁴⁷

Külön gondot okoztak Czvittingernek az egyetemi disputációk és disszertációk, amelyek a magyarországiak külföldi kiadványainak máig túlnyomó többségét teszik. A szerző azt írta az előszóban, hogy nem hagyja ki az egyetemi disputációkat, mert bízik benne, hogy a peregrinánsok otthon még szereznek érdemeket, vagyis hogy – szavai szerint – az „eruditorum classis” tagjává válnak. Megfogalmazásában világosan

⁴¹ SCHÖDEL Márton, *Disquisitio historico-politica, de regno Hungariae: quam in ... Vniuersitate Argentoratensi, patrocinante ... Matthia Berneggero ... publicae et amicabili censurae subicit auctor*. Argentorati, 1630. (RMK III. 1460.); az 1629-i, azonos szedésű kiadás: (RMK III. 1440.) RÉVAY Péter, *De monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem ... Quas ... publicabat ... Franciscus de Nadasd ... Quibus accessit ... catalogus palatinorum et iudicum ejusdem regni, opera ... Gasparis Jongelini*. Francofurti, 1659. (RMK III. 2058.) BETHLEN János, *Rerum Transylvaniae libri quatuor*. Amsteladaemi, 1664. (RMK III. 2238.) – *Rerum Hungaricarum scriptores varii*. (Ed. Jacobus BONGARSIVS.) Francofurti, 1600. (RMK III. 943a, App. H. 653.) – HANER György, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*. Francofurti – Lipsiae, 1694. (RMK III. 3871.) NADÁNYI János, *Florus Hungaricus*. Amstelodami, 1663. (RMK III. 2192.) – TÖPPELT (TÖPPELTINUS) Lőrinc, *Origines et occasus Transsylvanorum*. Lugduni, 1667. (RMK III. 2391.)

⁴² Haller Jánosról: *Specimen*, 166. *Bibliotheca*, 46. Az önmentegetés: 16., 147., 160., 161., 178., 203., 229. Egy Kölnben készülő Istvánffy-kiadásról háromszor írt: *Specimen*, 36., 191., *Bibliotheca*, 36. A külföldi tartózkodás akadályairól pl. *Specimen*, 16.; hézagossá vagy személyes értesülések: 94–95., 147., 160–162., 224., 295. stb.

⁴³ Otrokocsi Főris áttéréséről: *Specimen*, 148–149.; Czvittingerhez intézett válaszlevélről: *uo.* 372–373. (Szentiványi Márton munkáiról tájékoztatta).

⁴⁴ *Specimen*, 49., 229.; 222., 226.

⁴⁵ *Specimen*, 251., a Szent László beszéd: (RMK III. 4582.); *Bibliotheca*, 43.

⁴⁶ Daniel de NESSEL, *Sciagraphia, sive prima delineatio et brevis notitia magni corporis historici, hactenus inediti, breui tamen edendi*. Vindobonae, 1692., a *Bibliothecában* 50–51. A további kéziratok forrása a *Catalogus bibliothecae Thuanee* (1704) és Claudius Fabricius Peiresk. Más forrásból tudott Hermann Dávid történeti művéről, Szamosközy Istvánról, Frölich David *Chronologia Pannoniae-járól*, Janus Pannonius *Annaleséről* (*Bibliotheca*, 52–53.).

⁴⁷ *Specimen*, 162., 361.

benne van, hogy az egyetemi disputációt nem tekintette önálló tudományos műnek, mert a szerző majdnem mindig az elnöklő professzor volt, és a hozzáértők szemében csak a későbbi, önálló munkásság reményét kelthette.⁴⁸ Czvittinger felfogását híven tükrözi, hogy még Mollernál is külön katalógusba szedte a disputációkat, máskor meg kiemelte, hogy mely esetekben azonos a szerző a felelővel. Így történhetett, hogy a *Specimen*be, a mai bibliográfiákban meghonosodott szokástól eltérően, alig került címszóként disputáció-szerző, és a Bibliothecában számos magyarországi hallgató maradt elnökének neve alatt eldugva. Ez az eljárás teszi érthetővé, hogy még altdorfi disszertáns is kimaradt, márpedig Czvittinger a kiadványhoz nyilván hozzájutott volna, – s igaz a másik oldal is: nem egy disputáció azért került szóba, mert számos elnök saját műveként, gyűjteményes kötetekben jelentette meg újból.⁴⁹

Czvittinger nem lehet azzal vádolni, hogy szántszándékkal és indokolatlanul dagasztotta a magyarországi írók számát. Még arra sem figyelt, hogy az ugyanazon nevű szerzőket elválassza egymástól. Így kerültek nála egy cikkbe apák és fiúk vagy lányok, az azonos nevűek, a népes családba tartozók, egyszer még az azonos vezetéknévűek is.⁵⁰ Ugyanakkor olyan szerzők nem kaptak cikket, mint pl. Kovácsóczy Farkas, Haller János, Schesaeus Keresztély, Szamosközy István és Wernher György,⁵¹ akik pedig benne voltak a Bibliothecában.

Újból hangsúlyozni kívánom, a *Specimen* majdnem minden cikke másolat, kivonat vagy több forrásból szerkesztett kompiláció. Ami teljes egészében és biztosan Czvittinger saját fogalmazványa, mindössze öt van, és mindegyik Németországban élő magyarországiakról szól. A szerző mindegyiket ismerte, levelezett velük, vagy legalábbis hallott róluk, s ezért mindössze ennyi az, ami a *Specimen*ből máig forrásnak tekinthető. Szelezcky Jakab csak 10 sort kapott közülük, de máig sem tudni róla többet; az a mondat, hogy mizantróp lett, Bod Péternek Czvittingerből készült szabad fordításában került a *Szinnyei*be. Magnus György Frigyes Wittenbergben tanult, majd Augsburgban rektor lett, Czvittinger altdorfi tartózkodása alatt mehetett nyugdíjba: életéről máig a *Specimen* az egyetlen forrás.

Három lapot kapott az a Buljovszky Mihály, akinek testvére, János, Nógrád megye alispánja lett, ő maga pedig több helyen tanár, feltaláló és orgonista. Czvittinger 1705-ben járt nála, s azon kevesek közé tartozik, akinek tiszteletére ő maga írt verset. Hasonló elismeréssel és személyes kapcsolatok alapján írt Schumberg Tóbiásról: apja Sziléziából jött Magyarországra, fia már itt született; egyetemi tanulmányait Jénában és Wittenbergben végezte, és a windsheimi iskola rektora lett. Lánya, Anna Katalin, tudott görögül és latinul, könyvet adott ki, és tagja lett a nürnbergi költői társaságnak: Czvittinger pontosan úgy írt róla, ahogy vagy húsz évvel korábban Omeis tette volna.

⁴⁸ *Specimen* előszavában, 4r: „una vel altera tantum Disputatione publice impressa nomen in Academia aliqua professos, non modo non neglexi, sed spe fretus uberiorum ex primitiis ejusmodi Academicis fructuum in patriam redundandorum, eosdem suo quovis ordine collocavi.” Az első dán és svéd írói lexikonok szerzői szemrehányást kaptak a disszertációk felvételéért. (*Bibliotheca septentrionis eroditi sive syntagma tractatum de scriptoribus illius seorsim hactenus editorum*. Lipsiae, 1699., ed. Johannes MOLLER.)

⁴⁹ Az altdorfiak közül kimaradt Omeis disszertánsa, WEISBECK János Ferdinánd (1689., RMK III. 3546). *Catalogus dissertationum ... medicarum*. Altdorfii, 1797. – A wittenbergi Schurzfleisch magyar disszertánsai a *Specimen*be nem kerültek be (*Bibliotheca*, 7., 47.). Czvittinger forrása itt a professzor *Disputationes historico-civiles* c. kötete (Lipsiae, 1699). Három franekeri disszertáció forrása Ruandus Andala valamelyik kötete lehet.

⁵⁰ Apák és fiúk: Ács Mihály (*Specimen*, 13–15.), Burius János (94–96.), Dudith András (125–134.), Radecius Bálint (309.), Sinapius János (360–361.); apa és lánya (Schumberg Tóbiás és Anna Mária (336–340.); azonos nevű családtag: Pilarik István és Pilarik Jeremiás (307.); rokon név: Armbruster Sámuel és János (25.).

⁵¹ Neveik a Bibliothecában: 20., 35., 46., 48.

A nagy papi dinasztíák közül a Serpiliusokat örököltette meg. Nem volt nehéz dolga, mert a család egyik tagja Czvittinger idejében regensburgi szuperintendens volt, s tőle bőven kapott adatokat a familia történetéhez. Rajtuk kívül a Pilarikok kaptak még megtisztelő helyet, és mint említettem, ugyancsak magától a szerkesztőtől egy epigrammát.⁵²

Az összegyűjtött anyagot aztán Czvittinger olyan reprezentatív külső alakban adta közre, amely jól megfelelt az akkori Magyarország ízlésének és mentalitásának. Nem szokás említeni, hogy a szerző a címlapon a magyar helyesírás szerint íratta a nevét (nem Zvittinger), utána kitéttette, hogy „nobilis Hungarus”, és ugyanezt kiemelte az egyik üdvözlő vers szerzője. Mások azt hangsúlyozták a kötet elején, hogy mindenki hálával tartozik neki, aki az „ő vérükből” származik (vagyis magyarországi), Czvittinger pedig a haza díszévé válik könyvével.⁵³ Az akkori gondolkodást a legkevésbé sem zavarta, hogy a *Specimen*be foglalt írók mai értelemben legalább öt népből származnak, mert akkoriban még a szülőföldnek nevezett közös állam foglalta egységbe az írókat. Czvittinger a külön királyságot alkotó horvátokat, dalmátokat és az erdélyi fejedelemség szülötteit is felvette könyvébe, és előszavában különbséget tett egy szorosabb és egy tágabb értelemben vehető Magyarország között. Horvátország idővel kiesett a XVIII. századi Hungaria-koncepcióból, és a pesti egyetem egyik jogászprofesszora még zágrábi évei alatt (1774) horvát írói katalógust adott ki;⁵⁴ az a szűkebb értelmű Magyarország azonban, amelyet megalkotott, máig elfogadott a hazai történeti kutatásban.

A különbségeket a más és más országokból származó írók között korántsem mosta el. Hogy csak néhány példát hozzak: dalmata természetesen Tubero és származása miatt Verancsics Antal, külön kategóriát alkotnak a pannonok, mert tudott volt, hogy Szent Márton a tágabb értelemben vett Hungaria létrejötte előtt, a római korban élt szülőföldjén;⁵⁵ gondot okozott a *Specimen*be felvett három pápa: az írói lexikonba azért jutott nekik hely, mert magas méltóságukkal Magyarország dicsőségét öregbítették;⁵⁶ még nagyobb gondot két olasz, Bonfini és Ranzano felvétele: eljárását azzal magyarázta, hogy az írói kiválóságot akarta megtisztelni vele. Ugyanakkor legalább egyszer sikerült kiaknáznia a hun–magyar azonosságot akkoriban általánosan elfogadott

⁵² *Specimen*, 372. (Szelezcky Jakab); 91–94. (Bulyovszky Mihály); 336–340. (Schumberg); Omeis címét I. a 32. jegyzetben. – A Serpilius-családról: *Specimen*, 340–360.; értesüléseinek forrása: 359. („ante triennium”). Uo. 303–307. (a Pilarik család).

⁵³ A konzervatív Christoph Sonntag versében: „Zvittingere sagax, stirpis praeobile germen Pannoniae”. Creilingnél: „Jam Zvittingerus, Davides nomine, doctus E Vestro natus sanguine civis adest.” Ugyanez Spitznél: „Hungaricae gentis generosae scripta virorum Vivere perpetuum primus in orbe facis.” Heinrich Hildebrandnál: „Ipse tuae patriae gloria, fama, decus.”

⁵⁴ *Specimen*, Praefatio, 4r: „Neque vero de Hungaris eruditione claris verba faciendo, illos solum intellectos velim, qui ex proprie et stricte sic dicta Hungaria natales suos arcessunt, sed sub latiore significatione libuit complecti reliquos pariter Hungariae regno, innexos at adscriptos populos, Dalmatas nempe, Croatas, Slavos atque Transylvanos cujuscunque religionis”. Adalbertus BARITS, *Scriptorum ex regno Slavoniae a seculo XIV. usque ad XVII. inclusive collectio ... auditoribus oblata dum assertiones ex universo studio politico ex praelectionibus ... Adalberti Barits ... publice propugnandas susceperunt D. Mathias Kerchelich, et D. Joannes Szemendovich ... in Academia regia Zagrabienis, Varasini, 1774.* Mintája az előszó szerint Czvittinger és Schier Xystus volt, aki Stájerország íróit dolgozta fel (*Specimen Styriae literatae*. Viennae, s. a.). A cím itt nyilvánvalóan Czvittingertől való.

⁵⁵ *Specimen*, 392. (Tubero), 398. (Verancsics), 91. (Brodarics), 168–178. (Jeromos, aki „Slavus, secundum alios Pannonius”, 232–240. (Szent Márton). A horvát szenteket azért nem vette fel, mert külön könyvet írtak róluk (Johannes Tomko).

⁵⁶ *Specimen*, 96–97., 97., 185–186. Nem vette fel viszont a pannon császárokat, akiket pedig egyik forrásában olvasnia kellett (Philippus Andreas OLDENBURGER, *Thesauri rerum publicarum pars quarta*. Genevae, 1675. 464).

tételét Abaris felvételével, aki már Bonfini historiájába bekerült, és felvett Czvittinger egy magyarországi rabbit is.⁵⁷

A szerző azzal tette a leglátványosabb gesztust a régi magyar állam és a nemesség felé, amikor könyvének első cikkét Szent Istvánnak szentelte, a továbbiakban pedig nagy nemesi családok kaptak fejezetet, jórészt teljesen függetlenül attól, hogy az egyes tagok írtak-e vagy sem. Címző lett Báthory István lengyel királlyal az élen, Bátor Opostól kezdve, 13 további Báthory, cikket kapott Bethlen Gábor és Bethlen István, az I. mellett a II. Apafi Mihály, Thurzó János boroszlói püspök neve után még három más családtag: ők azok, akik az írók mellett nélkülözhetetlen mecénási szerepet is betöltöttek. Kiemelt címszót érdemelt még Mátyás király és a kardinálisok (Pázmány, Fráter György), a két Esterházy (Miklós és Pál) és Nádasdy Tamás, de ami evangélikus szerzőtől a legtöbb, a Szent Márton-cikk után a nemzeti dicsőség öregbítésére külön listába került tíz magyar szent, magyarázatot kapott a Patrona Hungariae fogalma és az a tény, hogy a magyar pénzezen Mária képe látható.⁵⁸

Egy írói lexikon magában véve nem alkalmas a Magyarország ellen felhozott kulturális vádpontok egyenkénti cáfolására és az erények kiemelésére, de Czvittinger, ahol tehette, a maga kinti lehetőségei között kitért rájuk. Először is azzal, hogy a szövegébe felvett német idézeteket az előszótól kezdve végig latinra fordította. Ebben nemcsak az lehetett benne, hogy a *Specimen* hazai és külföldi közönségnek egyformán szánta szerzője, és a magyarországiak inkább tudtak latinul mint németül, hanem talán az is, hogy hazájának lakói az ő korában is kiváló latinisták. Hogy ez a propagandisztikus fogások közé tartozik, elég világos a bizonyíték: Czvittingernek a francia szövegeket már eszébe sem jutott lefordítani, noha nem egyet idézett, és értenie is kellett a nyelvet, mert egyes magyar hangok kiejtését a franciára hivatkozva magyarázta.⁵⁹ A vezető réteg közösségi tudatának a XVII–XVIII. század fordulójára jellemző, erősen átmeneti szakaszában vállalta még a propugnaculum Christianitatis eszméjét, kiaknáztá Mátyás hírnevét, és alighanem a haza dicsőségéhez tartozónak vélte, hogy kinntartózkodása idején Németországban állítólag újból ki akarták adni Istvánffy történeti munkáját.⁶⁰

A selmecbányai származású Czvittinger teljesen tisztában volt szülőhazájának többnyelvűségével. A hazai nyelvek ismeretét erényként mutatta be, s mikor Károlyi Gáspárról szólva a magyar bibliafordításokat ismertette, kötelességének érezte, hogy a többi magyarországi nép nyelvén kiadottakat is leírja. A *Specimen* végén a magyar kiejtési táblázat csupán azt a célt szolgálta, hogy az írói lexikon magyar neveinek helyes olvasására próbálja olvasóit megtanítani. Ide tartozik még a vezeték- és keresztnév már említett sorrendje mellett a kettős magyar vezetéknevek kérdése: ennek az a lényege, hogy az első szó a születési hellyel azonos; a példák Szegedi Kis István, Tótfalusi Miklós és Újfalvi Katona Imre. Czvittinger úgy vélekedett, hogy a nevek a második szó szerint sorolandók a betűrendbe. Így került a helyére Katona és Fóris, de már, az elvvel ellentétben, szülőhelye szerint Szegedi Kis István.

⁵⁷ *Specimen*, 80–90., 311–313.; már csak a Bibliographia tétele lett Galeotto (31.). Abaris, 11., a rabbi: 26.

⁵⁸ A magyar szentek: *Specimen*, 241–244.

⁵⁹ *Specimen*, praefatio; a fordítások pl. 163–164., 191. – A francia szövegek: 87., 122., 158., 241., 328.; a magyar kiejtés szabályai a Bibliotheca végén állnak. Tudnia kellett valamit héberül is (*Specimen*, 24.).

⁶⁰ *Specimen*, 35., 293., 294.; 102–110. (Mátyás); 187.; 36., 191. – 42. jegyzet (Istvánffy).

Szó esik azonban a magyar nyelv műveléséről is, mégpedig a Szenci Molnár Albert által felfedezett Bencédi Székely Istvánnal⁶¹ kapcsolatban: korántsem a XVIII. század végére kialakuló nyelvi tendencia jegyében, hanem főleg a nemesség (a vezető réteg) nevelésének céljából. Eme nyelvművelés távolabbi célját a német és a francia irodalom állapotának elérésében látta Czvittinger, a hozzá vezető utat pedig grammatikák és latin–magyar szótárak szerkesztésében. Azzal tisztában volt, hogy a magyar nyelvű irodalom terjedésével – szavai szerint – az „egyszerű nép” (plebeji), az „egész magyar nép” (gens Hungarorum universa) jut immár nem vallásos olvasmányokhoz, de népen ő még elsősorban a nemességet és a papságból kiváló világi (laicizálódó) tudós értelmiséget értette: Czvittinger még egészében véve az „úri” magyar nyelv fogalmkörében gondolkodott.

A *Specimen* eme lapjai szembetűnően magukon viselik a szerző sajátos szerkesztési módját, hiszen e rész éppúgy több forrást tükröző kompiláció, mint az írói lexikon egésze. – A téma szöbahozásának helyét az határozta meg, hogy Szenci szerint Székely István adta ki az első magyar nyelvű nyomtatott könyvet, s a cikk elején álló citátum is tőle való. A másodiknak forrása az erdélyi szász Töppelt (Toppeltinus) Lőrinc hazájának népeiről írott könyve, csakhogy Czvittinger nem az eredetit használta, hanem a Behamb könyvében fellelhető passzust vette át. Ez azt tartalmazza, hogy a magyaroknak a kereszténység felvétele előtt nem volt írásuk, az ő korában pedig „néhány énekecskén és vallásos cselekményeken használatos kisebb magyarázaton kívül” semmit sem írnak, és kívánatos lenne, ha „legalább koruk tragikus eseményeit jegyeznék föl.” Harmadik helyen Révay Péternek ama mondatai állnak rövidített formában, amelyek teljes terjedelemben a *Specimen* előszavában olvashatók. A forrás csak Schödel Behamb által is kiadott prooemiuma lehet. Ugyaninnen való végül egy Euripidész-idézet bevezetése és folytatása, amely Schödelnél még citátum Tacitus *Germaniájának* Andreas Althamer által készített kommentárjából, a *Specimen* azonban a szerző saját fogalmazványának tünteti fel.⁶²

Ez a Behamb könyvéből összeállított rész bevezetőül szolgál: a felületes szemlélőnek a hazai latinság elleni támadáshoz és az anyanyelv ápolásának programjához, – a figyelmesebb olvasónak arra, hogy a nagy európai példákhoz (német, francia, spanyol) hasonlóan a magyarok se vessék meg anyanyelvüket, és történelmet, valamint „más nemes művészetekkel foglalkozó könyveket” (artium optimarum libros) írjanak anyanyelvükön. Nyilvánvaló, hogy eme program még nem magyar nyelvű szépirodalomra buzdít a szó XIX. századi értelmében, mert e fogalom akkor még az egységes literatura keretében nem is létezett, még kevésbé „népkönyvek” vagy „népfelvilágosító” könyvek kiadására: még akkor sem, ha a latint idegen nyelvnek (peregrina lingua) minősíti a szerző, ha az anyanyelv művelését szóújítással (a latin kifejezések magyarral való helyettesítésével), szótárral és nyelvtannal, vagyis száz évvel későbből ismert módszerekkel akarja előmozdítani; – egyszerűen azért nem, mert a nép („nemes és minden időben szabadságszerető”), és a nyelv jelzőinek sora („választékos, férfias, nagyszerű és hősi”) a nemesi mentalitáshoz igazodik, s ha a szerző számol is vele, hogy a magyar nyelvű történelem-könyveket az „egyszerű nép”, az „egész nép” olvassa is majd,

⁶¹ A többnyelvűség: *Specimen*, 25., 91–92., 195–199. (bibliafordítások). Uo. 148. (névadás); 367–373. (a Bencédi Székely-cikk). A nyelvművelésről szóló lapok magyar fordítását Déry T. Balázs készítette el. *A magyar kritika évszázadai*. I. (Rendszerek. Írta CSETRI Lajos – TARNAI Andor. Budapest, 1981. 228–231).

⁶² *Novae grammaticae Ungaricae ... Libri duo*. Hanau, 1610. (RMK I. 422.), ajánlás. (Szenci Molnár Albert költői művei. Kiad. STOLL Béla. Budapest, 1971. 475. (RMK XVII. 6). TÖPPELT könyve: RMK III. 2391; a citátum Behambnál a külön lapszámozással induló Observationesben (136).

hatása szerinte az lesz, hogy serkentést kap az erényre, figyelmeztetést a bűnök ellen, példát a „dicsőséges életvitelhez, hogy az elődök nyomába” lépjen.

Ez lenne hát a magyar nyelvű történeti és más könyvek kiadásának haszna, melynek közönségéről szólva azt is feltételezte Czvittinger, hogy ugyanazt többször elolvassák, és mindenfelé fel is olvassák majd: olyan elképzelés ez, ami az akkori vallásos irodalom közönségének szokásrendszerén alapul. A nemzetközinek, s ezen át magyarnak nevezhető programban kétségtelenül vannak persze német beütések. A latin szövegek fordítása mellett egyazon lélegzettel a németeké is előjön, s a latinról helyesen gondolkodó népek között is a németek és a franciák jönnek részletesebben szóba; az utóbbiak már eljutottak a „a választékosság legmagasabb csúcsára”, a németek a nyelv csiszolásával és a grammatika kidolgozásával azt a fokot látszanak elérni, melyre a görögök és a rómaiak jutottak.

A történeti tárgyú anyanyelvi irodalom eme nyomatékos hangsúlyozásában lehetett szerepe Mollernak is, aki a historikusokról szóló disszertáció-sorozatában minden szerzőnél szóba hozta a meglévő és lehetséges anyanyelvi fordításokat,⁶³ és persze hathatott az altdorfi kör más tagja is: egyáltalán nem lehetetlen, hogy Czvittinger az idézetek utáni részt is kompilálta, átmásolta vagy németből fordította. Az viszont biztos, hogy már Háportoni Forró Pál Curtius-fordításáról szóló lexikon-cikkében javasolta a jobb latin szerzők magyar fordítását, – ott az ifjúság számára. Ugyanez a szerző és könyve a latin–magyar fordítások példajaként szóba került a Székely-cikk végén is, de már az előbbi közönség említése nélkül. Mellette Balog György magyar Cornelius Nepos-a (1701) és Cicero-levelei (1694) szerepelnek még, de hozzátehetem, hogy az irányzat képviselőjeként itt állhatna Dálnoki Benkő Márton Florus-a (1702) is, melyről az altdorfi Czvittingernek nem volt tudomása.⁶⁴ Azt meg még csak nem is sejthette, hogy a Cornelius Nepos-fordítás előszavát Balog Háportoni Forróéból szerkesztette össze:⁶⁵ a későreneszánsz és a későbarokk „úri” Magyarországnak nyelve és irodalma kapcsolódott ezúttal látványosan össze.

Ha már most az kérdezzük, hogy Czvittinger gondolkodását és lexikonszerkesztői munkáját hogyan segítette a külföldi tartózkodás, a nyelvi program mellett mindenekelőtt a *Specimen* céljának világos megfogalmazására és látványos megvalósítására utalhatunk. Ebben feltétlenül nagy szerepet játszott a szerző környezete, amelyben mint bemutattam, kétségtelenül több ember akadt, aki világosan értette a feladatot és a tényleges tennivalókat, mint az egész akkori Magyarországon együttvéve. A kinti hatás meggyőző példajaként említem: feltétlenül más lett volna itthon még a könyv címe is. A „Specimen” szó ugyanis, mint már volt róla szó, Harsdörfer és Neumeister örökségeként szállhatott át Czvittingerre. Az már új adat, hogy a „Hungaria literata” pontos mása a svédeknel található „Svecia literata”, „Holmia literata” formában. Czvittinger, úgy látszik, már fogalomná vált címét vette át aztán a magyarországi származású Schier Xystus ágostonrendi szerzetes, aki *Styria literata* címmel Stájerország íróit szedte kötetbe.⁶⁶

Kellett azonban befogadásra érett recipiens is. Magyarországon már vagy két évszázada foglalkoztak filológiai alapossággal a hazai latin humanista örökséggel, az

⁶³ Csak példaként idézhetek néhányat: Curtius (RMK III. 3235.), Valerius Maximus (RMK III. 3279.), Justinus (RMK III. 3278.).

⁶⁴ RMK I. 485.; 1633., 1458., 1649. Baranyai Decsi János Sallustius-fordításáról nem tudott Czvittinger (RMNy 786.).

⁶⁵ *A magyar kritika évszázadai*. I. 193–195.; ItK 1990. 446–447.

⁶⁶ L. a 29. jegyzetet. Joannes SCHEFFERUS, *Svecia literata*. Holmiae, 1680. Hamburgi, 1698.; *Holmia literata*, 1701., 1704., 1707.; *Bibliotheca septentrionis eruditi sive syntagma tractatum de scriptoribus illius seorsim editorum*. (Ed. Joannes MOLLER) Lipsiae, 1699.

egyházi irodalomban a korábbi publikációk gyűjtésével és értékelésével, s a XVII. század közepe tájától az is divatba jött, hogy az írók előszavaikban rendszeresen írtak műveik céljáról és forrásairól, a kidolgozás módjáról és további terveikről. A *Specimen* magyarországi kultúrát védő tendenciájának előzménye viszont nem más, mint a hazai elmaradottság először egyházi körökben megfogalmazódó érzékelése, majd a külföldiek kultúrárt érintő megjegyzéseinek újfajta minősítése. A gondolkodás átalakulását jelző eme előzmények hozzávetőlegesen a XVII. század közepére, a kulturális becsület védelmének kezdetei az utolsó évtizedekre tehetők.

Azt kell még megjegyezni itt, hogy eme védekezés bizonyos történeti helyzetekben és meghatározott régiókban általános volt: az ifj. Burius János nem is restelt franciák ellen védekező német iratot saját hazájának védelmében helyenként szóról-szóra felhasználni és a sémát mindenestől befogadni. Ez a Rajnától keletre és Európa északi részén egészen speciális és meglehetősen nemzetek feletti tematika volt aztán az, amelynek a közepén és a peremvidékeken kialakult változatát Czvittinger hosszú kinti tartózkodása alatt minden itthoni elődjénél és kortársánál jobban megtanulhatta, a magyar változatot környezetének hatására példás világossággal megfogalmazta, és megírta az irodalmi tudományos életben akkor már gyakorlatilag is szükségessé vált magyarországi írói lexikont.⁶⁷

Hogy Czvittinger a *Specimen*nel elég pontosan illeszkedett az európai „közép” és a „peremvidékek” országainak akkoriban megjelenő írói lexikonainak sorozatába, és ugyanakkor a hazai hagyományokat vitte tovább, egy közhely néhány irodalomtörténeti műben előforduló idézésével tudom bemutatni: fontos toposz ez, mert a maga helyén az országok kulturális védekezésének legfontosabb argumentuma. A Révay Pétertől származó idézetre gondolok, amely első olvasásra eredetinek és magyarnak látszik, pontosabban a hazai későreneszánsz tradíció feléledésének (mint Háportoni Forró és Balog György kapcsolatának esetében), a közvetlen szöveg-hagyományozás tekintetében viszont Schödel Mártontól való, és a maga helyén annak bizonyítására szolgál, hogy a magyarok háborúik és puritán erkölcsaik miatt nem foglalkoztak írással, – történetírás-sal sem. Valójában korántsem eredeti gondolat azonban, mert hasonló vagy teljesen azonos tartalmú és megfogalmazású nyilatkozatok évszázadokig előfordulnak igen különböző tájakon megírt történeti munkákban és Czvittingerével nagyjából egykorúnak vehető írói lexikonok bevezetéseiben.

Kezdjük a sort magának Révay Péternek szavaival, amelyeket elég gyakran idéztek és lenyomtatnak a XVII. században:

*Inde ego saepe conqueri, et infelicitatem gentis nostrae Hungaricae accusare soleo, quod licet Majores nostri, ingenio viribus ac armis exceluerint, pauci tamen reperti sunt, qui res patrias literis mandassent, contenti forsitan virtute, quae laudata patrare novit, laudari negligit, nec prosperam suorum gestorum memoriam relinquere posteris, ignari prorsus contemptu famae contemni virtutes, suum cuique decus posteritas rependere solet, Heroasque honor annalium aeternus, non brevis et plebeja praedicatio colit et consecrat.*⁶⁸

Az első lengyel írói lexikon szerzője, Simon Starowolski (Starovolscius) ugyanezt a gondolatot így mondta el előszavában:

⁶⁷ Az előzményekről: ItK 1971. 44–74.

⁶⁸ A szöveg előfordulásai: RÉVAY Péter, *De sacrae coronae Hungariae orto. Avgustae Vindelicorum*, 1613. (RMK III. 1118.); SCHÖDEL Márton, *Disquisitio historico-politica, de regno Hungariae*. Argentorati, 1629. (RMK III. 1440., az 1630-as évszámmal ellátott kiadás: RMK III. 1460.); 1652-ben megjelent Bécsben Nádasdy Ferenc kiadásában (RMK III. 1795.); BEHAMB János Ferdinánd, *Notitia Hungariae antiquo-modernae Berneggeriana*. Argentorati, 1676. (RMK III. 2773.). A szerzőről: BÓNIS György, *Révay Péter*. Budapest, 1981. – Az európai peremzónáról KOSÁRY Domokos írt (*Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 24–69.; *Uő., Újjépítés és polgárosodás, 1711–1867*. Budapest, 1990. 11–26.).

*Nostri Sarmatae priscis illis temporibus, plus Marti seruiere, quam Mineraue, vti et omne genus Scytharum, ac propterea etiam quae gessere, obliuionis puluere conspersa videmus; quod nemo fuerit, qui calamo perstricta transmitteret posteris.*⁶⁹

Albertus Bartholinusnak, az első dán írói lexikon szerzőjének művét testvére, Thomas Bartholinus adta ki és látta el előszóval. Ebben olvashatók az alábbi sorok:

*De patria justae querebrae supersunt. Majores enim nostri rebus praeclare gerendis magis, quam scribendis, intenti, parum solliciti erant ut posteri scirent, quales fuerint.*⁷⁰

Az első svéd írói lexikont a német származású Johannes Scheffer szerkesztette, aki az előszóban a következőt írta: *Negari ... non potest, plures semper hic repertos, qui praeclara faciendo, quam scribendo Patriam illustrem reddere maluerint. Neque fieri aliter potuisse videtur in hoc Svetiae per saecula non pauca, et praesertim mox post divulgatam religionem Christianam statu prorsus turbulento. Inuadentibus nimirum undique ab una parte Finnonibus, Aesthonibusque, ab altera Danis aut Norvagis, quid super erat, quam ut ad arma confugerent, atque prius de salute et libertate, quam fama eruditionis essent solliciti.*⁷¹

Hibátlannak látszó védekezés mindegyik, mely tartalmilag pontosan megfelel Révay Péter véleményének. Elég különösnek hat ezek után, hogy pontosan ugyanez az indoklás megtalálható az egyházi irodalomban is. A ferencrendi Bernardinus Aquilianus – saját szavai szerint – inkább megírta szerzetének történetét a maga (retorikai értelmű) rusztikus módján, mint hogy hagyja feledésbe merülni: *volui veritatem pandere stilo rustico ad posterorum consolationem atque informationem, quam tot et tanta perpetua memoria digna damnoso silentio transeant, potius volens de praesumptione, quam de inutili silentio redargui.*⁷²

Aubertus Miraeus (Le Mire), a premontreiek történetírója, Révay Péternél pontosan egy esztendővel (1612) előbb ezt írta le rendje történetének előszavában:

*quod bellicosis olim gentibus, idem Norbertinae huic familiae aduersus carnem, Mundum, Diabolum, itemque haereses ac corruptos hominum mores iam inde ab origine admodum decertanti, vsu venisse videtur; vt praeclaros res gerere, quam scribere gloriosius existimarit.*⁷³

Az idézetekből világos, hogy az egyházi és a világi történetírásban egyaránt használatos közhelyről van szó; megállapítható továbbá, hogy a toposz használata a XVII–XVIII. században erősen nemzeti és ezen át nemesi színezetű. Éppen ezért különösen érdekes, hogy id. Burius János szerint hasonló a helyzet Magyarország evangélikus egyháztörténeti irodalmában is, és a felfedezett hiányosságokat Révay Péter szavainak egyházasításával így igyekezett magyarázni:

dubio procul et illud deplorandum fatum dilectae patriae nostrae, inter velitationes satanae alternatim existentis, fluxit, quod de initiis ac progressu reformatae ecclesiae lutherano-evangelicae vel parum aut nihil scriptum, vel si a vigilantioribus et operosis (uti nullus ambigo) conscriptum, injuria temporum aut socordia nonnullorum interiiit. Habuerunt ecclesiae nostrae et scholae in Pannonia eruditione ac pietate viros insignes; sed bella ac pressurae absumserunt, compresseruntque etiam luce dignissima. Accedebat apud multos et paupertas, bonae mentis soror, obicem ponens invulgandis scriptis. Et fere eadem, qua ecclesias nostras, querimonia, uti licet, quam ... Petrus de Réva commentario de corona Hungariae indidit, qua ego, pace ejus sic uter: "Inde (et) ego saepe conqueri et infelicitatem ecclesiae nostrae deplorare soleo, quod licet majores nostri ingenio (eruditione, pietate) excelluerint, pauci tamen reperti sunt, qui res

⁶⁹ Simon STRAROVOLSCIUS (STAROWOLSKI), *Scriptorum Polonicorum EKATONTÆ; seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogium et vitae*. Francofurti, 1625., előszó.

⁷⁰ Albertus BARTHOLINUS, *De scriptoribus Danorum, liber posthumus, auctior editus a fratre Thoma Bartholino*. Hafniae, 1666.

⁷¹ *Svecia literata*. Holmiae, 1680.

⁷² Kiad. Leonardus LEMMENS. Romae, 1902., előszó.

⁷³ Aubertus MIRAEUS, *Ordinis Praemonstratensis chronicon*. Coloniae Agrippinae, 1613., előszó.

*patrias literis mandassent, contenti forsitan virtute, quae laudata facere novit, laudari negligit, nec prosperam suorum gestorum memoriam relinquunt posteris, ignari prorsus, contemptu famae contemni virtutes.*⁷⁴

Világos lehet az is, hogy az egyháztörténetíró „szeretett hazája” állapotát az „ördög incselkedésével” hozta kapcsolatba; nem beszélt persze az emberek harciasságáról, de a háborúk pusztító hatását már eszébe sem jutott tagadni, s ilyenképpen Révay Péter, valamint a lengyel, a dán és a svéd írói lexikonok erősen nemesi és nemzeti gondolkodását követi. Olyan egyértelműen hasonlóak ugyanis a három írói lexikonban felhozott indokok, hogy talán még azt is le lehet írni, hogy amit a finnek és az észtek, a dánok és a norvégok jelentettek egykor a svédeknek, azt szokás a magyaroknál tatárral és törökkel helyettesíteni.

E toposz nemesi színezetű használatához képest határozottan más természetű Jakob Friedrich Reimann támadása a magyarok ellen, amelyet Czvittinger az előszavában idéz, és benne a „kard” és a „ló” birtokosai, vagyis a nemesek kapják a műveletlenség bélyegét. A magyarországi lexikonszerkesztő egy német szerzőtől származó idézettel a hazaiak latintudására utalva válaszolt, s ezt az érvet másutt is megerősítette művében. Nagyon bölcsen járt el, s ő, aki nemességet modernizáló nyelvfejlesztési programot vázolt fel, pontosan tudhatta, hogy miről is van szó voltaképpen. Ha pedig elég figyelmesen, talán barátaival is konzultálva vizsgálja a szöveget, rájöhetett volna, hogy a magyarokat támadó Reinmann-locus sem más közkeletű toposznál, amelyet a lengyeleket védő Starowolski maga is megfogalmazott, és így a *Specimen* előszavában a magyarországiak kultúrájáról folyó egész vita formailag nem más, mint ősi, időnként átértelmezett közhelyek harca. (Czvittinger ismerte is Starowolski könyvét.)⁷⁵

A kétségtelenül létező északi hatások és párhuzamok között meg kell említeni, hogy a dánoknál Bartholinus kereszténység előtti emlékekre (*saxis cippisque memoriam suam propagare*) és költőkre hivatkozott (*quos scaldeos vocant*), de azt is megállapította, hogy ezek a külföldiekhez nem jutottak el. Értesülhetett Czvittinger arról is, hogy Scheffer *Svecia literaturáját* azzal támadták a svédek, hogy éppen a dicsőséges őstörténet maradt ki belőle. Johannes Moller, az északi népek irodalomtörténeti műveinek kiadója azonban korántsem szimpatizált e támadókkal, s Olaus Rudbecket azzal ítélte el, hogy Kelet dicsőségét Észak soha nem fogja kisajátítani magának. Talán ezzel magyarázható, hogy Czvittinger meg Otrókosi Foris Ferenc Origenesének őstörténeti fejtegetéseit ítélte el, és a róla szóló cikk végén, a szerkezetileg szentesített elogium helyén lehozta a Leibniz-követő Georg Eccard élesen elítélő kritikáját. Teljesen egyetérthetett viszont dán és svéd pályatársaival a könyvkiadás és a könyvkereskedelem hiányosságainak megítélésében, különösen Thomas Bartholinusszal a római szerzők anyanyelvi fordításának ügyében,⁷⁶ s tanulhatott (tanult) abból is, hogy Johannes Moller sokallotta a lexikonokban a disszertációkat.

Ha már most a külföldön dolgozó magyarországi és a környezet kapcsolatát vesszük szemügyre, meg lehet állapítani, hogy a fiatalember tudomásul vette és elfogadta az altdorfi állapotot és a nevek említésével is igyekezett a jóindulatot megtar-

⁷⁴ *Micae*, VII–VIII.

⁷⁵ TARNAI ANDOR, „*Extra Hungariam non est vita*”. Budapest, 1969. 85–90. – Starowolski előszavában megvan az a gondolat, hogy a nemesek hanyagolták el tetteik megörökítését: „*quisque Megistarum nostrorum malit sumptus ad canes, equos, vestes, seruos, vina aut aromata spendere, quam in ea, quae aeternum per gentes et aetates nomen suum propagarent.*” Ugyanezt mondta Jakob Friedrich Reinmann, és Czvittinger ez ellen védekezett előszavában: „*die Ungarn haben jederzeit ein solches naturel gehabt, daß Sie mehr auf ein gewandtes Pferd und einen blancken Säbel als ein curieuses Buch gehalten.*” Starowolski idézése a *Specimenben*: 184.

⁷⁶ THOMAS BARTHOLINUS, *De libris legendis dissertationes*. Hagae – Comitum, 1711. 61–62.

tani. A kör határait tisztelte: elítélte ugyan egy Wagenseiltől kapott levél alapján Spinola bécsújhelyi püspök vallásügyi törekvéseit, de tudomásul vette Otrókocsi Főris megtérését, aki saját példáján mutatta be a protestánsok és a katolikus egyház uniójának lehetőségét, és beszámolt az eperjesi Bayer János filozófiájáról, aki antiarisztoteliánus és antikolasztikus volt, és Bacont valamint Comeniust követte.⁷⁷ Különösen hálás lehetett az altdorfi egyetem könyvtárának használatáért, de más kérdés, hogy a *Specimen* szerzője kevés kivételtől eltekintve inkább szövegeket másolt és kompilált, mint kutatott, mert nem ritkán bizony elég felületesen dolgozott. Néhány szembeszökő hibát (kétszer felvett szerzőket és mellőzött írókat) már említettem. Most előhozhatok rossz (rosszslav javított) néven szereplőt,⁷⁸ hibás keresztnevet,⁷⁹ idézhetek olyan félreértett címet,⁸⁰ amelyben a szerző neve (Miles Mátyás) a szó latin jelentését (katona) kapta, és azt is, hogy Thuróczy Jánosnak azért tulajdonított egy *Soliloquium* című művet, mely forrását, Schödel Mártont értette fatálisan félre.⁸¹

Elég valószínű viszont, hogy mikor a Németalföldön tanuló magyarországiak Czvittinger felfogása szerint is felvehető kiadványait hiába keressük, gyakran a könyvtár állományát okolhatjuk. Úgy látszik azonban, Czvittinger bizonyos hiányosságokra maga is rájött. Ezért beszélt az előszóban arról, hogy nem tudott levelezni honfitársaival, de ez, mint említettem, nem egészen igaz. A nagyobbik baj az, hogy még a kinti magyarországiak közül is csak a közvetlen környékbeliekkel vette fel a kapcsolatot, és nagyon későn, csak 1710 elején írt a Wittenbergben élő Cassai Michaelis Györgynek, aki pedig az egyetem bölcsészeti karának tanára volt, és ugyancsak foglalkozott a hazai irodalmi munkásságának gyűjtésével.

Czvittingernek mindössze egy levele ismeretes,⁸² Michaelis Györgynek egy sem, noha az előbbi biztosan kétszer, az utóbbi legalább egyszer írt. Az előbbi egyetlen ma ismert, sorrendben második levelében három wittenbergi professzornak közvetített ismételt üdvözetet, az utóbbi egyedül az egykori wittenbergi hallgatónak, Schumberg Tóbiásnak küldött; Czvittinger egy sor magyarországi íróról és Schurzfleisch kutatásairól érdeklődött; ezen kívül Röschelnek, a soproni származású tanárnak üdvözlését és kérdéseinek listáját küldte el, de nem kapott információt, mert még műveit is hiányosan vette fel a *Specimen*be. Ez embernek az a benyomása, hogy Czvittinger, munkájának befejezéséhez közeledve, vagy már végére is jutva, csak meghatározott anyagot várt a wittenbergiektől, és csak az ismert professzorok munkásságára tartott igényt: bizonyos távolságtartás még a legudvariasabb fordulatok mögött is sejthető, és ki tudja miért, Cassai Michaelis György neve kimaradt a *Specimen*ből.

Az elzárkózásnak ezzel a nyilván egyszer még bővebben kifejezhető gondolatával lehet befejezni Czvittinger Dávid, a külföldön dolgozó magyarországi tudós pályaképét, mely a hazai értelmiség- és tudománytörténet szempontjából is rejt magában említésre érdemes tanúságot. – Közhely, de elmondásra mégis érdemes, hogy a XVII. századi magyarországi alkotó értelmiség szinte kivétel nélkül azoknak egy részéből állt össze, akik külföldi egyetemeken tanultak. Ők ismerték az újabb kinti tendenciákat, s ezekben alakult ki az a képesség, mellyel a külföldi fejleményeket kellőképpen

⁷⁷ Czvittinger ezt írta: „ab Aristotelica ... sive scholastica philosophia plane abhorruit” (*Specimen*, 50).

⁷⁸ Guil. CROVAEUS, *Elenchus scriptorum in sacram scripturam*. Londini, 1672. 322.: Stephanus I. Ztetsi, Czvittingernél Sztetsi, ma TETSÉ István, műve: RMK III. 1688. Crovaeustól való különben Pannonius Coelius (*Specimen*, 287.), ma Gyöngyösi Gergely.

⁷⁹ Kövesdi Pál helytelenül Mihály nála (*Specimen*, 219.).

⁸⁰ Bibliographia, 18., 24.

⁸¹ *Specimen*, 394.; a félreértés forrása csak Schödel (A4) vagy Behamb (10) lehet.

⁸² A berlini Humboldt-egyetem hungarológiai szemináriumának kéziratgyűjteményében, Ms. 10, ff. 216–217.

felmérni tudták, és a hazai valóság bizonyos elemeinek felfedezésére és a modern irányzatok bevezetésére is képesnek bizonyultak. Külön vizsgálandó kérdés már most, hogy műveiket hol és kinek írták. Úgy látom, hogy egyes műveknek hazai, másoknak európai közönségre irányzását az itthoni literátorok már a XVII. század közepén felfedezték. Czvittinger műve ebből a szempontból azért figyelemre méltó, mert a *Specimen* mindkét publikumot megcélózta, és korántsem sikertelenül. Magyarország és a külföld viszonyával függ aztán össze, hogy a külföldi hatásról alighanem többet tudunk, mint a közvetlen hazai folytatókról.⁸³

Odakinn dolgozni már Czvittinger korában is határozottan jó volt, mert a háttér egyértelműen kiműveltnek látszott, az elsőrendű források bőségesen álltak rendelkezésre, megtanulhatónak bizonyult a technika. Annak azonban, aki magyar történeti anyagon dolgozott, leküzdhetetlen nehézségekbe kellett ütköznie. Külön figyelmet érdemel aztán a szerző környezete: nem más ez, mint egy akkoriban elég jelentéktelen német egyetem professzorainak zárt érdekközössége, mely korántsem a tudomány optimális kívánalmainak megfelelően határolódott körül. Ez a körülmény tehette nehezzé, hogy Czvittinger más tudós körökkel és másutt csoportosuló magyarországiakkal építsen ki kapcsolatokat. Az anyaggyűjtés nehézségeit nap mint nap tapasztalva tisztában volt könyvének hiányosságaival, és előszavában azt kérte, hogy az ő címére, Selmezbányára, vagy a *Specimen* nyomdászának Altdorfba küldjenek pótlásokat az olvasók.

Elvárásnak megfelelő szép ajánlat, amelyből semmi nem lett. Czvittinger mai tudomásunk szerint soha nem dolgozott tovább témáján, egyetlen idevágó levelet nem kapott és nem is írt, az ő hatására bibliográfiai adatgyűjtésbe kezdő honfitársaival semmiféle kapcsolata nem volt. Röviden szólva mindennel felhagyott, de a mások kiegészítései sem jelentek meg nyomtatásban vagy egy félszázadig. E vázlatos, de mégis hosszúra nyúlt áttekintést azzal lehet befejezni, hogy a *Specimen* 1711-ben itthon biztosan nem jelenhetett volna meg; szerzője nem volt átütő egyéniség és különösebben nagy formátumú kutató, semmiképpen nem egy második Szenci Molnár Albert; nagyon jó, hogy az altdorfi kör támogatásával a *Specimen* létrejöhetett, és sajnálatos, hogy az itthoni viszonyok miatt az első írói lexikon folytatására elég későn kerülhetett sor.

⁸³ VERÓ Leó, *Czvittinger és az Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. EPhK 1907. 412-416.; TURÓCZI-TROSTLER József, *Czvittinger Specimenének német visszhangja*. MNyrt 1930. 134-143.; SZENT-IVÁNYI Béla, *Czvittinger „Specimen”-ének első ismertetője*. ItK 1963. 477-478.

KASSÁK ÉS KOSZTOLÁNYI

A pályakezdő Kassák Kosztolányi-élménye

Kassák 1908 végén az irodalom iránt érdeklődő és verselgető munkanélküli vasmunkásként ismerkedett meg Kosztolányi költészetével. Ennek történetét csaknem két évtizeddel később az *Egy ember élete* Kamaszévek című kötetében a következőképp örökítette meg: „Művészeti kérdésekkel csak polgári lapok foglalkoztak részletesebben, a folyóiratokon kívül nevezetesen a *Független Magyarország*. Kint laktunk Újpestnél, a Váci út legvégén, egy kis pincszobában, s innen jártam be naponta a körútra gyalog, ahol egy kapu alatt napról napra ki voltak ragasztva a lapban megjelent irodalmi dolgok. Csupa szenzációs újdonság. Vasárnap és csütörtökön a holnaposok versei jelentek meg különleges betűkből szedve, a többi napokon pedig a fiatalabb, a nem annyira megbecsült költők jöttek. Odaálltam a drótsövény mögé ragasztott újságok elé, és olvastam és lelkesedtem és gyarapodtam. [...] Így rács mögé zártan ismerkedtem meg Somlyó Zoltán, Kosztolányi és mások dolgaival is.”¹ Az önéletrajz egy másik részletéből kiderül, hogy az ifjú Kassák számára Kosztolányi nemcsak az új magyar líra egyik vezéralakja volt, hanem Ady vetélytársa is: „Éreztük, ahogy szinte versenyfutást tart elöttünk a két költő. Hétről hétre Adynak adtuk a pálmát. Kosztolányi még mindig nem tudott engem egészen megfogni. Az erőt szerettem, és ennek megnyilatkozását kerestem mindenben, a szép versek mellett elmentem, mint ahogyan a virágok és csipkék mellett is el tudtam menni minden különösebb belső változás nélkül.”² Az *Egy ember* életében máshol is úgy nyilatkozik, hogy a fiatal Kosztolányi versei „túl kimértnek, túl finomnak” tűntek számára.³

Ez a költészet azonban sokkal nagyobb hatással volt rá, mint azt a későbbi visszaemlékezésekből gondolhatnánk. Kosztolányi *Négy fal között* című kötetének *Lámpavilágnál* és *A fekete asszony* ciklusában megnyilatkozó önszemlélet legfőbb jellegzetességei, a fölfokozott önsajnálát, a dekadenciával való kacérkodás, a bezárkózottság, elkülönültség ideálja sűrűn fölbukkannak Kassák 1909 és 1910 során a *Független Magyarországnak* publikált verseiben.⁴ *Lámpavilágnál* címmel külön ciklust lehetne összeállítani ezekből, melyekben Angyalföld vasmunkás végzettségű fia éppúgy lámpafénynél virraszt, képzeleg, szenved és siratja önmagát, mint a két esztendővel idősebb polgárivadék költőtárs. E képzeletbeli ciklus élén az *Éjszaka* című vers állhatna, ezt az alábbiak követnék: *Bús emlékezés kedvesemre*, *Egy készülő portrait hátuljára*, *Esti beszéd magamért*, *Éjféli látomás*, *Egy borús éjjel*. Az *Éjszakáimból* címmel publikált három versben még föltűnőbb az utánérzés, a gesztusok és pózok átvétele. E fiatalkori Kassák szövegeket az *Éjfélkor* című Kosztolányi vers átiratainak tekinthetjük. A pályakezdő Kassák a fiatal Kosztolányi ars poeticájának egyik kulcsszavát idézte, amikor egyik versének az *Impresszió* címet adta. A *Mikor a dalok születnek*, a *Csigaház* és az *Ének egy józan és tiszta*

¹ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*. Budapest, 1983. I. köt. 270.

² I. m. I. köt. 282.

³ I. m. I. köt. 270.

⁴ KOSZTOLÁNYI *Négy fal között* című kötetéről: BORI Imre, *Kosztolányi Dezső*. Újvidék, 1986. 46–58.

hajnalon című versben szinte idézetszerű pontossággal van jelen a „négy fal között” létezés jellegzetesen kosztolányis mozzanata. A *Firenzei szonett* tanúsága szerint bekerült a fiatal Kassák költői világába a nemcsak Babitsra, hanem Kosztolányira is oly jellemző Dante élmény.

A *szegény kisgyermek panaszai* hatására jelenhetett meg a gyermekkorhoz való visszatérés. A *Szonett egy gyermekkori képemhez* című vers keletkezése előtt A Hét 1910. július 31-i számában Kassák erre vonatkozólag két inspiráló közleményt olvashatott. Az egyiket Kosztolányival, a másikat Bartókkal kapcsolatban. Az egyik *A szegény kisgyermek panaszait* elemezve „a gyermek zavartalan, tiszta látását” példaként állította a modern művészek elé, a másik „Bartók élete legszebb tetteinek” nevezte *A gyermekeknek* című zongoraművet, megjegyezvén, hogy „a gyermekkor emlékei döntő fontosságúak a lélek kialakulásában”.⁵

A pályakezdő Kassák a fiatal Kosztolányi lírájából nemcsak a dekadenciával átszőtt életérzést és a stíломantikát vehette át, hanem az erő és a lázadás dicsőítését is. Kassák további költői útjának ismeretében különösen fontosnak tűnik, hogy a *Négy fal között* című kötetben lehetett olvasni *A bal latort*, mely már a „soha-meg-nem-elégedéshez” és a bűnhöz ódát író Babitsnak is olyannyira tetszett. Nem véletlen, hogy Kassák csaknem két évtized múlva, saját szellemi útkeresésére visszapillantva Kosztolányi elfogadását e verssel történt találkozás élményéhez kapcsolja. Az *Egy ember életében* a következőket olvashatjuk: „*A szabók egyik csoportjának a matinéjén, ahol Kosztolányi is felolvasott, kezembe került a költő Négy fal között című verseskönyve. Eddig alig éreztem valamit ez iránt az író iránt. De most, hogy A bal latorhoz című versét elolvastam, megváltozott róla a véleményem. Erős és komoly vers volt ez.*”⁶ 1935-ben írott Kosztolányi tanulmányában még nagyobb szerepet juttat *A bal latornak*. Úgy emlékezik, hogy „robotba és nyomorúságba fogott munkásként” Kosztolányi személyes előadásában ismerte meg a verset, s idézi az első valamint az utolsó két szakát:

Téged dalollak: vasderekú lator,
jéggé fagyott dac, szótalán óriás,
ki meghalál szégyen-keresztfán
s nem hajolál meg a gyáva kinnak.

S hogy néma lett az agykoponyák hegye
és az olajfát porzivatar veré,
s indult a föld s hasadt a kárpit:
két nagy, erős merevült a gyász-fán.

Egyik te voltál és a nagyobb, dicsőbb
ő volt, a véres, összeköpött zsidó,
ki néma fejfel dőlt le, büszkén,
és akihez te sosem könyörögtél.

⁵ Sz. Gy.: *Kosztolányi új könyve*. A Hét, 1910. júl. 31. 503–504.; F. Gy.: *Bartók Béla: A gyermekeknek*. A Hét, 1910. aug. 7. 518.

⁶ KASSÁK Lajos, i. m. I. köt. 295.

Ez után az önmagában is sokatmondó idézés után megjegyzi: „hallgattuk a költőt, s valahol a szíviünk mélyén éreztük, hogy helyettünk és érettünk szól a kiválasztottak nyelvén.”⁷ Kassák egyébként nemcsak A bal latorból szerezhette tudomást a megnyomorítottakkal és lázadókkal azonosulni kívánó Kosztolányiról. Aligha föltételezhető, hogy elkerülte volna a figyelmét a Népszava 1908. május 1-jei száma s benne A vér és tűz dala. Ez lehetett az a cím nélkül említett Kosztolányi vers, melyet Kassák az Egy ember élete tanúsága szerint 1912. május 23-a előestéjén politikai gyűlésen egy fiatal munkás lázító előadásában hallott.⁸

Kosztolányi azonban nem lírikusként játszott igazán fontos szerepet Kassák írói fejlődésében, hanem a világirodalom terén naprakész tájékozottsággal rendelkező, minden újhoz a megértés és a hiteles tájékoztatás szándékával közeledő publicistaként és műfordítóként.⁹ A saját hangját kereső fiatal költő számára tanulságos lehetett, hogy a tájékozottabb és műveltebb pályatárs a külföldi irodalom friss jelenségeiről beszámolva választ keresett saját költészetével kapcsolatos kételyeire. Kosztolányi az úttörő törekvéseket bemutatva és kommentálva olyan vállalkozásokra biztatta ifjabb költőtársait, melyektől lírikusként még távol tartotta magát. Kassák a publicista és műfordító Kosztolányitól kapta a legerősebb ösztönzést ahhoz, hogy a lírikus Kosztolányi hatásától megszabaduljon, s származásának, egyéniségének valamint politikai elkötelezettségének megfelelő költőiséget hozzon létre. Már a Kosztolányi lírájával való megismerkedés előtt a Népszava 1908. február 23-i számában a Négy fal között szerzőjének tollából Proletárköltészet címmel a futurizmus gép- és technikakultuszát valamint az expresszionizmus nagyváros-téma iránti vonzódását megelőlegező ars poetica javaslatot olvashatott: „Ami régen poézis volt, ma már idegennek, primitívnek tetszik nekünk, akik a villamosság, a vasút, a telefon századában élünk, s nem az erdőzúgást, hanem a vashámorok és füstölő gyárak robaját hallgatjuk. [...] Rám minden természetcsodánál, minden vízesésnél fönsegebben hat egy rotációs gép prestissimója, amely mennydörögve, sisteregve, öntudatosan sokszorozza az időt és téren diadalmaskodó emberi gondolatot. A proletárköltő nem is fél tőle, hanem merészen lantjára kapja, és poézist teremt belőle, az élet költészetét.”¹⁰ Magáról a futurizmusról először szintén Kosztolányi interpretációja révén szerezhette tudomást. Már az is tanulságos lehetett számára, hogy Kosztolányi A Hét 1909. július 11-i számában megjelent cikkében az olasz mozgalom bemutatását önkritikának, saját költészete bírálatának is fölfogható fejtegetéssel kezdte: „Világosan láttam, hogy egyszer bűn lesz ez az akaratgyengesség, és jön egy kor, amely keservesen megátkoz bennünket és álmainkat, melyek elszakadtak az élettől, és könnyé váltak vér helyett. Vért akar majd ez a kor. A Hamlet drámája visszaját játsszuk el, s igenis a fiunk és az eljövendő nemzedék követeli majd a könnyes szavak helyett a tettet és a vért. Erőt és nem árnyakat.”¹¹ Amit pedig magukról a futuristákról olvashatott, mindenképp fölkeltette érdeklődését és szimpátiáját: „A huszadik század ősemberei ők. A fiatalság

⁷ KASSÁK Lajos, *Csavargók, alkotók. Válogatott irodalmi tanulmányok*. Válogatta és sajtó alá rendezte FERENCZ Zsuzsa. Budapest, 1985. 257.

⁸ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, II. köt. 80.

⁹ Kosztolányi világirodalmi tájékozódásáról: RÓNAY György, *Kosztolányi és a világirodalom*. Nagyvilág, 1966. 9. 1385.; BORI Imre, *A szecessziótól a dadáig*. Újvidék, 1970. 54–56.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*. Válogatta és sajtó alá rendezte RÉZ Pál. Budapest, 1990. 602–603.

¹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ércnél maradóbb*. A kötet anyagát összegyűjtötte a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta RÉZ Pál. Budapest, 1975. 432.

papjai. A gyárak, pályaudvarok s repülőgépek költői, az erkölcsstelenség igazolói, a mozgás és a haladás örültjei, az erőtornák bámulói”.¹² A cikk megjelenésekor Kassák Párizsba tartva éppen Stuttgartban tartózkodott, ám aligha képzelhető el, hogy hazatérése után az irodalmi lapokat rendszeresen olvasó barátai ne hívták volna föl a figyelmét Kosztolányi írására. Csaknem négy esztendő múlva, 1913 januárjában Kosztolányi beharangozó cikkéből szerezhetett tudomást a futuristák budapesti tárlatáról, arról a kiállításról, amely döntő hatással volt irodalmi és képzőművészeti ízlésének gyökeres megváltozására. Kosztolányi fejtegetéseiben ezúttal is jelen volt a Kassák számára tanulságos önkritikai elem, a saját költői törekvésekkel kapcsolatos kétely szava: „A futurista tiltakozik a részletművészetünk, a parfümös, finomkodó életünk, a természettudományos világnézetünk, az analízáló és semmire se jutó pozitív tudományunk ellen, és egy nagy egységet, az intuíció egységét keresi.” Amit pedig magukról az irányzat Budapesten bemutatkozó festőiről írt Kosztolányi, az Kassákban is várakozást és izgalmat kelthetett: „Jönnek a piktoraik részeg palettájukkal, örvengő vásznaikkal, félíg zsenik, félíg színbohócok és festékpancsolók. [...] Nemrég egy kiállítás után esernyőkkel verekedtek és pofozkodtak a firenzei pályaudvaron a tiltakozó közönséggel.”¹³

Kosztolányi nem sokkal ezután megjelent nevezetes világirodalmi antológiája, a *Modern költők* nem pusztán a külföldi líra legutóbbi fejlődését és legmerészebb kortársi törekvéseit reprezentáló műfordításokat tartalmazott, hanem az avantgárd költőiséget propagáló újabb ars poetica javaslatokat is. A költőportrékat író Kosztolányi Walt Whitmanról szólva a „modern csodák”, „a természet és a technika, a szabadság és az energia, a demokrácia és az egyszerűség, az élet ujjongó vidámságának” éneklését, az „elemi erőt”, az „őseredeti költészetet” és „az apostolian egyszerű, következetes életet” magasztalta, Richard Dehmeltől szólva az „őszinte küszködés”, a „forrongó, sokszor kaotikus vágyódás” kifejezését, a lázadó magatartást, a prófétai elhivatottságot, „a földet és az eget átölelő széles gesztusokat”, „a szaggatott, forró, lihegő nyelvet”, a „harcias, bátor szerelmet”, a futuristákról szólva az irodalom és művészet teljes megújításának szándékát. Kassák az antológia bevezetőjében a modern életérzés és a modern lírai hang nemzeteken és nemzeti irodalmakon átnyúló közösségéről olvashatott. Kosztolányi ezt a nemzetköziséget fejtegetései végén városnevek felsorolásával tette még érzékletesebbé: „Megnyugtató, hogy a sok millió halandó nem áll némán egymással szemben, közölni tudja a keletkezése pillanatában ijedelmesen egyéni érzéseit, amelyeknek színe és súlya ugyanolyan és ugyanannyi Tokióban, Madridban és Konstantinápolyban, mint Párizsban, Krisztiániában és Budapesten.”¹⁴ Valószínűnek látszik, hogy Kassák egy esztendővel később erre is emlékezve választotta a *Mesteremberek* utolsó két sorában alkalmazott megoldást:

s örüljenek az új költők, akik az idők új arcát éneklék előttünk:
Rómában, Párizsban, Moszkvában, Berlinben, Londonban és Budapesten.

Az antológia igazi szenzációja Kassák számára néhány vers lehetett: mindennek előtt Marinetti *Óda a versenyautomobilhoz* és Walt Whitman *Téli mozdony* című

¹² Uo.

¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ércnél maradóbb*, 442–443.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Modern költők*. Budapest, 1913. 20., 299., 425–426.

költménye. Az előbbiben alkalmazott merész költői eljárásokról a Nyugat irodalmával ekkor már elégedetlen Kassák az antológia összeállítójának tollából szakszerű magyarázatot olvashatott: „*Annyira ellenségei a hagyományoknak, hogy a központosítást eltörlik, nem ismernek pontot és vesszőt, felkiáltójelet és nagybetűt, a mondatot megsemmisítik, és hangutánzó szavakkal próbálják közölni a gondolataikat.*”¹⁵ Whitman pátozzal teli verséből azt a költészettani tapasztalatot is leszűrhetjük, hogy a mozdony „a modern élet példája – jelképe a mozgásnak és az erőnek”. A nevezetes verset lefordító és publikáló Kosztolányinak része volt abban, hogy a mozdony „üvöltő tüzes lokomotívok” képében a *Mesteremberek* költői világába is berobogott. A futurista költészettel kapcsolatban jellemzésül leírtak sorra megjelentek Kassák világháborús verseiben. Az antológia minden nemzeti előítéllettől és elfogultságtól mentes, kizárólag a modernség követelményére épülő internacionalizmusa jellemezte később Kassák folyóiratainak szépirodalmi és képzőművészeti anyagát is.

Kosztolányi az avantgárdista költőről

Kosztolányi 1909-től kezdődően figyelemmel kísérhette a fiatalabb pályatárs munkásságát. Az adys, kosztolányis vagy éppen Babits és Juhász Gyula utánérzéseket tartalmazó versek szerzőjéről a Független Magyarország 1912. január 24-i számában megjelent, *Mélység és magasság* című írásból részletesebb információkat szerezhetett. A szerepek fokozatosan fölcserélődtek. A saját lírájával kapcsolatos kétségeire a kortárs világirodalom avantgárd törekvéseinek bemutatásával választ és megoldást kereső polgári költő érdeklődéssel szemlélhette, hogy a fiatal vasmunkás hogyan jut el a Nyugat irodalmától az avantgárd költőiségig.

Az *Eposz Wagner maszkjában* verseiről, ezekről az akkori magyar irodalmi közízlés számára meghökkentően merész háborús költeményekről a megértésnek és az elfogadtatásnak ugyanazzal a szándékával mondott véleményt, mint korábban a világirodalom friss jelenségeiről. Az *Egy ember életéből* tudjuk, hogy a Nyugat többi vezető írója „csak négy szemközt és élőszóban” volt hajlandó nyilatkozni. Ady betegségére és elfoglaltságára hivatkozva Ignotushoz küldte a versek kéziratával jelentkező szerzőt, a kötet hozzá eljuttatott példányát pedig Tihanyi Lajos állítása szerint dühösen földhöz csapta.¹⁶ Szabó Dezső, aki egyébként a magyar avantgárd egyik szellemi atyja és a vezérségre is igényt tartó kezdeményezője volt, ironikus hangú magánlevélben reagált a kötetre. Babits egy esztendő múlva, A Tett időszakának vége felé szánta el magát álláspontjának megfogalmazására. Juhász Gyula, akit ma teljes joggal a magyar avantgárd egyik legkövetkezetesebb híveként tart számon az irodalmi köztudat, 1918-ban írta le először Kassák nevét.¹⁷ Aligha lehet tehát túlbecsülni annak jelentőségét, amit Kosztolányi a Nyugat 1915. június 1-jei számában elmondott.¹⁸ Az irodalmi közvéleményt akarta a szokatlan versek befogadására előkészíteni, mikor fejtegetései

¹⁵ I. m. 425.

¹⁶ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, II. köt. 297.; KASSÁK Lajos, *Az izmusok története*. Budapest, 1972. 167–168.

¹⁷ CSAPLÁR Ferenc, *Kassák körei*. Budapest, 1987. 368., 326., 344.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy ég alatt*. A kötet anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta RÉZ Pál. Budapest, 1977. 463–465.

elején rámutatott az akkori átlagizlés számára meghökkentő újítás, a szimultánizmus szükségességére: „Kassák Lajos, a fiatal költő, aki az isten báránykájáról, a szenvedőkről és szegényekről, a főváros árvaírói írt, most a hősökhez, a háború árvaíróihoz fordul. Ő is szűk dióhéjba szorítja a rengeteg tárgyat. Tudja, hogy ezt a sujet-t nem lehet egy verssel vagy egy hangulattal elintézni. Új formát keres. Az expresszionizmusban találja meg. Egyszerre sok érzésgondolat rohan meg bennünket, és ezeket egyszerre kell kifejeznünk, egy markolással. Úgy, ahogy néhány új festő egyszerre ábrázolja, amit lát, néha egymásra kenve két képet.” Az elfogadtatás szándéka vezette akkor is, amikor arról szólt, hogy a zárt versformák, a folyamatos versesbeszéd elvetésére a korabeli életérzés kifejezése érdekében volt szükség: „a versek végtelen, forradalmas, káotikus, vajúdó, tűzben és füstben tekerő sorai a mai lelket zengetik meg, és a szavak, amelyeket mintha felrobbantott volna a világ katasztrófája, új pályákon keringenek. Egy-egy szó világít, eldugva a sorok végtelenjében, mint a tűzmag, az előzőkre, egy-egy mélyről jött és mélyre hatoló szó, új érzéseket és képeket idézve.”

A kortárs olvasó számára már az eddigiekből kitűnhetett, hogy e könyvismertetésben többről van szó, mint „egy becsületes és új kísérlet” méltatásáról. Kosztolányit az egykori tanítvány verskötetének megjelenése készítette arra, hogy a nyilvánosság előtt leszámoljon saját költői múltjával. Írásának e nevezetes sorai a következőképp hangzanak: „Az igazi háborús költészet csak szenvedésben lehet gazdagabb, nem színben. Ha valakit megölt a háború, a régi kéjenc esztétát ölte meg. Nekünk csak keményebb erkölcsöt adhat, bátrabb hitet, több és öntudatosabb közösséget az emberekkel.” A verskötet e fordulatban játszott szerepét az is jelzi, hogy Kosztolányi néhány hónappal korábban, a Nyugat 1915. március 1-jei számában még így vélekedett: „az igazi háborús irodalom csak egy fátyolról beszél, s csak egy csi-szolt, nemes szonettben nyilatkozik meg.” Ekkor még az esztéta-magatartást, a formai tökéletességen való fáradozást magasztalta. E „sorsdöntő órák” nevezett időpontban még magabiztosan jelentette ki: „Az új idők anyagát is csak a mi eszközeinkkel kell megszólaltatniok az írónak.”¹⁹ A Marinetti háborúpárti költészetétől és a hazai „hajrázó irodalomtól” viszolygó Kosztolányival az Éposz Wagner maszkjában fogadtatta el egy erőteljesebb hangú, avantgárd költőiségű irodalom lehetőségét. Ebben az elfogadtatásban az a humanista szellemiség játszott döntő szerepet, melyet Kosztolányi a könyvismertetés végén a kötet „egyszerű és nemes ékszerének” nevezett. Az viszont már Kosztolányi világirodalmi tájékozottságát bizonyítja, hogy a kötet avantgárdizmusát nem a futurizmushoz, hanem az expresszionizmushoz kapcsolta, sőt élesen elhatárolta Kassák világháborús költészetét Marinettitől. Ezzel olyan összefüggésre utalt, mely nem sokkal később A Tett Kassák által megfogalmazott irodalmi programjának egyik legfontosabb elemévé vált.

A megértés és elfogadtatás szándékával figyelte A Tett és a Ma fiatal költőinek munkásságát is. Bár „a másik táborba” tartozónak vallotta magát, osztotta a polgárinak nevezett irodalom és művészet iránti csömörüket. E tekintetben ugyanolyan élesen mert fogalmazni, mint a Ma legradikálisabb publicistái. A Ma legmerészebb költőjének számító Barta Sándor első verskötetéről az újítás jogát, sőt szükségességét ugyanúgy elismerve, sőt megindokolva szólt, mint korábban Kassák háborús verseiről.²⁰ A tanácsköztársaság első heteiben pedig úgy tűnhe-

¹⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, 382–383.

²⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy ég alatt*, 558–559.

tett, hogy Kosztolányi magáévá tette a magyar avantgárd mozgalomnak az erkölcsi alapon nyugvó kommunista társadalom és az új ember megteremtésével kapcsolatos hitét is.²¹

Az utak elválnak

Kassák mélységes keserőséggel fogadta, hogy Kosztolányi a tanácsköztársaság bukása után az Új Nemzedék Pardon rovatának névtelen cikkírója és szerkesztője lett. Már a laphoz való csatlakozás pusztá ténye személyesen érintette. Az 1919. október 1-jei számban ugyanis durva támadás jelent meg a tanácsköztársaság irodalmi életének vezető személyiségei ellen. Lendvai István *Néhány adat az irodalmi patkánylázádázshoz* című belső vezércikkének első néhány mondata a következőképp hangzott: „Az irodalmi kommuninnek három látható feje volt: Lukács György, Balázs Béla és Kassák Lajos. [...] A magyar szellemi nihilizmus nem teremtett betegbb embereket e háromnál és zsidóbbakat a két elsőnél.” A lap a tanácsköztársaság idején elszenvedett megpróbáltatásokra jól emlékező és revánsra készülődő tábora a cikk befejező részében Kassákról az alábbiakat olvashatta: „A jeles »független« végigkísérelte a klerikális tábortól kezdve mindent, és minden látható örültsége mellett is rendszeresen süttögette a maga kis pecsenyéjét, így a kommun idején is egész diktátori szerepre toltta föl magát.” A denunció írás következményei elsősorban Kassák számára ígértek fenyegetőnek. Lukács György és Balázs Béla ekkorra már Bécsbe menekült, ő azonban a cikk megjelenésének idején a budapesti Gyűjtőfogházban várta sorsának alakulását. Ugyanakkor valószínűleg Kosztolányi jelenlétével magyarázható, hogy a Pardon rovat, mely egymás után vette célba az emigráció irodalmi és politikai személyiségeit, egyetlen alkalommal sem említette Kassák nevét. A Bécsi Magyar Újság publicistájaként Szabó Dezső, Babits és Móricz Zsigmond ellen cikkező Kassák néhány megjegyzéssel Kosztolányi ügyére is kitért. Móricz 1919 utáni magatartásának bírálata során Kosztolányit azok között az írók között emlegette, akik vezekelni akarnak „a kurzus előtt” a forradalmak alatti közszereplésükért. Szabó Dezső antiszemita és baloldal ellenes megnyilatkozásaira reagálva pedig keserű iróniával kérdezte: „Ó, hogyan is lehetne őhozzá hasonlítani például a szociális érzéseire büszke Karinthy süketnémaságát, vagy a nételesség mögé rejtőzött Kosztolányi pardonjait?”²² Évek múlva, 1926 novemberében viszont Kosztolányi is aláírta azt a levelet, mely a belügyminisztert arra kérte, hogy az emigrációból hazatért Kassák az *Álláspont* miatt indított sajtóperben szabadon védekezhessen.²³ E demonstratív kiállásnak része volt abban, hogy az 1925 óta rendőrségi körözés alatt álló Kassák megszabadulhatott a letartóztatás veszélyétől.

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst*. Az írásokat összegyűjtötte és a szöveget gondozta RÉZ Pál. Budapest, 1970. 522–523.

²² KASSÁK Lajos, *Világirodalom felé*. Bécsi Magyar Újság 1921. jan. 27. KASSÁK Lajos, *Csavargók, alkotók*. 182.

²³ Magyar írók és hírlapírók levele a Belügyminiszterhez Kassák Lajos azon kérelmének ügyében, hogy szabadon védekezhessen. Budapest, 1926. nov. 16. MSZMP Párttörténeti Intézet 614 f/23.; Kosztolányi Dezső levele Kassák Lajosnénak. Budapest, 1926. nov. 18. MTA Kéziratára MS 4621/207–208.; A Budapesti Királyi Ügyészség elnökének rendelkezése arról, hogy Kassák Lajos az *Álláspont* sajtóperében szabadon védekezhessen. Budapest, 1926. nov. 19. Kassák Múzeum KM-an. 21/5.

1927-ben megismétlődött, ami 1915-ben az *Éposz Wagner maszkjában* című kötettel kapcsolatban történt: Kosztolányi az avantgárdista pályatársról nyilatkozva nézett szembe az irodalmi élet nyilvánossága előtt saját költői múltjával, és deklarálta a gyökeres stílusváltás szükségességét. Az *Egy ember* megjelenése alkalmával a Literatura körkérdésére többek között a következőket válaszolta: „Undor fog el, ha látom, hogy válik egykor forradalmi költészetünk kintornává. Ma mindenki »különös« és »egyéniiség« akar lenni. A forma megérett. Ennélfogva szét kell robbantani. Újat kell helyére teremteni. Ezt a munkát végzi ő, pompás ösztönösséggel.”²⁴

Konzervatív híveinek táborában e nyilatkozat meglepetést kelthetett. A fél évtizeddel korábban Hevesy Iván *A művészet agóniája és reinkarnációja* című röpiratáról megjelent fejtegetései alapján joggal gondolhatták, hogy költőjük végleg kiábrándult mindenfajta formabontásból.²⁵ Pár évvel később levélben kellett magyarázkodnia családja és Pintér Jenő előtt a szabadvers-forma alkalmazása miatt.²⁶ Az Irodalomtörténet ismeretlen cikkírója nyilván az ő egyre szembetűnőbb költői metamorfózisára célzott, amikor a Népszavában 1925 nyarán Kassák és a régi szociáldemokrata költők között lezajlott vitát kommentálva megjegyezte: „A dadogó lírai téboly legújabb mozzanata ott van, hogy most már néhány jőnévű költőnk is kezdi átkölcsönözni ezt a stílust.”²⁷

Elképzelhető, hogy a szintén stílusváltást végrehajtó, ám a tárgyyszerűbb hanghoz, a formai egyszerűséghez az ellenkező irányból, az avantgárd szélsőséges áramlatai felől eljutó Kassák mekkora érdeklődéssel vette kézbe 1927 végén az új Kosztolányit reprezentáló *Meztelenül* című verseskötetet. Már a címlap absztrakt képe láttán arra kellett gondolnia, hogy Kosztolányi őt utánozta, mikor a kötet vizuális arculatának megválasztásával is hangsúlyozni szándékozott a versek karakterét. Kosztolányi vállalkozásának egészéről alkotott véleményére azokból a főljegyzésekből következtethetünk, melyeket a neki dedikált példány lapjaira, az egyes versek mellé talán egy könyvismertetés megírására készülve tett:²⁸

Rózsaszín lámpa – Ez a régi Kosztolányi

Nők – Kísért a régi

Lankadt ibolya – poentírozott

Szeretet – poentírozott

Kalauz – erőltetett

Régi dajkánk egyetlen öröme – romantikusok

Hetedhétország – szimultán, szentimentális

Boldog, ihletes napjaim – mint aki a sínek közé esett

Bekötött szemmel – mint aki a sínek közé

Piac – csakhogy mi ezt évtizeddel előbb végigcsináltuk

Tömeg – nem láttat és nem döbönt életre éles gondolattal

²⁴ R. [ÓNAY] M. [ária], *Költők a költőről*. Literatura, 1927. 11. 393.

²⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, 327–331.

²⁶ NEMESKÉRI Erika, *Vers-e a szabad vers? Hogyan magyarazzuk a szabad verset Pintér Jenőnek?* Kritika, 1985. 3. 15.

²⁷ *Líránk fejlődése*. It 1925. 3. 236–237.

²⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Meztelenül*. Budapest, 1927. Kassák Múzeum KM 1967.

Természetesnek lehet tartani, hogy Kassák a tudatos megújulás bizonyítékának szánt kötetben elsősorban a régi hang fölbukkanását és saját kezdeményezéseinek fölélesztését vette észre. S így bár Kosztolányi vállalkozásának értékeire nem reagált, problematikus vonatkozásait azonban jelezni tudta. Nem véletlen, hogy a *Piacra* és a *Tömegre* részletesebb megjegyzést tett. Kosztolányi e két versben közelítette meg leginkább azt a versízlést, mely a Ma költőinek munkásságát a budapesti időszakban jellemezte. A *Mesteremberek*, a *Boldog köszöntés* és a *Máglyák énekelnek* szerzője megérezte, hogy az expresszionista formanyelvű *Tömegből* hiányzik az expresszionizmus világteremtő hite, aktivizáló szándéka. A másik expresszionista szándékú vers, a *Piac* előzményeire utalva saját versei közül mindenekelőtt a *Hirdetősloppal* címűt említhette volna.

Nem tudjuk, hogy a följegyzésekből miért nem lett könyvismertetés. Föltűnő az is, hogy Kassák sem megjelenésekor, sem később sehol, egyetlen alkalommal sem tett említést Kosztolányi *Édes Annájáról*. Pedig az írói ötletet, a főhőssel való írói azonosulás hőfokát és a társadalombírálat keménységét illetően föltűnő a hasonlóság Kosztolányi műve és Kassák 1929-ben megjelent *Marika, énekelj!* című regénye között. Bori Imre joggal nevezte az utóbbi főhősét „Kassák Édes Annájának”.²⁹ Kosztolányi viszont az *Egy ember élete* első három kötetéről hódolattal nyilatkozott: „az értelem és hit bátor remekművének” nevezte. Legalább ekkora elismerés volt, amit ugyanekkor a mű szerzőjéről mondott: „Ha fel kellene sorolnom azt a három írónkat, akiket az élők között legtöbbször becsülök, neve feltétlenül ott szerepelne ebben a névsorban.”³⁰

Irodalmi vitáik

Kosztolányi 1928 április 18-án Déry Tibor, Kassák, Komlós Aladár és Nádass József partnereként részt vett a modern líráról a Kereskedelmi Csarnokban rendezett vitaesten.³¹ Az igazi vita Kassák és közte azonban nem ekkor és nem az avantgárd ügyében támadt, hanem egy évvel később Ady értékelése kapcsán az irodalomnak a politikához való viszonyáról, az írói szabadság kérdéséről. A polémia magvát tulajdonképpen Babits ültette el *Az írástudók árulása* című nevezetes esszéjében. Az irodalom politikamentességének gondolatát Kosztolányi újra megfogalmazta A Töll 1929. július 14-i számában megjelent *Az írástudatlanok árulása* című cikkében. A vitaindítónak szánt írás Adyról szólt, ám elvi megállapításai a kortárs magyar irodalmat is érintették. Többek között Kassákot, aki két évvel korábban épp a *Halálfiat* elemzése kapcsán fogalmazta meg a szocialista világszemlélettel azonosuló, a valóság föltárására törekvő, az olvasókat társadalmi cselekvésre ösztönző irodalom programját,³² s aki még mindig Babitscsal vitázva Kosztolányi vitaindítójának megjelenése előtt néhány hónappal szintén egy vitaesten, majd a Nyugat hasábjain tiltakozott „az ellen a fölfogás ellen, amely a művészetet Isten kegyelméből való, világszemléletünkől és életberendezkedésünkől

²⁹ BORI Imre, *Az avantgarde apostolai*. Újvidék, 1971. 195.

³⁰ R. [ÓNAY] M. [ária], i. m. 393.

³¹ *Legyen-e értelme a versnek vagy ne?* Pesti Napló, 1928. ápr. 19. 8.

³² KASSÁK Lajos, *Csavargók, alkotók*, 197–198.

elszabadult csodának próbálja fölmutatni.³³ Kosztolányi igen taktikusan az elkötelezettségről torzképet rajzolt, melyből a didaktikusságra és a durva tételszerűségekre való célzás Kassákra is vonatkozhatott, hisz a *Napok*, a *mi napjaink* és a *Marika, énekelj!* szerzője nem idegenkedett politikai nézeteinek, az egyes társadalmi problémákkal kapcsolatos álláspontjának deklaratív megfogalmazásától. Kosztolányi az elkötelezettséget azonosította a „művészileg lapos és unalmas”, a „fráziscséplő” és „jelszavas” irodalom fogalmával, s alternatívaként egy olyan „elfogultságot” emlegetett, „mely nem tekint se jobbra, se balra”, s mely nem más, mint az író spontán „kitárulása”.³⁴ A Toll szerkesztőségének fölkerésére hozzászóló Kassák elismerte az ihlet szerepét, ám a személyiség anarchisztikus szeszélye helyett a világban meglévő ellentétek, a létező valósággal szembeni elégedetlenség kifejezésére és az állásfoglalásra való törekvést hangsúlyozta. Kosztolányi líráját hozta föl riasztó példaként arra, hová vezet az esztétikai szempont abszolutizálása, a politika létjogosultságának tagadása. „Vannak azonban olyan költők is – írta vitapartnerére célozva –, akiknél eltekintve minden egyébtől, csak néhány kiválogatott versben ízelhető meg az élet íze, s ezek az úgynevezett jószándékú, kulturált, legtöbbször könyvekből inspirálódott, nem az élet forgatagában álló és arra közvetlenül vissza nem ható művészek azok, akiket itt nagy versíró készségük ellenére is a pontosabb meghatározás kedvéért egyszerűen iparművészeknek is nevezhetnénk.”³⁵ Hozzászólásának egy másik helyén még nyíltabban fogalmazott. „Miért poétikusabb például – kérdezte meg –, ha a szegény kisgyermek a lila, zöld, és egyéb tintáiról panaszkodik, vagy azokkal eldicsekszik, mint ha egy felnőtt családapa, mondjuk, a családja éhenpusztulásáról panaszkodik, vagy előre örül a jobb jövő lehetőségének.”³⁶

Mindez Ady értékelésének ürügyén hangzott el, akit a politikainak nevezett versek alapján Kosztolányi kulturálatlan, középszerű poétának, Kassák viszont „elementáris költőnek” nevezett; akit Kosztolányi mint „az előkelő szellemek, a szenvedő lelkek lírikusát”, Kassák mint „a lázadás szellemét” harsonázó költőt szándékozott az olvasóközönséggel elfogadtatni; akinek zajos népszerűségében Kosztolányi esztétikai igénytelenség, Kassák pedig életérzés, társadalmi törekvések megnyilatkozását látta; akinek életművéhez Kosztolányi kizárólag az esztétikai, Kassák elsősorban a társadalmi értékelés szempontját figyelembe véve közelített.

Kiss Ferenc mutatott rá, hogy a Kosztolányi és Kassák által megrajzolt Ady kép néhány részletben közel áll egymáshoz.³⁷ Kassák sem vélte úgy, hogy Adyval szemben csak a kritikátlan hozsannázásnak lehet helye. Ő is emlegetett „rossz verseket”. Neki is voltak „elvi kifogásai”. Bár meggyőző érvekkel magyarázta, miért nem lehet komolyan venni vitapartnerének a politikus versek elleni érveit, Ady ideológiáját ő is kiforratlannak tartotta. A regényíró és szerkesztő Babitscsal támadt korábbi konfliktusára, a *Halálfiú* kritikai értékelésével kapcsolatos afférra még jól emlékezve nagyon is egyetértett a provokáló nézeteivel bátran a nyilvánosság elé lépő Kosztolányival a véleménymondás szabadságának kérdésében.

³³ KASSÁK Lajos, *A művészet társadalmi produktum*. Nyugat, 1929. I. 347.

³⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy ég alatt*, 229–230.

³⁵ KASSÁK Lajos, *Csavargók, alkotók*, 149.

³⁶ I. m. 150.

³⁷ KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi*. Budapest, 1979. 379.

Nem véletlen, hogy épp Kosztolányi vitacikkének ürügyén tette ismét szóvá az irodalomkritika hiányát.

A vitába kapcsolódók közül csupán József Attila reflektált a Kassák által elmondottakra. A Kosztolányi értékrendjével és vitamódszerével kapcsolatban elhangzott „nagyreszt kellemetlen igazságok” lényegével egyetértett. Kassák néhány teóriáját azonban „kinyilatkoztatásszerű állításnak” érezte. Szóvá tette azt is, hogy Kassák néhány ponton személyes síkra terelte a vitát.³⁸

A *Diktátúra és irodalom* című, *Válasz és vallomás* alcímű kéziratosszerű esszétervezetből tudjuk, hogy Kosztolányinak „a támadások kivétel nélkül fájtak”. Különösen az érintette érzékenyen, hogy nemcsak az Adyról vallott nézeteit vették célba, hanem költői munkásságát is, s hogy azt firtatták, ki a jobb költő, ő vagy Ady. Kassákra is megneheztelt. Ezt onnan tudjuk, hogy esszétervezetében az általa becsült írók névsorát összeállítva Kassák nevét előbb leírta, utóbb azonban áthúzta.³⁹

Az Ady vita után az irodalom és politika kapcsolatának kérdésében tovább távolodtak egymástól. Kassák a Munka-kör élén a politikai agitáció feladatát programszerűen vállaló csoportosulás szellemi vezérévé, szavalókórus-versek, agitációs jelenetek szerzőjévé vált, s a *Megnőttek és elindulnak* révén újabb tézisregénnyel lépett a nyilvánosság elé. S mintha csak az „írástudói” magatartás Babits és Kosztolányi által értelmezett fölfogása ellen kívánt volna szándékosan véteni, korrajz-regényeinek részleteit a baloldali táborban folyó viták során nézeteinek hirdetésére közvetlenül is fölhasználta.⁴⁰

Kosztolányi, akit a vitapartnerei által elmondottak nem tudtak megingatni, eljutott – mint Kiss Ferenc találóan írja⁴¹ – a „militáns apolitikusságig”. Az 1930 utáni hazai és külföldi politikai események, különösen a Szovjetunióban és Németországban történtek az ő függetlenségigényét látszottak igazolni. Nézetei 1932-re – Kiss Ferenc kifejezésével élve⁴² – „manifesztáló alakot” öltöttek, s kirajzolódott „a homo aestheticus és a homo moralis ellentétéből álló modell”, melyben Kosztolányi rabulisztikájának eredményeképp a baloldal „üvöltő farkascordaként”, a homo moralis a személyes szabadság elpusztítójaként, bármely érdekekkel való azonosulás „szolgává aljasulásként” szerepelt, az elefántcsonttorony egyetlen lehetséges alternatívája a „pártiroda” volt, s a hivatásához ragaszkodó költő csak „az önmagáért való tiszta szemlélődés embere” lehetett.⁴³

A véletlen folytán Kosztolányi a fenti ars poeticát kinyilatkoztató önvallomása épp akkor jelent meg a Nyugatban, mikor a munkanélküliekről regényt író Kassák az író társadalmi felelősségét hangoztatva a folyóirat olvasótáborába lépett. A Nyugat 1932. december 20-án megrendezett Kassák estjén már a bevezetőt mondó Németh Andor is fontosnak tartotta, hogy szembeforduljon – mint megfogalmazta – „a magát autonómnak álmódó l'art pour l'art művészet” elvével, s az *Egy ember életéről* szólva „ne a mű formai szépségeit” méltassa, hanem „a tartalmat”, „az események exotikumát”, „szókimondását”, „emberértékelésének nyersségét”,

³⁸ József Attila összes művei. III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós. Budapest, 1958. 20.

³⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kortársak* I. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta ILLYÉS Gyula. Budapest, 1940. 288–296.

⁴⁰ CSAPLÁR Ferenc, i. m. 199–201.

⁴¹ KISS Ferenc, i. m. 393.

⁴² I. m. 388.

⁴³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Önmagamról*. Nyugat, 1933. 587–589.

„az önéletíró fejlődését és kiállását”, s kijelentse: „Kassák, a jellem és nem Kassák, az esztéta” fontos.⁴⁴ Kassák tovább ment. A szerzői esten mondott beszédében „a munkásokhoz tartozónak” vallotta magát, s a szocializmus hívének, aki „állig felfegyverzett katonához” hasonlóan „harcban áll a burzsoáziával”. Íróként hangsúlyozta ugyan az egyéniség fontosságát, ám elutasította azt az individualizmust, „mely a közösség ellen lép fel”. Az irodalom hivatásának „az ember felszabadításáért, a tények leplezéseért és a szellemi élet fejlesztéséért” folytatott küzdelmet tartotta. *Munkanélküliek* című regényének társadalmi problematikájával kapcsolatban ironikusan „az esztéta lélek följajdulását” vélte hallani. Ezt követően a munkanélküliség egyéni és társadalmi következményeiről beszélt, s a változtatás szükségességéről. „Elképzelhetetlennek” tartotta, hogy „az igazi író ebben a munkában érzéssel, gondolattal és cselekedettel részt ne vegyen.”⁴⁵

A *Nyugat Mit tegyen az író a háborúval szemben?* címmel 1934 végén, 1935 elején rendezett ankétja során nézeteik ismét konfrontálódtak.⁴⁶ A teoretikus Kosztolányi relativizmusa és nihilizmusa s az irodalom kérdéseiről nyilatkozó Kassák morális biztonsága és a művészet emberformáló képességébe vetett hite nézett szembe egymással. Kassák az előtte szóló Kosztolányival vitatkozott, amikor a háború végzetszerűségének elvével szembefordulva kijelentette, „nem igaz, hogy a háború öröktől fogva és örökké való”. A Kosztolányi által emlegetett „ocsmány és kegyetlen életharc” helyett, mely a nemzetek között folyik, s melytől egyébként Kosztolányi, ha már úgys bekövetkezik, a magyarság „erősebbé, hatalmasabbá és diadalmasabbá” válását óhajtotta, társadalmi konfliktust emlegetett, melyben „nem az idegen nemzetek, hanem e nemzetben belül az osztályok” állnak szemben egymással. A társadalmi kérdésekben állást foglálókat „szélhámosoknak, félművelteknek és kontár íróknak” nevező poeta aestheticusnak mondott ellent, amikor azt az írórt kereste, aki „a kiszolgáltatott milliókkal sorsközösséget vállal”, s aki „igenelni tudja és meri az életet”. Vitapartnerének nézeteivel közvetlenül is szembefordult. „Igazuk van azoknak az elefontcsonttorony-lakóknak – írta –, akik tiltakoznak a közösség »diktatórikus« parancsai ellen, de nekünk, a szociális közösség tagjainak is igazunk van, ha csak azt az írórt tartjuk magunkénak, az emberi magasabbrendűség kifejezőjének, aki művészetével, legsajátosabb életformájával az ember jóra valótlóságát, testvéri együttérzését, harmonikus életvágját szimbolizálja.” A Kosztolányi által oly erőteljesen hangoztatott függetlenség-igényre célzott, mikor az írói hivatással kapcsolatban olyan „szolgáltatétel” lehetőségéről beszélt, mely „nem megalázás, nem az alárendeltség, hanem a felmagasztosulás érzését adja meg”, s mikor az író „kiváltságosnak” elismert helyzetével összeegyeztethetőnek, sőt összeegyeztetendőnek tartotta „az emberrel való vonatkozás” vállalását.

A *Nyugat* ankétja után nem sokkal az ötvenéves pályatárs költészetét elemezve már egy másik Kosztolányiról szólhatott. Arról a költőről, aki „a játékaiban való gyönyörködéstől”, „az önmaga előtti tetszelgéstől”, „az individualista Én csillogásától” eljutott a formai egyszerűségig, az emberibb tartalomig, „a közös sors” megszenvedéséig. A Bécsi Magyar Újság egykori publicistájának korábbi szigorából elnéző megbocsátás lett, mikor a pályarajzban szó esett Kosztolányi 1919 utáni

⁴⁴ NÉMETH Andor, *A Nyugat Kassák estjén*. Nyugat, 1933. I. 102.

⁴⁵ KASSÁK Lajos, *Vallomás*. Nyugat, 1933. I. 103–106.

⁴⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mit tegyen az író a háborúval szemben?* Nyugat, 1934. II. 554–558.; KASSÁK Lajos, *Mit tegyen az író a háborúval szemben?* Nyugat, 1935. I. 49–50.

politikai szerepvállalásáról.⁴⁷ Hogy ez a portré ilyen lett, abban nemcsak az játszott szerepet, hogy Kosztolányi megváltozott, hanem az is, hogy ekkor már Kassák is más volt. A *Földem, virágom* bukolikus hangulatú verseinek költője fogékonyabbá vált a pályatárs lírájának meghitt szépségei iránt, képessé vált „elfogadni őt olyannak, amilyen”.

Kosztolányi halála után Kassák folyóiratában, a Munkában Murányi Kovács Endre tollából megjelent nekrológ arról szólt, hogy a költő, a regényíró és a publicista nem tudott következetesen homo aestheticus lenni. Kassák fiatal munkatársának pontos elemzése a végső konklúziókat illetően minden későbbi Kosztolányi értékelés kiindulópontjának tekinthető: „Bármennyire is szeretett volna e »társadalmon kívül« s »csak az írásnak« élni, a lehetetlenség törvénye szerint neki sem sikerülhetett. Épp ellenkezőleg, hajlékony és opportunistá természetű, mely minden hatalommal kiegyezett, »csak hogy írhasson«, mindenkor szolgálatába állította őt az uralkodó társadalmi erőknek. Pályája elején az akkor felfejlődő polgárságnak a polgári otthon, a csendes teák, a meghitt sarkok csipkés költészetét hozta. Az ellenforradalom újságírása kihasználta pontosan fogalmazó, hajlékony hangját, melynek gúnyja ekkor hirtelen élessé és keménnyé vált. Talán épp ezt a munkásságát akarta maga elől is eltüntetni, szociális lelkiismeretét megnyugtatni, mikor később egy budapesti cseléd lány sívár, komor és tragikus sorsáról Édes Anna című regényét írta. Bár ő bizonyára tiltakozna ilyen feltevés és minden szociális lelkiismeret ellen, hisz elefántcsonttoronyát minden helynél »emberibbnek és tisztábbnak« tartotta, s ismételten hitet tett a l'art pour l'art eszméje mellett.”⁴⁸

⁴⁷ KASSÁK Lajos, *Csavargók, alkotók*, 259–266.

⁴⁸ MURÁNYI KOVÁCS Endre, *Kosztolányi Dezső*. Munka, 53. sz. (1937. jan.) 1658–1659.

A valódi és az ál Piso-versek

Jannus Pannonius után vitathatatlanul Jacobus Piso a magyarországi humanizmusnak az a következő személyisége, akit egyenrangú társként fogadott be Európa irodalmi respublikája. Erasmus Janusszal együtt emlegeti, mint a két legkiválóbb tehetséget a magyarok között; „nec minor est Jano” – írja róla Francesco Arsilli *De poetis urbanis* c. versezetében, mely annak a mintegy 200 költőnek a seregszemléje, akik az 1510-es években Rómában az Academia Romana összejövetelein, illetve Johann Goritz (Corytius) vendégszerető házában jeleskedtek.¹ Ő az egyetlen pannoniai, akit a fénykorát élő reneszánsz Rómának ez a nemzetközi humanista elitje ismert és befogadott; miként ő az egyetlen magyarországi, aki elnyerte és viselte a „poeta laureatus” címet, amely a XVI. század elején az itáliai- val versenyre kelő német humanizmus elismerését jelentette. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Bocatius is poeta laureatus volt, de ő ezt az epitheton-t még Magyarországra költözése előtt kapta.)

Mégis nagyon keveset tudunk Pisóról. Eredeti nevét sem ismerjük, csak annyit tudunk róla, hogy medgyesi származású, tehát minden bizonnyal szász volt; mindig Transsilvanus-nak nevezte magát. Éppen ezért megokolatlan őt félig latinul, félig magyarul Piso Jakabnak nevezni. Ami biztos adatot életéről ismerünk, annak zömét Ábel Jenőnek köszönhetjük, aki *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság* c. munkájában először és mindeddig utoljára összefoglalta életrajzát.² Azóta Horváth János, Trencsényi-Waldapfel Imre és Kardos Tibor írt csupán érdemlegesen róla,³ de mindhárman főleg az erasmistát, illetve a hazai humanista közelet fontos szereplőjét méltatták, a költőnek csupán Kardos, valamint korábban egy recenziójában Hegedüs István szentelt néhány bekezdést.⁴

Talán szerencse is a Piso-verseknek ez az elhanyagolása, amit ugyanis ma Piso oeuvre-jeként ismerhetünk, az ferde képet nyújt az egykor ünnepezt költő munkásságáról. Piso neve alatt jelenleg azt a 21 verset ismerjük, melyet Hegedüs István az *Analecta Nova* kötetében kiadott.⁵ Ez a mennyiségileg szerény gyűjtemény három forrásra megy vissza. Az első tíz vers az Egyetemi Könyvtárnak ama nevezetes kéziratából való, mely Oláh Miklós költeményeit, illetve az ő köréhez tartozó flandriai és magyarországi verselők műveit tartalmazza. Ebben olvasható tíz vers *Jacobi Pisonis Transylvani Schedia* összefoglaló cím alatt.⁶ Nyilvánvaló, hogy

¹ *Coryciana*. Roma, 1524. f. MM 1^{vv}

² ÁBEL Jenő, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*. Budapest, 1880. 83–94.

³ HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Budapest, 1944. 242–243. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*. Budapest, 1941. 44–57. KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest, 1955. Passim, különösen 295–298.

⁴ EPhK 39 (1915) 43–45.

⁵ *Analecta nova ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*. Edd. Eugenius ABEL, Stephanus HEGEDÜS. Budapest, 1903. 408–422.

⁶ Egyetemi Könyvtár. Budapest. Kézirattár. H 46.

Oláh kódexébe ezek a versek Piso költeményei egyetlen nyomtatott kiadásából kerültek bemásolásra, minthogy ez utóbbinak a címe *Jacobi Pisonis Transsylvani oratoris et poetae excellentis schedia*. E kötet létezéséről mindeztideig csupán Michael Denis 1782-ben megjelent *Wiens Buchdruckergeschichte*-je alapján volt tudomásunk, ugyanis a Denis által látott és leírt példány azóta eltűnt, más pedig nem bukkant elő. Denistől tudjuk, hogy a kötet Bécsben 1554-ben jelent meg, szerkesztője Piso fiatal barátja és tisztelője, Georg Wernher volt, aki a versek kéziratát, azok megmentőjétől, Újlaki Ferenc egri püspöktől kapta, s ezért a könyvet neki is ajánlotta. Hogy ez a kötet az Oláh-féle kódexbe átmásolt tíz versnél többet kellett hogy tartalmazzon, az nyilvánvaló Denis rövid tartalmi ismertetéséből, melyben említést tesz Corytiushoz, Ursinus Veliushoz, Piso fivéréhez írt versekről, melyek az ismert tíz között nem szerepelnek.⁷

A *Schedia*-ból származó versek mellett közli Hegedüs Pisónak azt a 44 soros epigrammáját, mely Zsigmond lengyel királynak az oroszok felett 1514-ben aratott győzelmét ünnepli. Ez a költemény része annak a több szerző által írt ünnepi kiadványnak, mely 1515-ben Rómában jelent meg *Carmina de memorabili cede Scismaticorum Moscoviorum per ... Sigismundum regem Poloniae ...* címmel.

Végül a harmadik forrás, ahonnan a fennmaradó tíz költemény szövege származik: az innsbrucki egyetemi könyvtár 664. sz. kódexe. Ezek ismerete Ábel Jenőnek köszönhető, ő másolta le őket, s másolatai ma is megvannak az Akadémiai Könyvtárban az Ábel-hagyatékban.⁸ Hegedüs e másolatokat adta közre, Piso költeményeinek véelve azokat azon az alapon, hogy háromnak a címében benne van Pisónak mint szerzőnek a neve. Az egy borítékban lévő másolatokról jóhiszeműen gondolhatta, hogy azok mind ugyanannak a szerzőnek a művei, pedig – mint látni fogjuk – azokat Ábel azért rakta együvé, mert ugyanabból a kéziratból valók. Hogy ő mind a tíz verset Pisónak gondolta volna, az nem valószínű, sőt Hegedüs is óvatosabb lett volna, ha látja magát a kódexet, vagy figyelmesen áttanulmányozza Anton Zingerlének a kódexet részletesen ismertető, s szövegének egy részét közzevető kiadványát.⁹

A kérdéses kéziratnak egy kéz által másolt, 141 levélre terjedő törzsanyaga egy versgyűjtemény Johann Fuchsmagen (Joannes Fusemannus) császári tanácsos tiszteletére. Fuchsmagen a humanizmus egyik legfőbb bécsi mecénása és szállás-csinálója, a bécsi egyetem egyik megreformálója, a Celtis-féle Sodalitas egyik patrónusa volt. Pártfogoltjai és tisztelői – részben egyenesen neki ajánlott – verseiből állította össze egy ismeretlen szerkesztő, vagy a Sodalitas litteraria Danubiana tagjainak egy csoportja ezt a reprezentatív humanista antológiát, nyilván a ki-nyomtatás szándékával, ami azonban elmaradt. A gyűjtemény összeállítását többben az 1490-es évek elejére datálják, de tévesen, mert az egyik versben szó van egy VI. Sándor pápával kapcsolatos 1500-ban megtörtént eseményről, egy másik pedig egy szentévet emleget, s a margón oda van írva az 1500-as évszám. A datálás szempontjából nem érdektelen az sem, hogy Piso a kódexben olvasható egyik versének címében már mint poeta laureatus szerepel. Ebben az elismerésben pedig 1500–1501 előtt aligha részesülhetett, hiszen – mint látni fogjuk – egyetemi

⁷ Michael DENIS, *Wiens Buchdruckergeschicht*. Wien, 1782. 511–513.

⁸ MTA Könyvtára. Kézirattár Ms 336/I.

⁹ Anton ZINGERLE, *Beiträge zur Geschichte der Philologie*. 1. *De carminibus latinis saeculi XV. et XVI. ineditis*. Innsbruck, 1880. XXVI–XXXV.

tanulmányait csak 1496-ban kezdte. A legkorábbi biztos adatok e cím viseléséről 1502-ből származnak; Celtis az ebben az évben megjelent *Quatuor libri amorum* c. kötete egyik versében már így emlegeti őt; s poeta laureatusnak nevezi magát maga Piso egy általa ebben az évben sajtó alá rendezett Ausonius-kiadásban.¹⁰ 1500-at mint terminus post quem-et kell tehát tekintenünk, de sokkal később sem keletkezhettek a gyűjtemény, mert annak összeállításában magának Pisónak is része kellett hogy legyen, ő viszont legkésőbb 1504–1505-től kezdve már Rómában volt, ahonnan csak több mint egy évtized után tért vissza a Duna mellékére. Hogy Pisónak köze volt a vállalkozáshoz, azt abból gyaníthatjuk, hogy a kézirat végefelé lévő egyik versében felsorolja a Fuchsmagennek hódoló költőket, pontosan azokat, akik az antológiában legjelesebbek, illetve a legtöbb verssel szerepelnek, kérve az ünnepeltet, hogy fogadja utolsóként őt is ezek sorába. Mindezek alapján a Fuchsmagent ünneplő versgyűjtemény összeállítását 1500 és 1504 közé kell kelteznünk.

A kódex – kevés kivétellel – egy-egy költőnek a verseit egy csomóban, egymás után közli, a szerző nevének feltüntetésével. A névvel ellátott versbokok közé többször néhány anonim költemény ékelődik, melyekről joggal hihető, s így vélekedik Kristeller is, hogy ezek a közvetlenül előttük megnevezett poéták szerzeményei. Joggal várható tehát, hogy Pisónak e kézirat nyomán közreadott költeményeit is egy bokorban fogjuk találni. S valóban a f. 136v-tól a 141v-ig, a kódex törzsanyagának utolsó hat levelén Pisónak három, illetve öt versét olvashatjuk: Fuchsmagenhez címezve egy hosszabb epigrammát és egy elégiát, melyekhez egy különálló distichon, illetve egy tetrastichon is kapcsolódik, valamint egy százsoros Passio-elégiát. Mind a három nagyobb költeménynek a címében szerepel a költő neve, a két kisebb pedig értelemszerűen ezekhez tartozik.

Fennmarad ezek után még öt Ábel által lemásolt és Hegedüs által kiadott vers. Ezek a következők: *Piscis hyans ad Pannonem spectatorem*, *Roma suo Maximiliano Romanorum regi quem in Hungariam revocat*, *Dum Alba Regalis caperetur* és két Mátyás-epitáfium. Ezek a kódex más helyein, más költők verscsoportjai után besorolva, de névtelenül szerepelnek. A kódex szerkesztési rendjének ismeretében nyilvánvaló, hogy indokolatlan e verseket Pisónak tulajdonítani, hacsak valami külön nyomós érv nem szól az ő szerzősége mellett. Ábel sem mint Piso-műveket másolta le ezeket, hanem magyar tárgyuk miatt. Különben feltűnt volna neki, hogy a kérdéses versek egyikéhez-másikához szorosan hozzátartozik egy-egy másik, mellette leírt, s nyilván ugyanattól a szerzőtől származó költemény, mely azonban mentes minden magyar vonatkozástól. Így a f. 93r-n a *Piscis hyans ad Pannonem spectatorem* után rögtön a *Piscis alatus pendens in aere ad spectatorem* címűt olvashatjuk. Az egyikben egy tátogó, a másikban egy repülő-lebegő hal szólal meg „ad spectatorem”, csak éppen a második esetben elmaradt a csodálkozó néző pannon voltára való utalás. Hasonlóképpen a f. 94v-n szereplő *Roma suo Maximiliano Romanorum regi quem in Hungariam revocat* címűt a f. 95r-n a *Quidam adolescens in Polonum qui in Romanorum regem scripserat* című követi, azonos szerzőtől.

Nehogy a mondottakból valaki netán még arra következtessen, hogy akkor ezek is lehetnének Piso szerzeményei, utalnom kell még további körülményekre, melyek teljes mértékben kizárják költőnk szerzőségét az öt vers vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy a Mátyás-epitáfiumok, a Miksa magyar trónigényével kapcsola-

¹⁰ DENIS, i. m. 14. és 513.

tos vers, valamint a Székesfehérvár elestéről szóló az eseményeket követően, 1490-ben, vagy alig később keletkeztek. Minthogy ezek politikailag jól tájékozott, gyakorlott verselő alkotásai, szerzőjüknek 1470 körül kellett születnie, Pisóról pedig ez teljesen valószínűtlen. A legkorábbi adat, amelyet életéből ismerünk, 1496-ból való: ennek második félévére iratkozott be a bécsi egyetemre; a *Natio Hungarica*-ba való, feltehetően egyidejű beiratkozásának a pontos dátuma pedig 1496. október 13. Ebből következően születésének idejét 1480 körülre, vagy a 70-es évek végére tehetjük; 1490-ben tehát még csak tíz, tízegynéhány éves lehetett. Ami pedig az ötödik verset, a *Piscis hyans ad Pannonem spectatorem* címűt illeti, annak Pisótól való eredeztetését valószínűsíteni látszott, hogy a jámbor magyart megijesztő nagy hal a vers szerint a Baltikumban úszkált, Pisóról pedig tudjuk, hogy járt Litvániában, 1514-ben ugyanis a pápa követeként Vilnába érkezett, hogy közvetítsen a lengyel király és az orosz nagyfejedelem közötti viszályban. De mikorra odaért, már véget is ért a háború a lengyelek győzelmével, melyet mások mellett Piso is versben dicsőített, mint fentebb láttuk. Így dolgvégezetlenül tért vissza Rómába; hogy közben kirándult volna a Balti-tengerhez, arról nincs adatunk. De ha így történt is, s módjában volt ott nagy halakat látni, a kérdéses verset akkor sem írhatta, hiszen az már jó tíz éve be volt másolva az innsbrucki kódexbe.

Így szegényebb lett Piso életműve öt verssel, s így természetesen nem érvényesek a belőlük levont következtetések sem. Pedig Kardos Tibor – Hegedüs jóhiszemű tévedésének áldozataként – főként ezek alapján igyekezett megrajzolni Piso társadalmi-politikai arculatát. A polgári származású erdélyi költő eszerint a műveletlen magyar nemest pellengérezte ki a baltikumi hal nevében, sőt meg is fenyegeti: „vigyázzon, mert mindjárt jön a nagyapja és bekapja”. Abban pedig, hogy a Székesfehérvár elestéről szóló vers Mátyást vére szomjazó vadállatnak nevezi „benne van – Kardos szerint – a humanisták zsarnokgyűlölete”. Ne fáljáljuk, hogy ezután nem kell kimagyaráznunk e versek leplezetlen magyarellenességét, engedjük át őket, nyugodt szívvel, a Miksa környezetébe tartozó, a magyarokkal nem rokonszenvező osztrák-német verselőknek.

Inkább örvendezzünk annak, hogy Piso megcsonkított *oeuvre*-jét egyúttal jónéhány eddig nem ismert hiteles költeménnyel van módunk gazdagítani. Előkerült ugyanis a Wernher által kiadott *Schedia*-nak egy korábban ismeretlen példánya a krakkói Jagello-könyvtárból.¹¹ Hogy erről itt röviden beszámolhatok, azt Borsa Gedeonnak köszönhetem, tőle szereztem tudomást a kötetről, s az ő révén kaptam meg annak másolatát. A könyvecske, helyesebben inkább füzet három 4° ívből, azaz 12 levélből áll. Az első három lapon Wernhernek Újlaki Ferenchez címzett előszava olvasható; ebből Denis közölte már azt a néhány sort, mely Piso életére vonatkozik, de nem kevésbé érdekes az előszónak az a nagyobb s csak most megismert része, melyben Wernher a Szalkai érsek környezetében kialakult irodalmi kör tevékenységét ismerteti. A versek gyűjteményének az élén az a tíz költemény áll, melyet bemásoltak az Oláh-féle kódexbe, s ahonnan azokat Hegedüs publikálta. Az ezután következő versek között megtaláljuk a Zsigmond lengyel király győzelméről szólót, melyet az 1515. évi római kiadvány nyomán Hegedüs szintén közölt; a *Schediá*-ban olvasható változat azonban jelentősen eltér az előbbtől, a költő ezt utólag alaposan átdolgozta. A többi vers ismeretlen volt eddig.

¹¹ Krakow. Biblioteka Jagiellońska. Cim. 5317.

Ezek részletes ismertetése nem lehet feladata e rövid írásnak. Elég, ha most csak arra utalok, hogy tárgyük szerint e költemények egytől egyig 1500 utániak és merőben irodalmi indíttatásúak, mentesek mindenféle politikai vonatkozástól, és semmiféle rokonságot nem mutatnak ama versekkel, melyeket a Piso-életműből kiiktatnunk kellett. Van köztük vers Thurzó Elekhez, akinek az 1500-as évek elején Piso a praepceptora volt, több olyan, amely római tartózkodása során született, így az *In fratrem*, a *De poetis* és a Corytiushoz szóló. A már korábban is ismerten kívül két további költemény kapcsolatos litvániai utazásával, a legtöbb új darab azonban az 1520-as évek első feléből való, s annak a még kellően fel nem tárt virágzó irodalmi életnek eddig ismeretlen dokumentuma, mely Szalkai környezetében, jórészt éppen Piso közreműködésével kialakult.

Remélhetőleg mielőbb mód nyílik az újra megtalált *Schedia* teljes anyagát közzétenni, de tudnunk kell, hogy Piso munkáinak akkor is csak egy kis részét fogjuk ismerhetni. Hiszen maga Wernher írja Újlakinak, hogy ha kiadványa elnyeri majd az ő tetszését, akkor igyekszik sort keríteni Piso más, nagyobb munkáinak a kiadására is. Hogy ezek mik lehettek, arra vonatkozóan semmi értesülésünk sincs. Mint ahogy azt sem tudjuk, hogy mely művével érdemelte ki Piso – még ifjú korában – a Miksa császár által történt költővé koronázását. Figyelemre méltó azonban, hogy a Fuchsmagenhez címzett verseihez csatlakozó *Distichon*, illetve *Tetrastichon* a szerzőnek egy könyvecskéjét (libellum), illetve verseit (carmina) ajánlja pártfogója jóindulatába. 1500 körül tehát már egész kis kötete volt. Talán ugyanerre látszik utalni a Graccus Pieriushoz, azaz Johannes Krachenberger protonotáriushoz, a korai bécsi humanizmus másik nagy szervezőjéhez címzett költeménye, melyben őt cenzornak kéri fel. Ismeretes, hogy Celtis Sodalitájában szokás, szinte szabály volt, hogy a sodalisok műveiket publikálás előtt a társaság tagjaiból választott cenzorral felülbíráltatták, tehát ez esetben is Piso valamely művéről, esetleg ugyanarról volt szó.

De ha legtöbb művét nélkülöznünk kell is, Jacobus Piso mindenképpen nagyobb figyelmet érdemel, mint amennyiben az irodalomtörténet részéről eddig részesült. A Jagello-kori magyar humanista irodalomnak s különösen az irodalmi életnek ő a központi alakja.

Klaniczay Tibor

A szövegszerű egyezések kutatása meglehetősen népszerűtlen az irodalomtörténészek körében. Tverdota György például, mentegetőzve, a kutatómunka „lapos, fantáziátlan pozitívizmus gyanúját keltő” fázisaként említi.¹ Bóka László meg egyenesen kicsúfolja „a divatozó hatáskurkászás fondor okoskodását”, jópofáskodva egy saját maga által fölfedezett és József Attilának elmondott Arany-hatás kapcsán.²

Maguk a költők engedékenyebbek. József Attila ezt mondta Bóka szellemeskedéseire: „Még az is lehet, hogy igaz, ki tudja, ki adja szánkba a szót ...” Devecseri is érdekesnek találja, „... honnan is kerülnek a versbe a szavak? Mindennapi élet, önkéntelenül ellesett beszélgetés-foszlányok, olvasmányok szavai kerülnek verseinkbe, közben-közben egy-egy olyan ritka agancsú szótüneménnyel, amit magunk alakítunk ...”³ Vas István szerint az átvétel „... lovagi kalaplengetés volt – és lovagi rablás. Olyan jelenség ez, amely minden művészetben hozzátartozik az egészséges vérkeringéshez. Mert a lovagi tett végrehajtója vagy rosszabb utánzatot csinál abból, amit szerzett – és ez az ő baja. Vagy jobbat, legalábbis valami újat, ez meg az ő dicsősége – és a magyar költészeté.”⁴

Az alábbi adalékok Babits hatását bizonyítják József Attila költészetében.⁵

Babits *A sorshoz* című versében a „vak Isten”-hez szól. Egy másik Babits-versben, a *Fortissimóban* Isten többször ismétlődő jelzője a „süket”:

Mért van, ha nincs? Mért nincs, ha van?
Tagadjuk őt, talán fölébred!

.....
..... – a süket Istenét!

Süket! Süket! ...

Ó ma milyen jó
volna süketnek mint az Isten!

Babits két jelzőjét a fiatal József Attila összevonta, és *A füst* című versének végén alkalmazta:

Sötéten, büszkén, lázadó imával,
Jó bátorsággal egyre följebb szárnyal
A vaksüket Istenhez; valahol.

Tanárai aztán kihagyták az erőteljes jelzőt, s a *Szépség koldusában* a vers utolsó sora ez lett:

Az Istenhez; valahol.

A teljes szöveg kézírata csak nemrég került elő.⁶

Mindkét Babits-vers „lázadó ima”, s mindkettőnek emléke fel-felbukkan későbbi József Attila-versekben is. Rába György *A sorshoz* e részletét: „... mint hízlalt állatok,

¹ TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet*. Budapest, 1987. 155.

² BÓKA László, *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1966. 1440–1441.

³ DEVECSERI Gábor, *A haszfelmetszés előnyei*. Budapest, 1974. 46.

⁴ VAS István, *Mért vijjog a saskeselyű?* Budapest, 1981. I. 226–227.

⁵ Az eddigi közlések: TAMÁS Attila, *ItK* 1962. 567–568.; SZABOLCSI Miklós, *Fiatál életek indulója*. Budapest, 1963. 364., 389., 423., 474.; RÁBA György, *Babits Mihály költészete*. Budapest, 1981. 302., 332.; MELCZER Tibor, *It* 1981. 689–694.; TVERDOTA György, *i. m.* 137–138.; SZÓKE György, *ItK* 1980. 29–35.

⁶ *ItK* 1990. 516.

kiket csak ölni, halni, hullni csak / bocsátanak ki ketrecünkől ...” József Attila egyik bécsi versének címével veti össze: *Ülni, állni, ölni, halni*.⁷ Szabolcsi Miklós a *Fortissimo* fentebb elsőnek idézett sorát a *Tovább én nem bírom* című József Attila-vers e sorával hozza kapcsolatba: „nagy vagy, ha vagy.”⁸ A Babits-sor később, a *bűn* átírásakor is eszébe jutott József Attilának, erről lásd alább.

Az *Illusztrációk mindenféle könyvekhez* 6. darabja, a *Ligeti részlet* egy másik fiatalkori József Attila-versnek, az *Ugy-e, pajtás!* címűnek a mintája volt. A vershelyzet hasonló: két bánatos fiatal férfi beszélgetése. Mindkét vers vázát azonos módon ismétlődő rímek alkotják. József Attilánál e két sor háromszor ismétlődik:

Igyunk azért, igyunk pajtás,
Itt a kancsó – egy jó hajtás!

A mintában kétszer ismétlődő szakasz:

S búsan az egyik mondja: „Pajtás,
az én életem sárga hajtás.”

Majd harmadszor így:

S búsan az egyik mondja: „Pajtás,
az én életem rossz ohajtás.”

Ez viszont József Attilánál a vers végén így tér vissza:

Csak még egyet igyunk, pajtás!
Üres kancsó – csak sohajtás.

Mindkét versben az ismétlődő szakaszok között négy-négy sor áll; a két vers szinte tükörképe egymásnak.

Babits: *Énekek éneke*, illetőleg József Attila: (*A te hajad ...*) esetében kézenfekvő a közös ihletőre, Salamon király könyvére gondolni, de Babits hatását a versforma hasonlósága miatt mégis feltételezhetjük:

A te hajad / kövérfürtű / feketében lecsordul mint a jóillatú kátrány ...

.....
A te melled / szerelmesem / szőke kenyerekkel teli kosarakhoz hasonló.

Babitsnál:

Lábadszára / mint aranyszín / fundamentumon szökellő karcsú oszlop márvány

.....
Köldököd mint / illatozó / olajok nyomától síkos ...

A Babits-József Attila-viszony nevezetes állomása Az *Istenek halnak, az ember él* című Babits-kötetről írt pamflet és az *Egy költőre* című gúnyvers. József Attila 1932-ben kezdte megbánni igaztalan kritikáját és engesztelni Babitsot. Előbb 1932. október 6-án küldött néhány verset neki, majd 1933. január 28-án és március 2-án írt hosszabb levelet, az utóbbihoz ismét verseket mellékelve. Az egyik verset, a *Téli éjszakát* meg is nevezi a levélben. A vers 7–9. sora szinte parafrázisa a *Gondok kereplője* című Babits-vers kezdetének.

⁷ I. m. 302–303.

⁸ I. m. 389.

A lég
finom üvegét
megkarcolja pár hegyes cserjeág.

Illetve:

A csupasz fák csúcsa mint tűk hegye bök be
az égi flaneliba.

Ez volt az a vers, amelyet a hírhedt kritikában József Attila hosszasan elemzett, mint Babits tehetségtelen, rossz költő voltának kirívó példáját.

Az 1933. március 2-i levél versküldeménye a *Téli éjszakán* kívül a *Reménytelenül* lehetett, ez ugyanis a Nyugat 1933. április 1-jei számában megjelent. De tartalmazhatott még más verset is, hiszen a levél e mondata: „mellékelve küldök néhány verset”, több, legalább három darabra enged következtetni. Az eddigi találgatásokkal⁹ szemben azt hiszem, hogy a küldeményhez az *Elégia* is hozzátartozott, melynek 59–60. sora Babits-parafrázis, egyszersmind neki szóló üzenet. József Attila két sora:

Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.

Babits *Arany János*hoz című szonettjének kezdete:

Hunyt mesterünk! tehozzád száll az ének:
ládd léha gáncsok lantom elborítják
s mint gyermek hogyha idegenbe szidják
édes apjához panaszkodni tér meg:
úgy hozzád én....

A szonett 10. sorát nem sokkal előbb, a január 28-i, Babitshoz könyörgő levelében idézi József Attila: „Nem takart seb kell, hanem festett vérzés – mondhatnám, hogy száraz kenyérhéjon rágódunk.” Az *Elégia* két sorával arra utalt, hogy miként Babits Aranyhoz, úgy ő Babitshoz tér meg, mint gyermek édes apjához. A 2. sor „léha gáncsok” kifejezésében Babits iránti durva támadására való közvetett utalást láthatott. (Babits természetesen nem József Attilára gondolt, amikor ezt leírta, hiszen verse sokkal korábbi.)

1933 egyéb Babits-eseményeit: a júniusban, Lillafüreden írt *Magad emésztő* ...-t, az ugyanakkor írt *Óda* Babitsnak küldését mellőzve térjünk át 1935-re, amely szintén nevezetes esztendő a két költő viszonya szempontjából. Elsőnek egy játékos rím átvétele tűnik fel. A *Két nyári vers* másodikja, az *Öggi* egyik rímpárja:

Könnyért epedt a lomb a bokrokon,
mint temetés napján a sok rokon.

József Attila június 14-én írt alkalmi rögtönzésében:

A fákon, mint a bokrokon
a bogyó, lóg a sok rokon.

Egy másik rímpárja az 1934 nyarára keltezett *Nyári délután* első szakaszában bukkan fel. Babits:

⁹ Basch Lóránt a Gellért Oszkár-nál maradt versre, Az *Édesanyjához* címűre gondolt (It 1959. 421.), magam a kritikai kiadás jegyzetében (II. 545.) a *Sárga füvek* és a *Fekete égboltnak* címűekre tippeltem.

A kert alélt, az asszony ásitott,
szellők se borzolták a pázsitot.

József Attila:

Cseveg az olló. Néne
nyesi a pázsitot,
guggol. Hátulról nézve
is látni, ásitott.

A szituáció is hasonló. – Felmerülhet a gyanú: vajon a *Nyári délután* nem ekkortájt, 1935 nyarán keletkezett-e? Egyetlen rímpár alapján túlzásnak látszik az időrendet megváltoztatni, de érdemes új hatások után kutatni. A *Nyári délutánt* a vershelyzet, az egyes kifejezések *A bús férfi panasza*inak *A repülő* kezdetű versével rokonítják.

József Attila

.....
Megterít feleségem
szép fehér abroszon.
.....

Boldog vagyok? A kedves
mellettem varrogat
s hallgatjuk, amint elmegy
egy vak tehervonat.

Kosztolányi

A kerten ...
én asszonyom
elém rakod a kávé és a mézet,
.....

Mondd, bűn-e ez;
ez a fehér és enyhe abrosz
.....

Bűn-e
hogyan nem sikoltok
s egy percre boldog
vagyok?
Hogy most
csak álmodó szemmel nézem szelíden,
és hallgatom fuldokló, árva szívem
zaját?

József Attila körülbelül június végén – július elején dolgozhatott Kosztolányi össze-
gyűjtött költeményeinek bírálatán. A legtöbbre az *Őszi reggelit* tartja. Ebben a gyümöl-
csök ugyanúgy csillognak az üvegtálon, mint az ő *Nyári délutánjában*:

Csillog, mert üvegtálon
ül, a földieper.

A verset Szántó Judit emlékezése alapján kelteztük 1934 nyarára. Ő azonban gyak-
ran téved, különösen az időpontokban. A vers megjelenési ideje (1936. március 27.) is
inkább az 1935-ös keletkezés mellett szól; a Babitsal és Kosztolányival való intenzív
foglalkozás ideje ez.

A fentebb már említett *Fortissimo* e sora: „Mért van, ha nincs? Mért nincs, ha van?”
József Attilánál *A bűn* első szakaszának későbbi, átdolgozott változatában tűnik fel: „...
Csak az zavar e semmiben, mért nincs bűnöm, ha van.” A korábbi változatok, az is,
amelyet Babitsnak küldött el, és amelyik aztán megjelent a *Nyugatban*, mások: „Csak
az zavar e semmiben, hogy bűnöm odavan”; illetőleg: „... mi bűnöm van, ha van?” Az
átdolgozással József Attila határozottabban utalt arra, hogy a versben összesűrített
sokféle bűn-fogalom (a teológia eredendő bűne, a karkai megfoghatatlan, a freudi ősi
bűn) mellett elsődlegesen és konkrétan a Babits-apa ellen elkövetett gyilkosság (a
pamflet és a gúnyvers) tükröződik.

1935 Babits-élményének, a vele való intenzív foglalkozásnak még egy dokumentuma van. Az október 24-re keltezett, de már korábban elkezdett *Majd emlékezni jó lesz ...* 3. szakasza Babits hatására keletkezett. Íme a két szakasz:

Óh kedvesem, ez a nagy szabad Ég
üresebb, mint a börtön;
s lásd, napjaim már oly hiába töltöm,
mint ha, bús fogoly, pókokkal játszanék.

(*Ketten, messze, az ég alatt ...* III. rész 4. vsz.)

Mert hordtam téglát kinnal s jól tudom,
a kín teszi, hogy lett belőle börtön,
melyben időm oly egykedvűen töltöm,
mint fáradt utas pihen féluton.

Utolsó szövegpárhuzamunk már nem a Babitscsal való foglalkozás dokumentuma, hanem áthallás a távoli múltból, a *Tiszta szívvel* korából:¹⁰

Úgy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehu!l a gyümölcs az ágról.
(*Le vagyok győzve ...*)

s mint röpke mag az ágrul,
úgy leszakadsz majd anyádrul
se apád,
se anyád,
se országod, se tanyád.

(*Cigánydal*)

Stoll Béla

¹⁰ Vö. RÁBA, i. m. 332.

„Ha a verőfény sugára bé nem jó
házunkba, port nem látunk; de ha
egy kis lyukacsán befúrja magát
a fényesség, oly sűrű por látszik,
hogy egymást éri.”

Pázmány, úgy látszik, kedvelte ezt a természeti képet, mert kétszer is leírta: „A házban levegő ég sűrűn teli sok apró porocskákkal; de ezeket különben nem látjuk, hanem amely lyukon beszolgál a verőfény sugára.”¹ Az első szövegrészt Trócsányi Zoltán mint „a szó legteljesebb értelmében magyar és népiesen [!] magyaros” stílus példáját idézte,² Bitskey István ellenben úgy mutatta be (a másodikat) mint régi „prédikációs toposz”-t, mely Aranyaszájú Szent Jánostól ered.³

Valóban toposzról van szó, de eredete sokkal régiebb: az ógörög filozófia atomtana. Ez világosan kiderül Lépés Bálint egy passzusából: „Nyilván nagyon az, hogy az éltető ég rakva nagyon apró fövényecskékkal, kiket az philosophusok atomusoknak neveznek; ezekkel nemcsak az szabad ég alatt való sétáló helyek, de még az erőssen bészároltatott lakóhelyek is teliek. Ezek pedig az atomusok, oly aprók és láthatatlanok, hogy senki nem lehet oly fényes és által-látó szemű ember, az ki megláthassa őket; de ha az napnak fénye az éltető eget megvilágosítja, és vagy az ablakon, vagy az köfalnak hasadékin az házakban és kamorákban behat és azokat megfényesíti, legottan az apró fövényecskék és atomusok nagy sűrűvén ide s tova láttatnak röpdösni és csillámlani.”⁴

Kezdetben volt tehát a megfigyelés, ebből alkotta meg Leukipposz zseniális intuíciója a megfigyelhetetlen atomok tanát mint a világ szerkezetének magyarázó elvét.⁵ Ezt az ősi tant foglalta versbe Lucretius:

Nézd ugyanis, valahányszor a napnak a házba szüremelő
Fénye homályos zúgba bocsátja aranyugarát, hát
Sok csöpp testecskéket láthatsz kavarogni az űrben,
Erre meg arra libegve a fény ragyogó mezejében;
S mintha örök harcot harcolva, tusázva csatákat
Vívának seregestől, egy percet se pihenve,
Szét-szétugranak, aztán ismét megtömörülnek.
Elképzelheted ebből is, hogy az őselemek mint
Járják le s föl táncukat egyre a végtelen űrben.⁶

Ugyanez a kép kerül elő Senecánál, amikor arról ír, hogy a levegőben, akár csak a tenger vizében, mindig van mozgás, akkor is, ha mozdulatlanak látszik. „Quod ex hoc intelligas licet: cum sol in aliquem clausum locum infusus est, videmus corpuscula minima in adversum ferri, alia sursum, alia deorsum varia concursantia.” Démokritosz (aki Leukip-

¹ Az első Pázmány-idézet a prédikációk első kiadásában az 55. lapon, a második a 15-iken.

² TRÓCSÁNYI Zoltán, Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. In *A magyar nyelvutomány kézikönyve*. I. kötet, 10. füzet. Budapest, 1935. 26–27.

³ BITSKEY, István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Budapest, 1979. 151.

⁴ LÉPES, Bálint, *Az halandó és itéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tükröje*. Prága, 1616. II. 209.

⁵ Gaston BACHELARD, *Les intuitions atomistiques*. Paris, 1975. 17 skk. A toposz történetével nem foglalkozik.

⁶ Titus LUCRETIVS CARUS, *A természetről*. Ford. TÓTH Béla. Debrecen, 1957. 47–48.

posz nyomába lépett) ezeket az apró testecskéket nevezte atomoknak („corpuscula, quae ille atomos vocat”).⁷

Leukipposz és Démokritosz atomtanával nem mindenki értett egyet. Ellene volt Arisztotelész, úgyszintén Cicero, aki szerint e tan téveszme (flagitia),⁸ az pedig természetes, hogy a kereszténységnek el kellett vetnie minden olyan világmagyarázatot, melyben nem volt hely a teremő isten számára. „Az űrben az atomok – idézte Lactantius Leukipposzt – nyugtalan mozgással cikáznak és ide-oda röpködnek, ahogyan a porszemek a napfényben, amikor az ablakon keresztül beesik a fénysugár. Belőlük keletkezik minden ...” Ámde – kérdezi az egyházatya – „hol vannak és honnan valók azok a piciny magvocskák, amelyeknek véletlen ütközéséből jött létre a világ? Ki látta őket valaha is? Ki érzelte őket? Ki hallotta? Vagy csupán Leucippusnak volt szeme?”⁹ Elutasító véleményen volt Szent Ágoston, Sevillai Szent Izidor, Beda Venerabilis és még számos keresztény író. A fénysugárban táncoló porszemek leukipposzi képét többnyire megtartották,¹⁰ de nem világmagyarázat végett; az atomok szót használták, de bármilyen nagyon kicsi, oszthatatlan egység jelölésére, például atomnak mondták a betűt mint a beszéd elemi részét (Beda Venerabilis), vagy általában azt, ami egyedi (Scotus Erigena: „unus homo, unus bos”).¹¹

A keresztény elutasítás szelleme sokáig élt. Egy prédikációjában Káldi György megróttá azokat a „philosophusok”-at, akik „balgatagságok”-at hirdetnek: „Copernicus azt merte írni, hogy az ég vesztég áll, és a föld forog; más, hogy a hó fekete; hogy a világ csak a verőfény porából [a margón: *Atom*i] alkottatott.”¹² A hitszónok egyszerre három természettudományi tételt vont kétségbe: a kopernikuszi világképet,¹³ Anaxagorasz színelméleti téziséit¹⁴ és az atomok tanát.

Az ő idejében ez nem meglepő. Kopernikusz világmagyarázatát sokáig valláskülönbőség nélkül elutasították, Luther és Kálvin épp úgy, mint a katolikus Egyház, mely könyvét 1616-tól 1757-ig indexen tartotta, és még a nagy tudóst, Francis Bacont is az

⁷ SENECA, *Quaestiones naturales*. Lib. V, cap. 1–2.

⁸ CICERO, *De natura Deorum*. Cap. 24. Magyarul: *Az istenek természete*. Ford. HAVAS László. Budapest, 1985. 31.

⁹ *De ira Dei*. Magyarul: L. Caecilius Firmianus LACTANTIUS, *Az isteni gondviselésről*. Ford. ADAMIK Tamás. Budapest, 1985. 119–120.

¹⁰ „... sicut tenuissimi pulveres, qui infusus per fenestras radiis solis videntur”. Sevillai Izidortól idézi Kurd LASSWITZ, *Geschichte der Atomistik von Mittelalter bis Newton*. Hamburg – Leipzig, 1890. I. 31. Csaknem azonos szavak BEDA VENERABILISnál, I. 33.

¹¹ LASSWITZ, i. m. I. 34., 38.

¹² KÁLDI György, *Az innepek-re-való prédikációknak első része*. Pozsony, 1631. 112.

¹³ KOPERNIKUSZ korszakalkotó műve: *De revolutionibus orbium coelestium*. Nürnberg, 1543.

¹⁴ Az Anaxagorasz-töredék értelmezése Leibniznél: „Omnis color est impressio in sensorium, non qualitas in rebus ... Nigredo non est tam color, quam coloris privatio...” Idézi A. HANNEQUIN, *Etudes d'histoire des sciences et d'histoire de la philosophie*. Paris, 1908. II. 31. L. még LASSWITZ, i. m. II. 446–447. – Anaxagorasz téziséit Kölcsey is tárgyalta *Görög filozófia* című tanulmányában: „Sokan hirdették ennek [Anaxagorasz] azon véleményét, mely szerint a hó fehérségét tagadja; azért, úgymond Cicero, mert a vizet, honnan a hó származik, barnának lenni jól tudta. [...] Egy másik töredékben Anaxagorasz azt mondá, hogy minden dolog olyan, milyennek az ember azt hiszi. Ennek következtében a mineműségek nem a tárgyban, hanem a személyben vagynak ...” (Kölcsey Ferenc összes művei. Budapest, 1960. I. 1022. L. még Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai. Budapest, 1968. 82–85.)

ellenzők soraiban látjuk.¹⁵ Pázmány járatosabb volt a természettudományokban, mint Káldi, ezért türelmesebb is. Gráci előadásában az eredeti mű alapján igen részletesen és elfogultság nélkül ismertette Kopernikusz tanát *mint hipotézist*.¹⁶ Erre az óvatosságra Osiander mutatott példát a kopernikuszi mű 1566. évi baseli kiadásának előszavában.¹⁷ Pázmány tovább ment ennél. A forgó Föld és álló Nap teóriáját az egyháziak azért utasították el, mert ellenkezett a Biblia tanításával, Pázmány viszont, Zunicára hivatkozva, azt mondja, hogy nem ellenkezik, Kopernikusz bírálói félreértik a Biblia képesbeszédét.¹⁸

Az atomtannak nem kevésbé viszontagságos sorsa volt az újkorban, mint Kopernikusz fölfedezésének, egészen addig, míg Dalton (1766–1844) be nem bizonyította, hogy *vannak* atomok. Descartes nem ismerte el létezésüket (az angyalokét igen); Gassendi huszonöt évig nem merte közzétenni e tárgyról írt munkáit; a Sorbonne hittudorai még 1665-ben is átokkal sújtották a tant és követőit. Apáczai Csere János, enciklopédiája hatodik részében (1653), csak röviden és határozott állásfoglalás nélkül írt „a testes dolgoknak igen apró részei”-ről, Pápai Páriz Ferenc pedig, kurta ismertetés után, kételkedését fejezte ki az atomisták vélekedéseinek igazában.¹⁹ De a XVII. század közepétől már nálunk is voltak, protestáns körökben, az atomisztikának jeles tanítói (Bayer János, 1662, 1663; Czabán Izsák, 1667; evangélikusok). A református Pósházi János harciasan és szellemesen jelentette ki: „*Nos volumus esse potius Atomistae, quam*

¹⁵ Dorothy STIMSON, *The Gradual Acceptance of the Copernican Theory of the Universe*. New York, 1917. Eugenio GARIN, *Rinascite e rivoluzioni*. Roma – Bari, 1975. MÁTRAI László, *Adatok a kopernikuszi világgép térhódításáról*. MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1952. M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Budapest, 1961. – A kopernikuszi tan egyházi elítélését Káldi György helyesléssel említette: „Nem találtattott olly balgatat vélekedés, melynek őltalmazója nem találkoztott volna; elannyira, hogy Copernicus nevű mathematicus, minden régi és mostani bölcs filosofusok ellen, hanyatt-homlok azt állatta, hogy a Föld szüntelen forog, az Egek pedig vesztég állnak; és némelly agya-fordult emberekkel el is hitette, és talám többen is kaptak volna rajta, ha a dögletes vélekedés átok alatt meg nem tiltottat volna.” (I. m. 242.)

¹⁶ Petri Cardinalis Pázmány *Opera omnia*. Budapest, 1897. III. 65–73.

¹⁷ Nálunk a jezsuiták még a XVIII. század közepén is adtak ki vizsgáteleket arról, hogy a kopernikuszi tan hipotézis.

¹⁸ „...bene tamen ostendit ibi Zunica non esse contra Scripturam terrae mobilitatem, vel solis immobilitatem.” PÁZMÁNY, i. m. III. 70. Ez toleránsabb vélemény, mint Bellaminóé, aki szerint a kopernikuszi tan „*è cosa multo periculosa non solo d’irritare tutti i filosofi e theologi scholastici, ma anco di nuocere alla Santa Fede con rendere false le Scritture Sante*”. (Idézi Alexandre KOYRÉ, *La révolution astronomique*. Paris, 1961. 76.) Műve egy későbbi fejezetében (III. 368 skk.) Pázmány mégis a Föld mozdulatlansága mellett érvelt, és éppen a Szentírással, valamint Arisztotelésszel, egyházatyákkal, Osoriuszal, Vasco da Gama hajózási adataival stb. A kényes kérdésben nem akart egyértelműen állást foglalni. Nézeteiről l. GERENCSÉR István, *A filozófus Pázmány*. Budapest, 1937. 90–91. – Mátrai László marxista göggel nyilatkozott. Szerinte Pázmány „a nemzetközi jezsuitizmus egyik szürke [...], hivatalos képviselője”, a geocentrikus világgépfogást védelmezte, „ami rossz fényt vet jellemére [...]”. Alilitásának azzal igyekezett hitelt szerezni, hogy Pázmány előadásainak a kopernikuszi hipotézis mellett szóló részét egyszerűen – elhallgatta. (Régi magyar filozófusok. XV–XVII. század. Ed. MÁTRAI László. Budapest, 1961. 67.) – Pázmány gráci előadásainak helyes értékeléséhez figyelembe kell venni, milyen tartós volt nálunk a kopernikuszi tan merev elutasítása. A jezsuita BERTALANFFI Pál még 1757-ben is „költemény”-nek nevezte, „*készebb lesznek inkább azt hinni, hogy Copernicusnak agya veleje megfordult, mintsem azt, hogy a Föld planéta gyanánt a Nap körül forogjon*” (Világnak két rend-béli rövid isméréte. Nagyszombat, 1757. 8–9.) Hosszú időbe telt, míg olyan vélemény is elhangozhatott, mint a református HORVÁTH György: nem kívánt dönteni a különféle kozmogóniai elméletek között, mert az „nem lélekbe járó dolog”. (*Természetnek és kegyelemnek iskolája*. Győr, 1775. 216.)

¹⁹ *Plenitudo vacui*, 1673. Magyarul: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, 1977. 246.

Thomistae; malumus hic bibere ex lympido Democrati puteo, quam ex turbidis Scholasticorum aut Aristotelicorum lacunis.”²⁰

A fénycsóvában rajzó porszemek képe végigkísérte az atomok irodalmát. Megvan Pósházánál, úgyszintén Czabán Izsáknál, de ő rosszallóan jegyzi meg: „kezdetlegesen filozofálnak az atomokról azok, akik azt a napsugarakban úvegen át megfigyelhető száraz égi szállongó részekhez hasonlítják.”²¹ Pázmány, aki fizikai előadásaiiban nem nagy figyelmet fordított az atomtanra,²² prédikációiban kétszer is leírta, mint láttuk, a porszemek előtűnését a fény sugarban, de anélkül, hogy az atomokra utalt volna (mint Lépes Bálint vagy Káldi György). Az antik eredetű kép Pázmánynál nem természettudományi adalék, hanem irodalmi toposz, mely erkölcsi tanítást szolgál.

A toposz egyházi használatát hazai irodalmunkban Temesvári Pelbárt kezdte el. Szent Imre hercegről írt beszédében a porszemek a bűnöket jelképezik. Honnan van, teszi föl a szónok a kérdést, hogy a szentek legkisebb hibáikat is számon tartják, a gonoszok pedig legnagyobb bűneikkel sem törődnek. „Chrysostomus azt feleli erre, hogy ez az isteni kegyelem megvilágításából ered. Például azt hozza fel, hogy amint a napfényben még a legkisebb porszem is megcsillan, pedig ez a sötétben nem látszik, éppen úgy minél jobban át van világítva valakinek a lelke a kegyelem világosságával, annál érzékenyebb a legkisebb hiba észrevezésében.”²³

Ennél az értelmezésnél a toposz használói többnyire meg is állapodtak. Lépes Bálint: „Imhoh az magokban láthatatlan porocsák az napnak fényétől láthatókká lesznek. Ezen formán az mi bűneink is, kik olyanok, mint az sok atomusok, fövények, az mi szívüinknek és lölki ösméretüinknek lakóhelyében röpiüvén és vándorolván, míg ez jelen való életben vagyunk, testi szemeinktől meg nem láttathatnak; de az ítélet napján az Isten hatalmasságának fénye, ki minden embereknek szívöket és lölki ösméreteket általhatja, azt cselekeszi, hogy mindeneknek bűnök nyilván, megválasztva és külön, ha nem tudom, mely aprók és titkosok voltak is, látható-sokká légyenek.”²⁴

Pázmány kibővítette a toposzt. Egyik alkalommal a verőfény és a porszemek képéhez másik hasonlót csatolt (talán eredetit): „Télben a hó mind ganéjt s mind tiszta földet beféd; de mikor a verőfény elolvasztja a havat, mind rútsága s mind szépsége kitetszik annak, ami befedetet vólt” – az alkalmazás hagyományos: „Ugy az ítéletkor kinyilatkoztatja Christus, amit most nem látunk.”²⁵ Másik szövegében előre bocsátotta a magyarázatot: „Mennél nagyobb szentségre emeltetik ember, annál nagyobb mennyei világossága vagyon; annál jobban érti akármely apró vétkek rútságát; annál több fogyatkozásokat talál magában” – és következik a fényben előtűnő porszemek példája, megtoldva a Genesis szavaival: „Megisméré és megvallá Ábrahám, hogy por és hamu; de nem mikor Egyiptomban bújdosot az éhség előtt, vagy mikor egyéb sok nyomorúságokat szenvedet, hanem mikor Isten előtt állot. Mí is akkor értjük fogyatkozásainkat, mikor Isten előtt forgunk; mikor az ő szépsége mellé támasztjuk rútságunkat; mikor az ő világosságával lelünk setétsége megtisztítatik.”²⁶

A toposz igen szabad kezelésére találunk példát Landovics Istvánnál. Ő csak a természeti képet tartotta meg, azt összeolvastotta egy Horatiusból és Szent Ágoston-

²⁰ PÓSAHÁZI *Philosophia naturalis*ából (1667) idézi MAKKAJ Ernő, Póshaházi János élete és filozófiája. Kolozsvár, 1942. 79. – A hazai atomistákról l. MÁTRAJ László, Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyar filozófiában. Századok, 1957. 145–162.; M. ZEMPLEN Jolán, i. m. passim.

²¹ MÁTRAJ László fordítása, id. szöveggyűjteményében, 134.

²² PÁZMÁNY, *Opera omnia*. II. 49 skk.

²³ Temesvári Pelbárt műveiből. MIR, VI. Ed. BRISITS Frigyes. Budapest, 1931. Az idézet latinul: 130.; magyarul: 133.

²⁴ LÉPES, Bálint, i. m. II. 210.

²⁵ Pázmány prédikációjának első kiadásában: 15.

²⁶ Uo. 55.

ból ismerős másik toposszal (a játszadozó gyermekekről), erkölcsi tanulságként pedig egy Seneca-idézetet választott: „A világnak hivalkodó fiai között, akik nyughatatlan fáradtságokkal gyermeki csécset keresnek, árnyékokat kergetik, és a verőfénynek sugári között levegő parányokat marokkal kapdozzák, úgy tetszik énnékem, mint annyi henyélők között a máj napig is fel s alá jár a mi Istenünk, és pirongató szókkal azt kérdezi: Quid hic statis otiosi? Mit állatok itten napestig hivalkodva? mert noha ugyan munkálkodni láttatnak, futkoznak, izzadnak, ki vízen, ki szárazon, éjjel és nappal, télen és nyáron, minden időben dolgoznak, de egyedül üdeig való jóért fáradván, többet nem cselekesznek, mint a kised gyermekek, akik undok mocskolódással sárbul házakat építenek, ellenségek ellen nádszálon nyargallanak, és mintha veszedelmes folyóvizeken usztatnának által, gázolják a tócsákat, és amint Seneca szállott: In vanum sunt operosi, quia operose nihil agunt. Haszontalan munkások, mert nagy fáradtságokkal semmit nem művelnek.”²⁷

Két protestáns írónál, kivételesen, elmaradt a toposz erkölcsi kiaknázása. Geleji Katona István csak annyit mond, Krisztus szenvedéséről szóló XXVII. beszédében, hogy az Üdvözítő nagy fejedelem, „akihez képest minden nagyságok semmik inkább, mint csak egy atomusniciskák, csak mint egy verőfényben levegő porocskánicskák is volnának”,²⁸ Nádudvari Péter pedig a természeti képet is elhagyja, amikor egy prédikációjában az antik filozófusok tanai fölött tart rövid szemlét: „Democritus azt állatta, hogy e világ atomusokból, apró eloszolhatatlan testekből lett, melyek mozogván összevesportoztak és csak történet szerint születtek a négy éltető állatokat”²⁹

A minorita Stankovátsi Leopold visszatért a toposz bővebb alakjához és szokásos értelmezéséhez. Mint gyakran máskor is, részben Pázmánytól kölcsönözte szavait: „Tapasztaljuk, hogy ha a nap sugára beszolgál a szobába, annak világosságával a repdeső porocskákat is meglátjuk, melyeket különben nem láthatunk; úgy ha a szent Lélek világosító malasztjának sugára beszolgál a mi lelkünkbe, sok bűnökre reá akadunk, melyeket előbb a mi tulajdon vak szeretetiünk miatt nem láhattunk.”³⁰ Ugyanez a kép, ugyanez a magyarázat Kováts Ágostonnál: „Ha bémennél valamely kárpitokkal felékesített királyi palotában, semmi mocskot sem itélnél benne lenni; de csukd bé minden ablakjait, s csak valami kis hasadékon bocsásd bé abban a napnak sugarit, számtalan sok parányokat fogsz benne látni, s tapasztalni fogod, hogy tellyességgel nem olly tiszta a palota, mint azelőtt itélted vala. Ah! hány embereknek szűvei láttatnak most minden szennytől és mocsoktól tisztáknak! de bezzeg, midőn az igazságának Napja eljövend az ő felségének fényében, kimutatja minden rejtekes mocskait.”³¹ Hasonlóképpen ír, német forrása nyomán, Bod Péter: „Honnan vagy, hogy az istenfölöket a kis bűn is megháborítja?” – teszi föl Szent Hiláriusában a 372. kérdést. „A nap világánál az apró porocskák is megtetszenek; de a setétben a temérdek szemét sem láttatik; mennél nagyobb világot ad Isten valakinek elméjében, annál nagyobb rútságot lát az a bűnben; mennél mélyebben hever valaki a bűn szemetében, annál kevésbé látja annak rútságát.”³²

A XVIII. században a porszemek = bűnök toposznak versenytársa támadt: a mikroszkóp. Az első mikroszkópokat a XVII. század elején készítették, de használatuk csak a század végén terjedt el, új irányt adva a tudományos vizsgálódásnak, megváltoztatva a hagyományos gondolkodást a világról, mely a létezésnek addig láthatatlan tartomá-

²⁷ LANDOVICS István, *Novus succursus*. Nagyszombat, 1689. I. 548.

²⁸ GELEJI KATONA István, *Váltság titkának Második Volumenje*. Várad, 1647. 434.

²⁹ Nádudvari Péter *Nyolcvan-négy prédikációi*. Kolozsvár, 1741. 192.

³⁰ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*. Első esztendő Első része. Győr, 1789. 479–480.

³¹ KOVÁTS Ágoston, *Alkalmatos, és alkalmatlan rajta létel*. Az az: A keresztyény sz. erköltsöknek követését sürgető prédikációk. Második esztendő. Első rész. Pest, 1803. 38–39.

³² BOD Péter, *Szent Hilárus*. Budapest, 1987. 134–135.

nyával egészült ki. A természet kutatásának sztárjai az apró rovarok lettek.³³ Az Egyházat a nagy tudományos felbolydulásból csak az érdekelte, hogy erkölcsi tanítását új képpel támaszthatta alá. „Aki szabad szemmel nézi az ecetet, azt gondolja, hogy az tiszta” – írta a nagy olasz katolikus hitszónok, Paolo Segneri, ill. névtelen magyar fordítója; „aki pedig a nagyító-üvegen halkalabb tekinti, egész raját látja ott a férgeknek”, vagyis bűneinknek.³⁴ A református Verestói György kiváltképp kedvelője volt a természettudományoknak, de ő is kegyes célú alkalmazás végett. Egy halotti beszédében a *microscopium* arcunk vonásait nagyítja fel, hogy az „olgy rútnak látszik, mint valamely felpuffadt és tarjagos, fekete varas-béka”, vagy szemöldökünket, melynek szála „mint valamely fekete vastag vas drótok”, avagy hajszálainkat, melyek „sok öszvekonkorodott geleszták”-nak látszanak. Testünk mikroszkopikus képeinek csúnyasága azt tanúsítja, mily nagyon különbözik a földi élet a mennyeitől.³⁵

A technika vívmánya azonban nem tudta kiszorítani az atomok jól bevált toposzát. Bethlen Miklós ismét ezt hozza elő, az örökkévalóságról elmélkedve. A végtelen idő „ezernyi ezer millió szempillantás”-nak mintegy tengere, a tenger pedig „megszámlálhatatlan vízcseppeknek öszvegyűléséből álló nagy test”; vagy olyan, mint a föld, mely „megszámlálhatatlan morzsa fővenyecskének egybe foglaltatott halma vagy golyóbisa”; de hasonlítható az örökkévalóság a levegőhöz is: „Az aer, másként láthatatlan, de mikor a nap valamely kised lyukon vagy nyíláson bésüt, ha oldalfélt állasz, szemeddel is meglátható apró fényecske-morzáknak, pillangócskáknak, melyek atomusoknak nevezetnek a *physica scholában*, azoknak számtalan sokaságából álló nagy test, halom vagy rakás.”³⁶ Hosszú útja vége felé a toposz Bethlen Miklóssal visszakanyarodott oda, ahonnet elindult; a *physica scholához*. Az önéletíró erkölcsi applikációt már nem fűzött hozzá, bár azt szükségesnek tartotta leszögezni, hogy a keresztények, a Biblia alapján, más-ként vélekednek az örökkévalóságról.

A toposz természeti képe megfigyelésből származott, ehhez járult a filozófiai tan, illetőleg az erkölcsi értelmezés, majd mindez elmaradt, s végül a nyelv csak a kép elemi részecskéjét őrizte meg. „Bizonyos emberek oly könnyen törnek, mint az üveg ...” – írta Faludi Ferenc az *Udvari ember* 73. maximájában. „Gyengébbek az emberi szemnél, melyet se szerével, se tréfával nem szabad illetni. Sőt még a napfényben látszó apró porocskák is megártanak kényes természeteknek.”³⁷

Megfosztva toposz-jellegétől, a kép pusztán mint tapasztalati jelenség néhányszor még fölbukkan irodalmunkban. A fizikakönyvek újabban mint Tyndall-jelenséget tárgyalják: az angol tudós (1820–1893) megfigyelte, hogy a redőny résein beszűrődő fénycsíkokban a láthatóvá váló porszemek akkor is táncoló mozgást végeznek, ha a szoba levegője teljesen nyugodt, s ebből valamilyen fizikai törvényre következtetett. Mikszáth, íróként, a parlament üléstermében figyelte meg a beeső napsugarak hatását: „A porból és füstből egész lengő vásznak támadtak alulról fölfelé, rézsút, mint a szivárvány.”³⁸ Krúdynál hasonlatok anyaga lett a természeti látvány. Önéletrajzi regényének hőse a templomban szemlél egy hölgyet, elkapva tekintetét: „Mintha fénylő porszemecskék

³³ Maurice DAUMAS, *Les instruments scientifiques aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1963. 182–184.

³⁴ Igazat mutató tűkőr, vagy a magunk ismeretéről-való tudomány, és annak gyakorlása. Írta olasz nyelven PATER SEGNERI Pál, Jézus Társaságából-való pap. Most deákbold magyarra fordított. Vác, 1799. 74. – Hasonló szöveg, ecettel, mikroszkóppal, SZILÁGYI Istvánnál: *Institutio concionatoria*. Pars Quarta. Sabariae, 1803. 69.

³⁵ VERESTÓI György, *Holtakkal való barátság*. Kolozsvár, 1789. 625–626. A beszéd 1748-ban hangzott el.

³⁶ Bethlen Miklós önéletrajza. Budapest, 1955. I. 70.

³⁷ Faludi Ferenc minden munkái. Nemzeti Könyvtár. Pest, 1854. 454.

³⁸ Horváth Boldizsár beszél című karcolat. Mikszáth Kálmán művei, 14. k. Budapest, 1969. 135.

táncoltak volna felém a szemsugarban.”³⁹ Szindbád asszociációja bonyolultabb: „A ködmönös nő portörölő-rongyot rázótt ki az ablakon ujjatlan kesztyűiben – azokat a láthatatlan porszemecskéket rázta ki, amelyek éjszakának idején leszálldosnak a plafondról, a szekrény tetejéről, a szemöldök-fáról, hogy az ember nem is tudja másnap, hogy miért álmódott olyan bolondot. A porszemecskék megint csak néma, rejtélyes, semmitmondó kis idegenek lesznek a nappal világosságában, mintha semmi közülük se volna az álmok előidézéséhez.”⁴⁰ Weöres Sándor költészetében Psyché studiózza a Tyndall-jelenséget:

Brokat ablak-kárpit, dupla szárnya
Nap-fényt enged a setét Salonba,
Ferde tsóva, át-látszó világos,
Benne kóválognak porszemecskék.⁴¹

Márai Sándor a képet visszahelyezte eredeti közegébe, a görög hajdankorba. Mitológiai hőse, Télegonos, a hajnali fényben a világűrbe hajt kocsiján. „A lovak patája nyomán szikrázott az aranypor, melyet a görögök atomnak neveztek ...”⁴² Déry Tibor a befüggönyözött ebédlőszoba gyermekkori édenét idézi föl: „vasárnap délelőttönként, amikor nem kellett a szobámban tanulnom, s az ebédlőben játszhattam vagy olvasgathattam, ha a behúzott vörös bársonyfüggöny egy-egy részén besütött a nap, s egy rezgő aranyló poroszlopot vont át a levegőn, akkor senki nálam elégedettebb s boldogabb nem lehetett.”⁴³

Végül egy vizuális művész, Jeles András filmrendező szavai, egy kis filozófiával: „Ugyanaz a káprázat a perváta gödörben és a katedrális hűvös mélyén – ha a réseken besüt a nap.”⁴⁴ Ez némileg Pázmány egyik képére emlékeztet: a hóról, mely ganét és tiszta földet egyaránt befed, hogy aztán a tavaszi verőfény szépet-rútát egyaránt előtűntessen. Lehetséges, hogy Jeles András szövegének van valami köze Pázmányhoz? Nem valószínű. De az bizonyos, hogy mindkettejük, az író és a művész, ugyanazon alázat töltötte el: Isten és a valóság előtt.

Lukácsy Sándor

³⁹ Az útítárs. Az azonos című kötetben. Budapest, 1959. 37.

⁴⁰ A ködmönös nő. A Szindbád-novellák gyűjteményében. Budapest, 1957. II. 125.

⁴¹ Klavier studium. WEÖRES Sándor, Egybegyűjtött írások. Budapest, 1981. III. 63.

⁴² MÁRAI Sándor, Béke Ithakában. 1991. évi kiadás, 162.

⁴³ DÉRY Tibor, Börtönnapok hordaléka. Budapest, 1989. 40.

⁴⁴ Filmvilág, 1990/2. 16.

Szilágyi Márton

„ELHERVADOTT A SZERETET ÉDES MELEGE ALATT”

(A *Fanni hagyományai* értelmezéséhez)¹

Több okból is kivételes mű Kármán József kisregénye, a *Fanni hagyományai*. Mellőz-
vén most az esztétikai és irodalomtörténeti jelentőség megelőlegezett körülírását (mert
hiszen erről lesz szó az alábbiakban igen hosszasan), kivételes azért is, mert a magyar
irodalom kevés olyan alkotással rendelkezik, amelynél ennyire nem egyértelmű név
és cím egymásra vonatkozása. Maga a filológiai alapzat olyan, hogy indokolt föltenni
a kérdést: ezen szerző ilyen című műve mint faktum jelentkezik-e az interpretáció
számára?

Megtévesztő ugyanis valamely modern kiadásban végigolvasni a *Fanni hagyomá-
nyait*. Akkor olybá tűnhet, hogy lezárt, jól körülhatárolható anyaggal van dolgunk.
Ám a másfélszázados Kármán-szakirodalom ismeretében aligha lehet megkerülni
annak megfogalmazását, miféle szövegegységet tekintünk műnek.

Ha röviden össze akarom foglalni azt az ideáltipikus ismeretsémát, amellyel egy
föltételezett ún. átlagosan művelt olvasó – ha van ilyen egyáltalán – rendelkezhet a
Fanni hagyományairól – ha ez a kisregény odaszámítható még egyáltalán az ún. általá-
nos műveltséghez –, akkor így összegezhetek: Kármán József főműve, a *Fanni hagyomá-
nyai* az Uránia című folyóiratban jelent meg a XVIII. század végén, abban a folyóirat-
ban, amelynek maga Kármán volt az egyik szerkesztője.

Csak hogy a filológiai tények ezzel szemben akkora bizonytalanságot sugallnak,
hogy mértéktartó módon csupán dilemmák fogalmazhatók meg.

1. Az Uránia (1794–1795) három számában mindössze egy írás alatt szerepel a
szerző neve (Schedius Lajos: *A Vallás szeretetreméltó volta*). Az összes többi szöveg
névtelen, még – a más forrásból ismert, s ezért biztos szerzőségű – Csokonai- és
Verseghy-versek is. Van ugyan négy monogramunk, ha nevünk nem is (K. n., P. r.,
G. i., I. i.), ám ezek elég rendszertelenül bukkannak föl, ráadásul nem a – poétikai vagy
elméleti szempontból – legjelentősebb művek alatt olvashatók. Az írások döntő hánya-
da teljesen anonim, még betűjellel sincs szignálva. A két utóbbi monogram azonosí-
tásához nincs támpontunk se. A két első Kármán József és Pajor Gáspár (ő volt
bizonyíthatóan a másik szerkesztő) nevének rövidítéseként értelmezhetjük. Viszont

2. az Uránia számaiban egyszer sem szerepel a szerkesztők neve, így

3. egyszer sem találkozunk a folyóiratban a Kármán névvel. Pontosabban: az előfi-
zetők kinyomtatott, s a lap élére helyezett listáján olvashatjuk a Kármán József nevet
– de ez az író apját, a losonci református szuperintendenst jelöli. S ehhez még hozzá
kell számítani, hogy egyrészt

4. egyetlen olyan korabeli szépirodalmi vagy tudományos művet sem ismerünk,
amely alatt Kármán neve szerzőként szerepelne, másrészt

5. a *Fanni hagyományai*, amely az Uránia három számában, folytatásokban jelent
meg, névtelen.

¹ A Kármán-idézeteket az alábbi kiadás alapján adom meg: *Kármán József művei*. Kiad. ABAFI Lajos.
Budapest, (1879–80). I–II. kötet. A zárójelben szereplő római számok azokat a szövegegységeket jelölik,
amelyeket – Toldy nyomán – minden későbbi kiadás számozva közöl.

Mindebből legalább két következtetés adódik. Az egyiket a szakirodalom első komoly vitája plasztikusan ki is rajzolta: a *Fanni hagyományainak* a szerzője – sajnos – nem nevezhető meg egyértelműen. A múlt század hetvenes éveig – nagyjából Gyulai Pál Kármán-tanulmányáig² – két nézet feszült egymásnak: az egyik szerint valódi naplójegyzetekről van szó, a szerző tehát Fanni, Kármán legfőbb szöveggondozó és kiadó, a másik szerint viszont fikciós prózáról kell beszélünk, ami pedig Kármán szerzőségének elfogadását jelenti. E helyütt nem a szakirodalmi hagyomány ismertetésére és adatolására van szükség, nem is e régi vita érveinek mérlegelésére, csupán a bizonytalanság érzékeltetésére: a vázolt ellentétek ugyanis az anyagban immanensen benne lévő dichotómia kivetülései, nem kívülről vitték be őket az értelmezésekbe. A dilemma másik oldala pedig az, hogy nem világosak Kármán életművének határai. Tudjuk, hogy az Urániában van föloldva Kármán szépírói, gondolkodói, sőt szerkesztői teljesítménye, de az arányokat és az összetételt képtelenek vagyunk pontosan meghatározni.

A Kármán-szakirodalom – vagy tágabban: a magyar irodalomtörténeti hagyomány Kármánt is érintő vonulata – ilyen formán egy konszenzus kialakulásának (kialakításának) történeteként fogható föl. Az Uránia három kötetnyi anyagából bizonyos írások Toldy Ferenc jóvoltából, az ő újrafelfedező kiadása (1843)³ révén Kármán nevéhez kötve kerültek be a magyar irodalom tradíciójába. Ám csak jóval később rendeződött el a továbbra is bizonytalan kiterjedésű tomosz két alapmű, a *Fanni hagyományai* és *A nemzet csinosodása* köré. Gyakorlatilag máig ez az a paradigma, amelyben Kármánról gondolkozva mozogni kényszerülünk. Noha a dilemma végső feloldása – hogy ugyanis ki a szerző és mi a mű – nem történt meg. Lehet, hogy soha nem is fog.

Ebből viszont előnyök is adódhatnak. A filológiai bázis ingatlansága szinte felhatalmaz a *Fanni hagyományai* történeti-poétikai elemzésére. Jóformán lehetetlen egy szoros egységnek láttatott oeuvre értékpreferenciáiból – vagy egy értékkomponenséből – levezetni a kisregényt, s nem lehetséges a feltételezett életmű kronológiai ritmusába illeszteni sem, hogy a szerző ún. fejlődését hívjuk az értelmezés segítségére. Támpontok nincsenek egyik módszerhez sem. Van a mű, s annak nyilván van szerzője – ez utóbbit bizonyos, most nem részletezendő megfontolások alapján nevezzük Kármán Józsefnek a továbbiakban is. A helyzet szinte irigylésre méltóan tiszta, mert minimálisra csökkenthetők a művön kívüli tényezők az elemzésben. Ki lehet indulni a kisregény bizonyos szegmenseiből, fel lehet mutatni ezeknek a kapcsolódási pontjait, s így talán el lehet jutni a mű világképeinek feltárásiáig. Ami alant következik, első kísérlete régóta formálódó, még korántsem kielégtető *Fanni*-elemzésemnek.

A kisregény – egy pillanatra eltekintve most a háromszoros bevezetőtől, amelyre még kitérek – vallomással kezdődik: Fanni, a címszereplő önmeghatározással próbálkozik. A hősnő valami hiánnyal küszködik, aminek megnevezésére nem képes – ezért kísérel meg saját magát e hiány tükrében szemlélni. „*Valamely édes, nehéz, titkos, nem tudom mely érzés fekszik kifejtetlen, homályosan mellem rejtekében! Ha az éj titkokkal teljes árnyéka betéríti a földet, midőn a természet elszenderedett és ünnepel – akkor támadnak fel leghatalmasabban érzései ... Oly bájoló érzés – és mégis fájdalmas. Az örömtől dobog szívem – és mégis könnyel telik szemem.*” (III.) „*Híjamat érzem, egy része szívemnek nincs betöltve...*” (IV.) Fanni érez, de még nem tud: képtelen racionalizálni saját érzelmeit, sőt uralkodni se tud rajtuk. Az emlegetett hiány éppen ezért nem csupán a szívé, hanem az önismereté is egyben. A hősnő valami nagyobb erő áramában sejtí magát, amikor vallomását megteszi: a vágy átélését speciális helyszín és alkalom tette lehetővé.

² GYULAI Pál, *Előszó Kármán József: Fanni hagyományai* c. munkájához. (1875) In Gy. P., *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok*. S. a. r. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár. Budapest, 1961. 325–326.

³ *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*. Bev. és kiad. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc. Pest, 1843.

A regénybeli „napi jegyzések” első mozzanata ugyanis az, hogy Fanni „kilopja” magát a veteményes kert és a gyümölcsös kert közé, a lugasba. Azaz a természet közegében helyezkedik el, bármennyire miniatűrízált és domesztikált natura veszi is itt körül; ezzel a gesztussal pedig tudatosan kívülrekeszti saját világán a társadalmi konvenciórendszert. Fanni számára a természet és a magány együtt kell ahhoz, hogy a vallomás szubjektív lehetősége megteremtődjön: a hősnő ugyanis ezáltal önkéntelenül hozzáidomulhat belső természetével a külső, teremtett természethez. Érzései ezért „támadnak fel” ilyenkor, szinte kontroll és reflexió nélkül. Fanni pedig éppen azt szeretné elérni, ha reflektálhatna érzései létrejöttére is, ha felismerhetné a természet közegén keresztül benne megnyilvánuló erőt.

Ennek a kísérletnek az eszköze a megnevezés: azáltal kíván eljutni a végső kérdéshez, önmaga létezésének okához és értelméhez, hogy kimondja a hiányt. Legelőször anyja halálát említi meg, e veszteség tényében véli fölfedezni a szeretet földi lehetőségének a megszűnését. „Az én szívem megtelik szomorú emlékezetekkel szerelmes halottaimról ... Ott a hold felett dicsőült anyám! ott vagy te; egyetlen leányodat itt hagytad az emberek keménységének. Nézz le reám, kísérj mindenütt, légy őrző angyalom. Ha békételenkedik ez a szív, nyugtasd meg. Oh ha a szomorúság rágja, jelenj meg egy gyenge estszellőben, fuvallj orcámra jelenlétedűl, és vidám leszek. De ha lehet – anyám, én édes anyám, végy fel hamar magadhoz ...” (II.)

Szinte rögtön ezután felbukkan egy másik, jellegében hasonló magyarázat: a testvérbátya halála. Ez viszont nem az előbbivel összefonódva jelentkezik – azaz a két eltávozott hozzátartozó nem vonatik egybe a hősnő szemléletében. A bátya halála önálló, teljes értékű magyarázataként szerepel a szív hiányának. „Oh ha még ő élne! Itt ülne majd gyakran velem, itt beszélgetnének elköltözött édes anyáinkról, egymásnak könyeznének ki, hogy ellopták tőlünk édes atyánk szívét ... Őbenne tenném le minden reményeimet, ő nála minden panaszimat. Ő volna oltalmam, boldogítóm; az ő boldogulása az enyém is lenne, volna kinek örülnöm, kin és kivel szomorkodnom. Ó! – talán ő betöltené szívem hiányosságát.” (IV.)

Fanni érzelmi jellegű hiányérzete a szeretet teljességét keresi, s ezenközben eliminálja élet és halál mezsgyéjét is. Egyenesen a holtak világát érzi közel magához (nyilván nem függetlenül attól, hogy a halottakhoz fűződő viszonya a szakralizált természet szférájával is érintkezik), noha a halállal való eljegyzettsége itt még az emlékezetnek van alárendelve. A lelki egyesülés elérése, amely a hiány megszűnését az önátadás révén véli elérni, nem evilági jellegű. A szeretet nagyobb erőnek van beállítva, mint az elmúlás. Fanni kívágyódik az életből, a szinte gnosztikus egységben föloldódva reméli megtalálni a szeretet állapotát. Nála ez az én körvonalainak feladását vagy inkább elmosását is jelenti. Ezzel magyarázható, hogy Fanni vágya mindig csak egy személyre irányul, s mihelyt új tárgy bukkan föl a vágy számára, az előző nyomtalanul eltűnik. Láttuk, a hősnő legelőször édesanyját szólította meg, de a bátya megidézése után az anyja emléke többet elő sem kerül. A folyamat később ugyanígy folytatódik. A fivér átadja a helyét báró L-né immáron hűsvér alakjának, majd pedig az idősebb barátnő funkcióját vesztle szinte kilep a műből, ahogy feltűnik T-ai Józsi.

A váltásoknak ez a sorozata egészen T-ai felbukkanásáig íróilag zökkenőmentesen van megoldva. A regénytechnika oldaláról nézve, Kármán a báróné eltüntetését tudja a legkényszeredettebben kivitelezni. Hogy megőrizze a fabula minimális valószerűségét, racionális magyarázatot kíván adni arra, miért szakad meg ez a, Fanni számára korábban éftfontosságú kapcsolat: ezért és csak ezért kénytelen becsempészni egy újabb szereplőt, gróf É-nét. Ő lesz az, aki elviszi magával az özvegy bárónét, mivel régi barátnök lévén, segíteni kíván bajba és nyomorba jutott ismerősének. Ez a kényszerű megoldás kompozíciós zavart is okoz, s olyannyira szervesetlenül építhető csak be a műstruktúrájába, hogy Kármánnak meg kell törnie a naplóregény fikciója szerint fölépített narrációt.

A kisregény ugyanis átgondolt narrációs technika alapján épül föl. Három fiktív bevezetéssel rendelkezik. Az első (Egy szó az olvasóhoz) szerkesztői előszónak van

alcázva (így kezdődik: „Egy ismeretlen küldötte hozzánk az ide beiktatott élete-folytát, és árnyékát azon személynek, kit ő Fanninak nevezett.”). Ez a szövegrész a műfajelméleti-poétikai általánosítás feladatát végzi el, így módon a mű legdidaktikusabb, sőt – bizonyos megszorításokkal – a legideologikusabb elemének tekinthető. A második bevezetés (*Fanni élete*) T-ai Józsi szövegeként értelmezhető, bár a narrátor kiléte nem nevezetik meg. Ez az egység külső nézőpontból vázolja fel azt az életsorsot, amelyet a naplójegyzetek eleve csak szubjektívizálva s ezáltal egyoldalúan fogalmazhatnak meg. Másrészt ez a rész a halál bekövetkeztének – a mű logikája szerint belülről ábrázolhatatlan – leírását is elvégzi. A harmadik (a címe megegyezik a kisregényével: *Fanni hagyományai*) kapcsolódik a legközvetlenebbül Fanni fiktív feljegyzéseihez, noha attól eltérő narrátora van: ugyancsak T-ai szövegeként fogható fel. Ez a bevezetés kifejezetten a „hagyományokra” reflektál, de lírai módon, didakszis nélkül.

Mindezek után következik a *Napi jegyzések és levelek* című szövegrész, a mű legnagyobb terjedelmű (fő-) része. Ez tartalmazza Fanni naplójegyzeteit és leveleit (ám a neki írt válaszokat nem), tehát egységesen a hősnő szólama, egy Ich-Erzählung-típusú narráció keretében. Ezt zavarja össze Kármán, amikor beépíti „Gróf É-né báró L-néhez” intézett levelét, hogy kettejük közös elutazásának előkészítése meglegyen (XLVII.). Ennek a megoldásnak nincsen pendant-ja a művön belül. Indokoltsága ugyan van, de ezen a ponton az író alárendeli a metaforikus szerkesztést egy lineáris, ok-okozati történetészvésnek.

Ez a zökkenő azonban még erősebben kiemeli, hogy az özvegy báróné, akit csak ilyen erőszakoltan lehet kikapcsolni a cselekvényből, kulcsfigura. Jelentősége abban áll, hogy Fanniban indukálja a szerelem érzését, a korábban iránytalannak látszó vágyakozásban ő mutatja ki a szerelemnek mint érzelmi reakciónak a meglétét. Saját életsorsának (boldog szerelmi házasságának, majd özvegyen maradásának) az elmondása sem más, mint erről szóló példázat. „Mennyei boldogság volt öt esztendei házasságom. Ezek a könyvek az ő [férje – Sz. M.] emlékeztetének folynak és korántsem panaszkok az ég ellen. A ki szerfelett boldognak engedett lennem öt esztendeig, nincs jusom ellene zúgnom, ha most nem az vagyok.” (XIII.) Fanni érti, értheti a példázatot, az érzés „mennyei” volta nem esik messze saját transzcendens irányulását érzelmi beállítottságától. Ám itt ennél többről van szó: a báróné a szerelem intenzitását fontosabbnak nevezi, mint az időtartamát. Sőt, a konkrét biográfiai részleteket mellőzve, általános szerelemfilozófiaként egy olyan gondolatsort fejt ki, amely alárendelt szerepet tulajdonít a szerelem házasságba torkolló finalitásának. „Jobb formálást és helyesebb gondolkozást találok benne édes jó barátném! mintsem hogy azon leánykák száma közé elegyítsem, a kik ezt az indulatot nemesebb részéről nem esmérlik; a kiknek minden kívánságok a férj és minden félelmök a hosszú és megvénült szüzesség; a kik minden megfontolás nélkül a legelsőnek, a kinél élelmöket találják és a ki által szüleinek hatalmokat lerázhadják, karja közé vetik magokat.” (XIX.) Az idézett részlet önmagában még jelenthetné persze csupán a körültekintő válogatás ajánlását. Ám implicit módon már itt is jelentkezik az, ami a továbbiakban szépen kibomlik: a szerelem nem a házasságért van. A báróné szerint a vágyak alapján kell kialakítani egy ideálképet, s ehhez kell megkeresni „a képhez hasonló valóságot”. A szerelem tárgya tehát idealitás, a szerelemre való képesség független valamely konkrét személy megismerésétől. Vagyis a szerelem egy preformáltság következménye: ha valaki képes és érett erre – márpedig Fanni a báróné szerint az –, akkor voltaképp az első útjába kerülő férfi alkalmas lehet a szerelmi érzelmi töltésének levezetésére. A báróné ezért szuggerálja bele Fanniba, hogy első nyilvános társasági fellépéséről, a bálból szerelmesen térjen vissza. Addigra ugyanis a báróné gondolatmenetének egyetlen bizonytalan eleme (tudniillik mi a biztosíték arra, hogy az első felbukkanó férfi méltó is lesz a szerelemre?) kiküszöbölődik. Fanni érzelmi működésének intuícója tévedhetetlenül kell, hogy válasszon, hiszen a hősnő tudata immár eljutott az önismeret fokára.

Fanni ugyanis a báróné első, a szerelmet körülíró definíciójára katartikusan reagál: „Ez az indulat, amelyet magamban kifejezni nem tudtam, éreztem, hogy bennem lakik. Figyelmetes lettem.” (XIX.) Ekkor és így történik meg tehát a ráismerés, s fejeződik be az öntudatlanság: a szerelem megnevezése megadta Fanninak a biztos tudást arról, miben áll lényének alapszerkezete. A báróné tehát nem manipulált, nem erőltetett rá Fannira idegen értékeket, csupán a hősnő önelemzéséhez járult hozzá. Saját sorsával hitelesítette a Fanniban addig csak lappangó tudást: a szerelem majdhogynem genetikus adottság. A bálban tehát Fanni szerelemre lobbanása látszólag következik be első látásra: voltaképp ekkor kezdődik ugyanis annak kísérlete, mit jelent sorsként beteljesíteni az immár tudott hajlamot. T-ai első felbukkanásakor még egyébként sem több, mint tárgy Fanni érzelmeinek. Apránként derülnek ki jellemének azon vonásai, amelyek rokonítják Fannival – s ezzel Kármán vissza tudja igazolni azt, hogy a hősnő érzelmi intuíciója valóban nem tévedett.

Fanni ráismerése a szerelemre nem módosítja azonban a kisregény elején körülírt érzelmi viszonyulások sémáját. Tudatossá válnak viszont a korábbi értékelemek: T-ai megismerése kezdettől a halállal fonódik össze. A szerelem átélése meghaladása, de nem cőfolata lesz a halálnak.

Fanni és T-ai első párbeszéde az átmulatott báli éjszaka végén játszódik le. A búcsúzás konkrétumai helyett a dialógus a halál – feltámadás – üdvözülés metaforáját tartalmazza, a szerelem kezdetét szimbolikusan a halállal kapcsolva össze. *és a feltámadás*
 „Mint a test a lélektől, úgy esik megválnom a kis asszonytól” azt mondá és a bánat látható-
 képen festette magát kékelő magas szemeiben.

Vidámságot vontam orcámra nagy erőltetéssel, s ha szinte kelletlen is, mosolygást húztam számra és tréfálva azt feleltem: »Hiszi az úr a feltámadást?...«

Kevéssé meghiökkenve, de magát összeszedve a kezem indulatosan megcsókolván: »Ha a kisasszony reménytelenem engedi – hiszem.«

Karja alá öltöttem karomat és barátságosan elhúztam s mondtam: »A ki hiszen, idvezül ... Menjünk!« (XXVIII.)

Ez a részlet a mű egyik legfontosabb motívumsorozatába illeszkedik bele. Fanni – immár saját – szerelemkoncepciójának kulcsmondata („Összeroskad ez a test a lélek édes erőszakja alatt...” XLII.) szintén a test és lélek megválásának metaforáját ismétli meg. A szerelem ily módon platonikus karakterüként mutatkozik meg: központi mozzanata a vágyódás lesz. A boldogság lehetőségét – a pillanat totális, intenzív átélése mellett – a halál utáni egyesülés jelenti. Fanni, már közelgő halálát érezvén, így jellemzi a rá váró jövőt, voltaképpen csak újra megismételve a bál utáni dialógus szemléleti magját: „Legyen bár! mint vőlegénynek, úgy megyek a halál angyalának elejébe. Hálaadással és öleléssel fogadom el ezt a szabadtót. Nem! nem az a rettentő váz ez, mint a hogy ötlet nekünk festik: egy szép és kedves ifjú, a ki barátságosan átalvezet innen a keservek közül a nyugalomra.” (LV.)

A nyíltan elhárított, középkorias halál-képzet („a rettentő váz”) helyébe egy humanizált halál-felfogás, Thanatosz mítosza kerül. Bíró Ferenc mutatta ki, hogy ez a német klasszikában gyökerezik, valószínű forrása Lessing.⁴ Ez a megállapítás jelzi azt az irányt is, amely a test és lélek elválásának metaforáját a szerelemre vonatkoztatva értelmezheti. A háttérben itt a neoklasszicizmus egyik gyakori motívuma, az Ámor–Psyché mítosz húzódik meg: a test börtönében szenvedő Psyché kedvese, az isteni Ámor egy csókkal emeli magához, s ezáltal a nő lelke – mint a gubóból szabadduló lepke – odahagyja a földi rabságot és kedveséhez emelkedik.⁵ Fanni ehhez hasonló módon hárítja el magától a szerelemnek – a társadalmi konvenciók szerinti –

⁴ Bíró Ferenc, A Fanni hagyományai értelmezéséhez. ItK 1975. 467–474.

⁵ Vö. PAL József, A neoklasszicizmus poétikája. Budapest, 1988. 110–120.

földi beteljesülését. Saját halálát nem távozásként és semmiképpen nem veszteségként fogja fel, hanem visszatérésként. „Ott, ahová én megyek, nincs haragtartás! Ott majd összetalálkozunk, és ott majd – bátran szerethetünk!” (LXII.) – szól a kisregény utolsó mondata. Fanni szerelmének intenzitása fölszámolja önmaga földi létezését (ahogyan ezt Bíró Ferenc elemzése kimutatta), ám a halál nem jelenti az indulat megszűntét. A regényzárlat visszatalálása a szerelem – halál összefüggését tételező motívumsorozatra így avatja szerves folyamattá Fanni elsorvadását.

A szerelem lét-konstituáló szerepére egy másik motívumszál is rámutat. A természet változásait leíró részek ugyanis nem egyszerűen kulisszaszerű elemek. Funkciójuk ennél jóval általánosabb: a kisregény időviszonyainak mélyebb szerkezetét rajzolják ki.

A mű cselekménye egy évet fog át. Pontos dátumok ugyan nem olvashatók az egyes naplófeljegyzések előtt, ám az év nem naptári értelemben fontos itt, hanem az idő teljességének szimbólumaként. Hiszen az év mint alapegység egy körkörös időszemlélet legnagyobb, de még emberi léptékű mértéke: elteltével a természet visszajut kezdeti állapotába, magába foglalván minden változást és az örök megújulás ígérét is.

A kisregény a virágzó természet tavaszi-kora nyári képeivel indul, s az újrasarjadó természet látványával ér véget. Fanni kimenekülése a kert közegébe a természet ritmusához való igazodást jelenti. A hősnő tökéletes harmóniában van a természettel, mintegy interiorizálja azt – vagy más oldalról nézve, beleolvad. Ennek jelzése, hogy saját lelkének rezdüléseit a természet változásaival mint hasonlatokkal fejezi ki. A harmónia eme állapotának leírását Kármán arra is fölhasználja, hogy a Fannihoz érzelmileg közel kerülő figurák csoportját metaforikusan leképezze. A természet ritmusának érzékelését a báróné esetében azzal húzza alá, hogy az özvegy a háborítatlan, ráadásul magányos természetben találja meg imája méltó helyét (VIII.) – Fannival ez után ismerkedik meg, oly módon, hogy mindketten sírnak, azaz emócióiknak szabad folyást engednek: „Sűrűn szakadnak könyeim, és a nélkül, hogy tudtam volna, közelítettem és egyszerre sírva, zokogva egymás karjai között találtuk egymást.” T-ai Józsi a voltaképp sikeres, de még nem viszonzott szerelemvallás után felindulásában lóra ül és kivágat a viharba – természetesen egyedül: „A fagyos eső vág oda kinn, a szél rettenetesen süvölt.” (XL.) Belső léleklállapota harmonizál az elemek tombolásával – s ez az a pillanat, amikor a Fannival való lelki hasonlósága végleg világossá válik. A boldog egymásra találás ez után következik be. Mindkét mozzanat azonos szerkezetű és szimmetrikus Fanni léthelyzetével. A báróné, majd T-ai oly módon kerül kapcsolatba Fannival, hogy – önkéntelenül vagy tudatosan – azonosul a hősnő számára lényeges értékek egyikével. A természet és Fanni azonos státusban jelennek meg: a szereplők ugyanúgy viszonyulnak mindkettőhöz, az egyiknek való megfelelés a másikkal való harmóniát is magában foglalja. Jellemző, hogy a hősnő szempontjából közömbös vagy ellenséges figurák természethez fűződő kapcsolata egyáltalán nem kap helyet a kisregényben.

Fanni egészen a T-ai Józstól való elválás téli képeiig megmarad ebben a szoros egymásra utaltságban. Sorvadása akkor kezdődik, amikor a természet is eljut önnön mélypontjára, a télbe. A párhuzam itt megtörik: a természet éledni kezd, Fanni hanyatlik. A természeti képek ettől kezdve ellentétként működnek. A tavaszi-nyári környezet pedig kifejezetten Fanni halálának díszletévé válik.

Az év lepergése mítikus formában utal arra, hogy Fannival minden megtörtént. Ráismert saját alkátára és intenzíven végigélte a sorsát: teljes életpályája ezzel rajzolódott ki. A természettel való azonosulás egy ponton ugyanis nem válhatott teljessé. Fanni emberi mivolta, antropológiai meghatározottsága nem teszi lehetővé a növényi létezés ciklikusságát. Számára ezért nem lehetséges az év újrakezdése. Másrészt viszont a természeti idő Fannira vonatkoztatásával a kisregényen belül a hősnő szerelemfelfogása minősül a természetnek, azaz a természetből közvetlenül levezethetőnek. Fanni – amolyan médiumként – csak közvetíti a természet sugallatát, azt a nagyobb erőt, melynek hatalmát már a kisregény elején érzékelte. A természet ilyen formán egy

antropológiai transzformáción keresztül szerelemként mutatkozik meg – ami, megfordítva a gondolatot, annyit jelent, hogy az ember számára a természet titkait a szerelem képes feltárni. A mű végére, ahogyan kiépül a kisregény struktúrája, a szerelem átminősül: ami kezdetben Fanni lét-konstituáló energiája volt, világ-konstituáló erőnek bizonyul. S ezt Kármán még azzal is aláhúzza, hogy bekapcsolja a szereplők egy jól meghatározott csoportját (báró L-né, T-ai) Fanni értékvilágának közegébe.

S éppen mert a szerelem a természet egyetemes nyelvének bizonyul, az érzelem vezette személyiségnek eltűnik a nemi meghatározottsága. A lélek nem nőként vagy férfiként reagál, hanem a reakciók azonos mivolta hangsúlyozódik. „nullus est animorum sexus” – ahogyan ezt Szerdahely György 1784-es, latin nyelvű esztétikájában olvashatjuk, igaz, más összefüggésben.⁶ Am ez a megfogalmazás alkalmazhatónak látszik a kisregényre – ha máshogy nem, kiindulásaképp vagy ürügyeként egy gondolatmenetnek –, sőt, még a szentimentalizmus más jelenségeire is releváns lehet.

A *Fanni élete* című bevezető szövegrész heroizmust emleget a hősnő halála kapcsán: „Halálos ágyán mutatta meg heroismusa magát egész méltóságában.” Az Egy szó az olvasóhoz olyan módon értékel Fanni alakját, hogy a történelem hőroisaihoz méri hozzá: „Nem csak a világot ijesztő isten vesszei Attilák, Sándorok, vagy a világ gyönyörűségei Titusok és Trajanok érdemlik meg, hogy legyen cselekedetöknek és dicséretöknek hirdetője.” Ezek a Fanni naplójegyzetein kívüli, de a művön belüli, más narrátor által közölt megállapítások az ábrázolás szándékáról árulkodnak: a halál felé hervadás, az önkörében ugyan teljességet jelentő, de kívülről nézve passzív élet a férfias attribútumok szintjére emelkedik vagy legalább ahhoz közelít.

Ezzel a teoretikus igényvel egybevág a hősalkotás esztétikai megvalósulása. A *Fanni hagyomány*aiban a nem nélküli, meztelen emberi lélek megközelítése két oldalról történik meg. A heroikusnak nevezett, de mégsem maszkulin jellegű Fanni mellett ott találjuk a hozzá igen hasonlatos, feminin lágyságú férfi-szereplőt, T-ai Józsit. T-ai a Goethe *Werthere* által meghonosított új hőstípusba tartozik. A szentimentalizmus a nyílt érzelmek vállalását, a vissza nem fogott, mélyről feltörő nemes indulatok kimutatását antropológiai jegynek tekintette, férfi és nő különbsége ezáltal föloldódott az emberi lényegben. A férfi-hősök érzelmi reakciói ezért látszanak femininnek. A szentimentalizmus lélektani alapsémája ez esetben egy művön kívüli paradoxonnal is gazdagodik: a kisregény írója, aki férfi, belülről ábrázolja a női lelket. T-ai Józsi szentimentális hőssé válása ezen az áttételen keresztül valósul meg, vagyis Fannihoz fűződő viszonyában, és nem közvetlenül.

T-ai kezdetben csak a csinos, illemtudó fiatalember közhelyével jellemeztetik. Félreérthetetlenül a szerelemvallás alkalmával ölti fel az új vonásokat, mintegy ezzel pecsételve meg Fanni iránti szerelmét – s ugyanakkor éppen ezzel igazolva, hogy méltó erre a kapcsolatra.

A férfi egy szöveg felolvasásával fejezi ki érzéseit (XL.). A szépirodalmi textus magára vonatkoztatásával voltaképp hermeneutikai aktust végez el. A kiválasztott részlet Gessner *Idyllium*inak Kazinczy fordításában megjelent gyűjteményéből való (*Idyllumok* II. könyv; az első dialógus Daphne és Chloe között).

Figyelemre méltó a felolvasott szöveg eredeti szituációja: Alexis, az ifjú pásztor azon kesereg, hogy nem meri megvallani szerelmét Daphnénak, s emiatt a lány másé lesz. T-ai ezt a részletet emeli ki, noha elhagyja a fikció szűzséjét, amely egyébként nem

⁶ Poesis narrativa ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata a Georgio Aloys[i]o Szerdahely. Buda, 1784. 87. A munkára MARGÓCSY István tanulmánya hívta fel a figyelmet: *Szerdahely György művészetelmélete*. ITK 1989. 1–33.

⁷ Geszner' *Idylliumi*. Ford. KAZINCZY Ferenc. In *Érzelmes históriák*. Vál., szerk. LŐKÖS István. Budapest, 1982. 268–272.

lenne független saját helyzetétől. A pásztor ugyanis fennhangon, de csakis önmagának panaszkodik, nem tudván, hogy a szeretett nő kihallgatja a vallomást, és viszonozza érzelmeit. Tehát a Gessner-részlet illokúciós összetevője más lett, mint lokúciós tartalma: a szerelemvallás tökéletesen megtörtént azáltal, hogy kimondatott lehetetlensége. T-ai applikációja azért lesz tökéletes, mert ezt teljes egészében érvényesnek tekintheti magára. A felolvasást egy olyan ponton fejezi be, amely a reménytelen szerelem keseregését fokozza a tetőpontig – a boldog beteljesülést csupán a Gessner-idyllumnak a kisregényben egyébként nem idézett folytatása tartalmazza. Ennek ráértése a Fanni-T-ai kapcsolatra már előre vetíti a kölcsönös szerelem érzelmi zavartalanságát, ám a hermeneutikai szituáció dialogikussága miatt Fanninak is bele kell lépnie az aktusba, neki is el kell végeznie az applikációt: át kell vennie a hallgatózó Daphne szerepét, ahogyan T-ai átvette Alexisét. Azaz Fanninak ki kell hallania a szigorúan tartalmi értelemben meg nem történt vallomásból a gyakorlatilag megvallott szerelmet. T-ai ugyanis a szövegrészlet felolvasásával nem elsősorban a vonzalmát vallotta meg, hanem inkább saját viszonyát az érzelmeihez: férfi létére nem kezdeményezőnek, hanem a szerelem passzív elszenvedőjének mutatkozott. Érzelmi reakciója hasonló volt a Fanniéhoz: reszketés, akadozott szó, majd zokogás – s emiatt az olvasás félbe is maradt. Fanni tehát teljes joggal egyenrangúvá lép elő ebben a kapcsolatban, s T-ai viharos távozása után a dialógus átolvassága megerősítheti ebben: „Lassan jövök magamhoz; felveszem könyves szemekkel Gesznert és olvasom és ismét olvasom azt az elfelejtethetetlen helyet, melyet ő olvasott, és újra sírok...” (XL.) A szerelemvallás döntő mozzanata az, hogy Fanni felismeri T-ai Józsi lelki rokonságát. Ettől kezdve T-ai nem a hősnő iránytalan szerelmének véletlen elviselője, hanem az új típusú érzelmi hős vonásaival rendelkezik.

Későbbi reakciói ennek megfelelően sokban azonosak a Fanniéival, vagyis szembenézőn nem maskulinul jellegűek. Amikor Fannit apja magával akarja vinni, s ezáltal fölmerül az elválás lehetősége, T-ai a hír hallatán elhalványodik, ajkai reszketnek, merően egyhelyben áll, és szörnyű fájdalom látszik rajta. Jellemző módon Fanni ezt kommentálja úgy, hogy „most láttam, mennyire szeret” (XLVIII.). Pedig T-ai semmit sem tesz a fátum ellen, bár a veszély elháríthatóságát mutatja, hogy a barátnő (!), Teréz ki tud még csikarni két hét haladékokat. T-ai viszont egyáltalán meg sem kísérel beszélni Fanni apjával, hogy felvilágosítsa szándékairól. Az utolsó találkozás, a búcsúzás alkalmával hasonlóképp passzív: „halvány orcája, a sírástól felpuffadt szemei, egész formája szánakozást indított”, s más cselekedete nincs is, mint hogy Fanni nyakába borul, „egymás könyei közé elegyedtek könyeink” (L.).

T-ai és Fanni elszakadásának az okára a kisregény fabulája csak korlátozott magyarázatot ad: nem tudjuk meg, hogy T-ai miért nem kereste föl kényszerű elválásuk után a betegeskedő, majd haldokolni kezdő Fannit – pontosabban miért csak akkor jelent meg (a Fanni élete című szövegrész tanúsága szerint), amikor a hősnő szubjektív észleleteit rögzítő naplójegyzetekben ennek már nem lehetett nyoma. E mozzanat értelmezéséhez a mű metaforaszerkezete adja meg a kulcsot. T-ait az írónak épp úgy el kellett szakítani a hősnőtől, mint ahogy korábban az anya és a báty emlékéit vagy báró L-nét, hiszen mindegyikük – T-ai is – stációja volt csupán Fanni beteljesülő életének. A férfi ilyen

formán adhatja át a helyét a halál angyalának, aki Thanatosz és Amor vonásait egyesíti. Fanni a halál közeledtét természeti hasonlatokkal fejezi ki – ám ezek bibliai toposzok szabad idézései is. A Bibliával összefüggő intertextuális kapcsolatnak lehetetlen a szegmentális értelmezése, azaz a konkrét szöveg hely eredeti kontextusának a kisregényre vonatkoztatása. Annak viszont van jelentősége, hogy a bibliai metaforakincs és stílárnyelvhasználati mód miképpen árnyalja a Fanni hagyományai jelentését.

Formán Kármán a kisregény formaszervező elvévé a töredezettséget tette, külön kiemelve a befogadó szerepét a mű teljessé tételében: „Elszakadozott töredekek, apró gondolatok, de a melyekből egy szép egészet összerakhat – a gondolkozó.” (a Fanni hagyományai című

rdp. hogy Kármán mit akar, és nem tudom.

szövegegység). Kiemelt fontossága lesz az affektív stílusesszközöknek, valamint a metaforikus szerkesztésnek. A Bibliából átvett vagy biblikus ihletettségu frazémák és motívumok ide kapcsolódnak. Mert a kisregény egésze ugyan egy nem keresztény metafizika kiépítését végzi el, ám a természetnek a szentséggel való fölruházása a hagyományos bibliai transzcendenciából nyeri energiája egy részét. Ahogy Fried István fogalmaz: „*Tanúi vagyunk annak, hogyan veszi el vallásos tartalmát a bibliai szó, és hogyan lesz egy nem vallási rajongásnak, egy túlfeszített érzelmi állapotnak kifejezésévé, hogyan szekularizálódik.*”⁸

Mindezek alapján pedig érthetővé válik, miért bélyegzik meg Fannit erkölcsileg, miért taszítják ki a társaságból. Egyfelől természetesen a metaforikus szerkesztés keretét adó, okozatiságra törekvő fabula fontos eleméről van szó, amely racionalizálható magyarázatot kíván adni Fanni újbóli elmagányosodására. Hiszen a kisregény a hősnő kezdeti magányának fokozatos oldódásáról is szól, bizonyítván ezzel, hogy Fanni képes kapcsolatok építésére, nem eleve magába záruló személyiség. Az eredeti állapotba való visszasüllyedésre pedig – amely egyébként kietlenebb helyzetet jelent, mint a kiindulás – magyarázat csak a Fannihoz képest külső világból meríthető. Teljesen logikusan az emberi társadalom otthonosnak sohasem érzett közege okozhatja csak a hősnő újbóli egyedül maradását. Másrészt viszont Fanni erkölcstelenné minősítése válasz: ez a szegregációs eljárás a deviancia nyílt felismerése. Ahogyan Fanni a saját kis körén belül egyértelműen érvényteleníti szociológiai közegének értékrendjét, úgy minősíti ez a közeg is elfogadhatatlannak a hősnőt. Fanninak a kisregény elején ábrázolt kimenekülése kívülrállóságának elismerését jelentette már, ám a társadalmi konvenciók rendszerével mégis éppen akkor számolt le radikálisan, amikor látszólag elfogadta feltételeit: elment a bálba, megpróbált visszailleszkedni a társaságba stb. Nem lehet ugyanis közvetíteni a természet szerelem-alapú metafizikáját a társadalom szokásvilága számára: Fanni második, immár a halált is magában foglaló kilépése ennek a konzekvenciáját tartalmazza.

Kármán kisregényének kompozíciós átgondoltsága nem csak a XVIII. század végi magyar epikában kivételes. Évtizedekig nem született nálunk ilyen lendületű, metaforikus próza a *Fanni hagyományai* után sem – meggyőződésem szerint egészen Kölcsey novelláig kellett várni, míg hasonló mű bukkant fel. Kármán és Kölcsey prózaeszménye egy ponton kapcsolható össze: mindketten saját koruk népszerű elbeszélői műfajainak sematikus kereteit használták fel, ám ahogy Kármán túllépett a szentimentális levélregény sablonjain, úgy hagyta maga mögött a romantikus bűnügyi történetet Kölcsey *A vadászlakban*. A *Fanni hagyományai* csak annak figyelembe vételével tekinthető az érzékenység mintadarabjának, ha hangsúlyozzuk: számos részletében, művészi megoldásában eltér a korabeli átlagtól (amit az egyszerűség kedvéért Kazinczy *Bácsimegyéjének* példáján lehet szemléltetni). Kármán műve önálló, autonóm változata annak a mentalitásnak és írói világképnek, amelyet Goethe *Werthere* közvetített a legnagyobb erővel az európai irodalomban. A hazai közegben ezért is látszik társtalannak. Kármán túlságosan előreszaladt: nemhogy méltó társa, de folytatása sem akadt.

⁸ FRIED István, *Élet és irodalom* a „*Fanni hagyományai*”-ban. In *Hagyomány és ismeretközlés*. Szerk. KOVÁCS Anna. Salgótarján, 1988. 78.

Csikós Zsuzsanna

A MIC BÁN-TÖRTÉNET IRODALMUNKBAN

(Mese és valóság a Bocskai család eredetmondájában)

Az ItK 1987–88/1–2-es számában Imre Mihálytól egy XVII. századi prédikációs-kötetet ismertető cikk jelent meg. A kötetet 1674-ben nyomtatták ki Kolozsvárott, és azokat a funeráló beszédeket tartalmazza, amelyeket 1673-ban celebráltak Bocskai István „meghidegedett Teste felett”.¹ Ez a Bocskai István a család kismarjai ágából származó, azonos nevű és 1606-ban elhunyt erdélyi fejedelem rokona volt; a bocskói ághoz tartozott, 1647-ben Zemplén vármegye főispánja lett, majd – bekapcsolódván a Wesselényi-féle ellenzéki mozgalomba – az üldöztetések elől Erdélybe menekült, s ott is halt meg 1672-ben.

A prédikációs-kötet öt szerzőtől származik, és közülük kettő – név szerint Pósházi János és Diószegi Sámuel – a Bocskaiak nagynevű őseként számontartott Mic bán történetét is beleszővi halotti búcsúztatójába.² Imre Mihály idézett cikkében, mely eredetileg „nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódását” vizsgálja a beszédekben, külön kitér arra, hogy a Mic bán címmel jelölt történet miért került Pósházi és Diószegi orációjába, továbbá, hogy a szerzők aktuális politikai mondanivalója hogyan módosított rajta. Ezután ismerteti a történet egyéb XVII. századi előfordulásait, úgymint Bocskai Gábornak 1616-ban az erdélyi Egeres református templomában felállított epitáfiumát, Sóvári Soós György 1617-es Sáros vármegyei sírkövét,³ Bocskai Miklós 1621-ből, a Zemplén vármegyei Szerdahelyről származó sírfeliratát, Alvinczi Péternek az 1622-ben elhunyt Bethlen Gáborné, Károlyi Zsuzsanna felett mondott gyászbeszédét,⁴ Czeglédi István 1659-ben Sárospatakon kinyomtatott *Pajtársi szóbeszéd* c. művének ajánlólevelét, Bethlen Farkas 1670-es években írt históriáját; az ezeket 1782-ben összefoglaló Cornides Dániel cikkét; végezetül pedig utal a történetnek egy XX. századi változatára is.⁵

Jelen munka megkísérli megvilágítani a Mic bán-monda folklorisztikus és történeti hátterét, valamint bemutat olyan – fentebb fel nem sorolt – forrásokat, melyek akár lazább, akár szorosabb értelemben, de a szóban forgó történet körébe utalhatók.

¹ Idézet a nyomtatvány címlapjáról. RMK I. 1164.

² A Mic bán-történetre és Imre Mihály írására Hubert Ildikó hívta fel figyelmemet, aki Mic bán nevével a Sóvári Soós család levéltári anyagában találkozott. Munkámhoz nyújtott segítségéért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

³ Sóvári Soós György sírfelirata csak megemlíti Mic bán nevét, de a történetet nem beszéli el. A latin nyelvű szöveg pontos olvasatát levéltári adatok alapján (OL P 608 Soós család levéltára 1611/37,38) Hubert Ildikó közli *Sóvári Soós Kristóf (1566–1620), A prédikációkat író világi nemes c. munkájának* 8. oldalán.

⁴ Alvinczi Péter prédikációja 1989-ben megjelent: ALVINCZI Péter *Magyarország panaszainak ... Vál.* HELTAI János, Budapest. Ebben a kiadásban indokolatlanul, szerkesztői elírás következtében a Mic bántól származó családok felsorolásában a „Sos” név helyett Károlyi áll. 105. Vö. RMK I. 539/a 219. Mindezt azért fontos megjegyeznünk, mert – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – épp a Károlyi név hiánya leplezi le a genealógiai adatokkal mit sem törődő Alvinczi szépírói szándékát. A Károlyiak ugyanis soha nem tartották magukat Mic bán leszármazottainak.

⁵ TELEKI ZAKARIÁS Sándor, *Sóvár* (Történelmi rege két énekben). Kassa, 1907.

Mindenekelőtt azonban idézzük fel a – talán leginkább Katona József *Bánk bán*-jából ismerős – történetet!⁶

Mic bán felesége elé egy alkalommal karján ikergyermekeket tartó szegény asszony járul, és alamizsnát koldul. A gazdag nő haragosan küldi el magától a szegény asszonyt, azzal indokolva tettét, hogy az ikerszülés paráznság jele. A koldusnő válaszképpen megátkozza Mic bännét, minek következtében Mic bán feleségének egyszerre hét gyermeke születik.

Mic bán a szülés ideje alatt nem tartózkodik otthon, ezért az ura haragjától rettegő asszonynak alkalmá nyílik arra, hogy egyik cselédjével a hét gyermekből hatot megöletni küldjön. Mikor azonban a cseléd – asszonya parancsának engedelmeskedve – végre akarná hajtani a tettet, szembetalálkozik az épp hazatérő Mic bánnal.

Mic bán előtt fény derül felesége szándékára, és megmenti a gyermekeket: titokban felnevelteti, és évek múltán, egy vendégsereggel ékesített lakomán a lelkiismeret-furdalástól gyötört asszony elé bocsátja őket. Mic bänné boldogan ismeri fel holtinak hitt gyermekeit, és urától nyilvános bocsánatot nyer.

A Mic bán-történet népmeséink körében is ismert. A folklór-szakirodalom öt mesét rokonít a hét ikerfiúról szóló elbeszéléssel,⁷ s ezek mindegyikében ikerellenes népies szemlélet mutatkozik meg. Az ikerellenes szemlélet az ikerszülések ritkaságával, különleges voltával magyarázható. A babona szerint annak az asszonynak születhet egyszerre több gyermeke, aki összenőtt kettős gyümölcsöt vagy kettős sárgájú tojást eszik, mással egy törölközőt használ, vagy akinek gyermekei nem egy apától származnak. Így azután érthető, hogy az ikerszülést igen szégyenletes dolognak tartották és elítélték.⁸

Ugyanezt a felfogást tükrözi Dugonics András *Etelka* c. regénye, amelyben az Etelka származása körüli bonyodalom fontos szerepet játszik. Rima, a titok egyetlen ismerője így beszéli el Etelka születésének körülményeit Zoltán fejedelemnek: „*Bé-se-pójázhatalak egészen [ti. Zoltánt], midőn újra vajúdni kezdött édös anyád. Úgy teccött: mint-ha (meg-meg-indúlt méhheben) még más magzatra köllene számot tartania. Le-nem-löhet írni azt az iszonyatos röttögést, melyel (a történetnek véletlensége miatt) egészen oda lött. Eszébe jutottak a' Fejedelemlőnek) Árpád' szavai, melyekkel élt az olyatén szeméjek ellen, kik egy hassal két gyerekököt pottyantanak. Ezeket ő félre-farlóknak, félre-billentőknek; az-az jámbortalan-életű cinduláknak lönni állította.*” És ezen a helyen Dugonics – bizonyítandó, hogy „*ez a vélekedés a' következőt Magyaroknál-is fen-tartatott*” – lábjegyzetet nyit, és teljes terjedelmében idézi Alvinczi Péter prédikációjának Mic bán történetét elbeszélő részletét.⁹

⁶ Simon mondja el Mikhálynak az I. szakasz 1. jelenetében. Mic bán neve Katonánál nem fordul elő, Simon az, akinek hét fia születik.

⁷ Az *árva asszony, Hatház eredete, Eltűnő cigányasszony átká* in *Hagyományok* (Borbély Mihály mondása után). Leírta KÁLMÁNY Lajos, Vác, 1914. II. 129–130. 199–201. *A világu szaladt szegény ember* in *Sajóvölgyi eredeti népmesék. Összegyűjtötte MERÉNYI László*, Pest, 1862. I. 139–148. *A cigány az égben és a pokolban* in *Magyar népköltési gyűjtemény. Szerk. ARANY László – GYULAI Pál*, Pest, 1872. I. 383–396. A szakirodalom: KÁLMÁNY, i. m. II. 199. HELLER Bernát, *Magyar mese- és mondalemekek egyetemesebb kapcsolatban. Micz bán monádja*. Ethnographia, 1909. 65–73. 69–70.

⁸ Ámi Lajos mesemondó az ikerszületéseknek egyéni magyarázatot ad. Az ikerkék szerinte ember alakú sárkányok, gonosz démonok leszármazottai. Egyszerre született sárkánygyermekék világra jöhetnek a Sárkányországból visszatért királylánytól, de olyan asszonytól is, aki leölt sárkány zsírából főzött szépítő szappannal mosakszik. A sárkánygyermekéket megölik. Habár Ámi Lajos felfogása egyedülálló, és nem is tartozik szorosabb értelemben vett tárgyunkhoz, igen jól példázza a nép körében természetellenesnek vélt ikerszületésektől való idegenkedést. Vö. *Ámi Lajos meséi*, gyűjtötte ERDÉSZ Sándor. Budapest, 1968. I. 78–81. *Népköltészet. Magyar néprajz* V. 97–98.

⁹ DUGONICS András, *Etelka*. Pozsonyban és Kassán, 1788. II. könyv 3. szakasz 329–332.

Hasonló megoldást választ Marosvásárhelyi Soós Márton,¹⁰ aki Dugonics András regénye nyomán írja meg *A' megszomorított ártatlanság avagy Az ártatlan Etelka szenvedése* c. ötfelvonásos szomorújátékát.¹¹ Soós Márton helyenként szinte szó szerint átvesszi Dugonics regényének egy-egy részletét. Így jár el az V. felvonás 2. jelenetében is, ahol Etele a következőket mondja Etelkának: „Zoltánnal egy hassal jöttél e' Világra. Az édes Atyádnak meg-szokott haszontalan mondása vala, hogy a' kik egyszerre kettőt szülnének, azok félre billentők lennének. Félt ettől az Anyád. Zoltán előbb jött a' Világra, őtet el-nem titkolhatta. A' Gyula felesége éppen akkor szült egy gyermeket halva, és tsak Rima volt akkor szerentségre mellette. Megegyeztenek tehát a' Fejedelemmé könnyebbítésén, és tégedet titkon oda vitt Rima szerentsésen.” Soós Márton idevágó jegyzete Dugonics „bizonyítékára”, azaz az Alvinczi-prédikációra utal.

A Dugonics András és Marosvásárhelyi Soós Márton által rögzített népfelfogással szögesen ellentétes az a hiedelem, amely nagyonis elismerőleg nyilatkozik az ikerszülésről. A gyermekágyban fekvő anyáknak, ha felkelnek, azonnal bele kell bújniuk az ágy mellé készített Boldogasszony papucsába, mert mezítláb egy lépést sem tehetnek. Amíg gyermekágyasok, addig kötelesek viselni a Boldogasszony papucsát, utána viszont ugyanez már egyenesen tiltott dolog számukra. Hacsak nem szülnék egymás után háromszor ikreket, mert az ilyeneket a Boldogasszony különösen szereti, s megengedi, hogy egész életükben papucsában járjanak.¹²

Láthatjuk tehát, hogy a nép gondolatvilágában az ikerszülésekkel kapcsolatban két, egymással homlokegyenest ellentétes felfogás élt: az egyik szerint az ikerszülés bűn következménye, a másik szerint viszont az áldásos bőség jele.¹³

A nemzeti múlt iránt érdeklődő XIX. századi szerzők Míc bán-feldolgozásaiban más hangsúlyokkal ugyan, s nem is okvetlenül hiedelemként, de egyszerre érvényesül ez a két szemlélet. Szembeállításuk leginkább Szigligeti Ede 1840-ben írott *Micbán családja* c. drámájában figyelhető meg.

Szigligeti Ede mindjárt az első jelenetben exponálja a későbbi cselekmény tanulságát. A színen hárman vannak: Estella, Míc bán spanyol származású felesége; Judit, Míc bánné egykori dajkája és Leó, egy száműzött görög, akinek Míc bán otthont adott. A jelenet Judit és Leó egymás által meg-megszakított monológjából áll. Leó félhangosan Szigligeti korának nagy kérdésein töpreng – visszavágja a haza régi dicsőségét, a nevelés ügyén gondolkodik, szabadságot és zsarnokságot emleget, – Judit pedig ezalatt a gyermeket váró Estellát szellemekről, boszorkányokról és kísértetekről szóló babonás történetekkel rémisztgeti. A „dialogus” utolsó mondata Leó szájából hangzik el: „A vakság éje tartós: mikor pirul fel a világosodás hajnala?”

¹⁰ Marosvásárhelyi Soós Márton nem azonos Etédi Sós Mártonnal, mint ahogyan az *A magyar irodalom története* III. kötetében a 116. oldalon olvasottakból következne. (Budapest, 1965.)

¹¹ Ez az 1792-ben Pesten megjelent szentimentális dráma sokban emlékeztet Shakespeare *Rómeó és Júliájára*. (Shakespeare tragédiáját 1786-ban, tehát hat évvel Soós Márton szomorújátékának megjelenése előtt már magyar nyelven is kiadták Pozsonyban.) Elsősorban a szereplők és a szituáció, de különösen az öngyilkossági szándékkal tört rejtőgető Etelka örvülési jelenete és nagymonológja, valamint Etele és Zalánfi vívójelenete alapján rokonítható a két alkotás. A jól felépített dráma egyetlen gyengéje a tragikus végkifejlet hiánya, de Soós Márton mentségül szolgál, hogy a korban oly széles közönség által ismert és nagyraértett Dugonics-regény cselekményétől nem térhetett el. A szomorújáték jelentőségét illetően l. még BAYER József, *A Nemzeti Játékszín története*. Budapest, 1887. I. 240–243. 388. 399.

¹² KÁLMÁNY Lajos, *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*. Budapest, 1885. 23. Ez a hiedelem az előzőhöz képest kevésbé ismert.

¹³ Heller Bernát úgy véli, hogy „a mondafaj akkor keletkezett, mikor a népzés már föllázadt az ikergyilkosság ellen”. In HELLER, i. m. 73. Kérdéses azonban, hogy egyáltalán köthető-e a hagyományozott történet kialakulása bármilyen időponthoz is.

A háromfelvonásos dráma sok olyan elemmel bővítette a Mic bán-történetet, amelyet máshol nem találunk. Estella és Judit például egészen a gyermekek hazatéréséig, jelen esetben húsz éven keresztül szenved a lelkiismeret-furdalástól. A babonás hitének bűnét jeruzsálemi zarándokúttal jóvátenni akaró Estella kápolnát építtet ott, ahol a gyermekeket vízre bocsájtották, Judit pedig egy remetelakban vezekel. Ugyancsak eredeti Szigligeti azon újítása, mely szerint a gyermekekről Mic bán csak alig korábban szerez tudomást, minthogy anyjuk elé kerülnének. Így azután nem is Mic bán, hanem Leó menti ki a vízből a gyermekeket, s ő is neveli fel őket. Az „elveszett” hat fiú egyike pedig – miként az otthon maradt György is – épp akkor tartja eljegyzését, amikor anyjuk rájuk ismer. A cselekmény tehát szerelmi szállal is gazdagodott.¹⁴

Szigligeti a történetet valószínűleg Budai Ferenc Polgári lexikonából merítette.¹⁵ és hatott rá Kisfaludy Sándor verses regéje (*Mic bán*, 1836), valamint Katona József *Bánk bánja* is.¹⁶

Kisfaludynak közvetlen vagy közvetett úton, esetleg szintén Budai Ferencen keresztül, de okvetlenül ismernie kellett Alvinczi szövegét, mert a csak Alvinczinél előforduló „Ecsed várából költ” kötényre hivatkozik a rege forrásaként.¹⁷ Katona József *Bánk bánja* nyomán – éppúgy, mint Szigligeti – Kisfaludy is II. Endre idejére teszi a történetet, de Szigligetivel ellentétben és Katonával megegyezően nála nem Mic bán felesége, hanem maga Mic bán spanyol származású.¹⁸ Katona hatását mutatja Bánk nádor szerepeltetése is, valamint az, hogy Mic bánnét férje „hiénánál vadabb anyának” nevezi. (Szigligetinél szó szerint ugyanaz áll, mint Katonánál: tigrisanya.)

Nem egyéni alkotásként, hanem a nép ajkáról vett formában Kőváry László is lejegyezte Mic bán történetét.¹⁹ E változat szerint a hét fiú a Kolozs vármegyei Egeres falu kastélyában született.²⁰ Kőváry László meg is magyarázza, hogyan került a monda Erdélybe: 1616-ban itt állították fel a Mic bán leszármazottjának tartott Bocskai Gábor sírkövét. Meglepő módon az egeresiek körében Mic bánné alakja „setét jelleművé” változott. Ez a forrás egyúttal azt is sejteti, hogy Mic bán nem kegyelmezett meg asszonyának.

¹⁴ A drámát 1840-ben, 1852-ben, 1859-ben és 1883-ban sikerrel játszották (A Nemzeti Színház. Szerk. SZÉKELY György. Budapest, 1965. 259.) Az ősbemutatón Mic bánnét Laborfalvy Róza, Leót pedig maga Szigligeti Éde alakította. (A Nemzeti Színház színlapja, 1840. V. 30.)

¹⁵ Vö. BUDAI Ferenc, *Magyarország polgári históriájára való lexikon*. Nagyvárad, 1805. Chapy, Bocskay, Mitzbán Simon és Mitzbán György címszavakkal.

¹⁶ Vö. RAKODCZAY Pál, *Szigligeti forrásaihoz*. ItK 1914. 304–305.

¹⁷ Alvinczi ugyanis így fejezi be prédikációjának Mic bán történetét elbeszélő részletét: „Ha valaki ez históriában kételkednék, ebből elhiheti, hogy ez história egy előkötőre mind fel vagyon himmel varrva, mely csak nem régen költ ki Ecsed várából, ha ki inquirálná nyomában is eredhetne.” In HELTAI, i. m. 105. Az előkötőről l. még BUNYITAI Vince, *Micz bán és a Bocskay, Soós stb. családok származása*. Turul, 1889. 30–33. 31.

¹⁸ A XIX. századi szerzők tehát – éppúgy, mint a XVII. századiak – igyekeznek történelmi adatokkal bővíteni az elbeszélést. Mic bán származásáról és Magyarországon való megtelepedésének időpontjáról, egyáltalán: a mese hitelességének kérdéséről a későbbiekben bővebben esik szó.

¹⁹ *Száz történelmi rege*. Össze gyűjté KÖVÁRY László. Kolozsvár, 1857. 136–138. Ugyanezt a szöveget közli Kőváry a kolozsvári Hetilap oldalain is. 1853. júl. 2. 1–2. Szintén e cikkében latin és magyar nyelven idézi Bocskai Gábor egeresi sírfeliratát, és megemlíti, hogy a sírkövön egy címer látható, „mit két szárnyas angyal tart, s melynek mezejében egy oroszlán ül lábában nyílve szót tartva”. (L. még KÖVÁRY, *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár, 1854. Bocskai címszó alatt.) A Hetilapon kívül két másik erdélyi folyóirat is foglalkozott a témával: Nemzeti Társalkodó, Kolozsvár, 1839. 49–53. Hon és Külföld, Kolozsvár, 1846. 393–395. Vö. Új Magyar Múzeum, Pest, 1860. 306–312.

²⁰ Vö. VERSÉNYI György, *Micbánné*. In *Száll az ének*. Kolozsvár, 1899. 374–383.

Tatár Péter több kiadást megért, *Miczbánné vagy A koldusasszony átka* c. sikeres ponyvájának²¹ egy részlete szintén ellenszenvet tükröz: „*Miczbánné egészen oly úri asszony volt, / Ki a nagyvilági divatoknak hódolt. / A fényt és a pompát mód nélkül szerette, / S azt gondolta, hogy az ég érte teremté / Ilyen szép világot, s a többi emberek, / Kik csak rajta vannak, mind azért születtek, / Hogy az ő szolgálai legyenek, kivéven / Azokat, kik szinte nagy házból születvén, / Magas házaikban diszben uralkodnak, / Hol dicsőségben csak parancsolni szoknak. / No, de az a baja sok urainknak / Még most is, mint vala az akkoriaknak, / Hogy a szegény embert gúnyolják, megvetik / Azt ha feljök bár jóval közeledik.*” A ponyva Micbánnéja gögös úriasszony, akinek a koldusasszony gyalázásáért, büntetésből születik hét gyermeke. Vele szemben az elbeszélő rokonszenve azt az alázatos halászszelembert kíséri, aki a gyermekeket megtalálja és szegénysége ellenére felneveli. A történet végén, akárcsak egy mesében a király, Micbán gazdagon megjutalmazza a halászt.

Szintén Tatár Péter változatában figyelhető meg, hogy a már kész történetet hogyan alkalmazza a népies gondolkodásmód saját környezetére. A *Miczbánné vagy A koldusasszony átka* ugyanis ekképpen fejeződik be: „*A király pediglen / Miczbán hat fiának azon földeken [ti. ahol a gyermekeket kifogták a Tiszából] / Hat házhelyet adott, mi most hajdúváros, / És ma is Hatház, s Debrecennel határos.*” Tatár Péter megjegyzésként hozzáteszi, hogy Hatházat már Hadháznak hívják. Így ihlette egy-egy vár, folyó vagy tó a népet a Micbán-monda más-más nevekkal, helyszínekkel és időpontokkal tarkított újraköltésére.²²

Mikszáth Kálmán például a felvidéki Sóvárhoz kötődően ismerkedett meg a történettel,²³ s fel is vette azt Magyarország lovagváraitól szóló regegyűjteményébe.²⁴ Érdemes megjegyezni: ez az egyetlen olyan változat, amely úgy tudja, hogy nem „*Miczbán Simonnak*”, hanem György nevű fiának születtek ikrei. (Györgyöt itt Miczbán Györgynek hívják.)²⁵ Mikszáth Kálmán történeti adatokkal egészíti ki a regét. Ezekből többek között azt is megtudhatjuk, hogy Sóvárt 1285-ben László király adományozta a Soós család ősenek, Györgynek, és hogy György „*nemcsak a tatárok ellen küzdött vitézül, hanem Ottokár cseh királynak is hátához szabdalta a kardját. Nagy vitéz volt, lantosok énekelték tetteit, melyek közt nem a legutolsó, hogy Konrád német császárt is megkergette.*”

Jókai Mór, aki „*regényes rajzaiban*” ír Micbánról,²⁶ szintén kitér a Soósok ősenek dicső haditetteire, de ő inkább Alvinczi változatát követi. Megemlíti azt is, hogy Micbán apja még spanyol volt.

Ennyiben foglalhatjuk tehát össze a Micbán-történet XIX. századi előfordulásait. A XVII. századi forrásokkal egybevetve szembetűnő, hogy a szerzők nem annyira család-történeti vonatkozásai, mint inkább morális és esztétikai tartalma miatt dolgozzák fel újra meg újra a mesét. Azt is láthatjuk: igen változatos a történetet elbeszélő alkotások műfaja.

²¹ Először 1869-ben, azt követően 1891-ben, majd 1897-ben jelent meg.

²² Debrecen környékére szintén a Bocskaiak révén került a Micbán-történet. Mint tudjuk, Bocskai István, a későbbi fejedelem 1592-ben várad kapitány és Bihar vármegyei főispán volt. Kismarján, ahonnan a fejedelem előnevét vette, egy szóbeli hagyomány napjainkig megőrizte a család eredetének emlékét. Vö. *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest, 1977. Micbánné és Bocskai István címszó alatt.

²³ Ugyancsak Sóváron születettnek tudja Micbán gyermekeit a már Imre Mihály által is említett TELEKI ZAKARIÁS Sándor, aki 1907-ben Kassán adta ki verses regéjét. A mű prózai előváltozata 1904-ben szintén Kassán jelent meg.

²⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Magyarország lovagvárai regékben*. Budapest, 1890. 170–175. 1890.

²⁵ Vö.: BUDAI, i. m.

²⁶ JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. Budapest, 1898.

A magyar mesevilágban ismert történet, talán nem meglepő, más európai népeknél is előfordul. A sváb Welfek nemzetségi mondája szerint például Altorf közelében játszódik.

Altorf grófnéja, Irmentrud házasságtörőnek nevez egy hármas ikreket szülő szegény asszonyt, s ezután neki egyszerre tizenkét fia lesz. Közülük egyet megtart, a többiit kádba rakatja, és egy öreganyóra parancsol, hogy fojtja a gyermekeket patakba. Az öreganyó szembetalálkozik Isembarttal, Irmentrud férjével, és amikor Isembart megkérdezi tőle, mit visz a patak felé, azt hazudja: kutyakölyköket. (A monda szerint a Welfek nemzetsége épp innen nyerte nevét.) Isembartnak gyanúja támad, miszerint az öreganyó nem mond igazat, ezért megnézi a kádat, és leleplezi a hazugságot. A gyermekeket azután a környékbeli gazdag molnárral nevelteti fel, majd hatéves korukban Irmentrud elé vezeti őket.

A történet itt is megbocsátással végződik, s azzal a megállapítással, hogy ez a tizenkét fiú a Welf nemzetség őse.²⁷

A mesének lengyel megfelelője is akad. A Kussaba nemzetség címerén malom látható, valamint egy pajzs, melyből nyolc kutyakölyök feje emelkedik ki.²⁸ Bámulatba ejtően hasonló a francia Porcelet és a padovai Scrova nemzetség története, csupán annyi a különbség, hogy a kutyakölykök helyett, mint a családok neve is mutatja, malacok szerepelnek.²⁹

Mindezek ismeretében reménytelen vállalkozásnak tűnik felkutatni a monda eredetét. Az is világossá vált, hogy a Bocskai és a vele rokonnak tartott Sóvári Soós család csak kettő azok sorában, akik eredetmondaként tartanak igényt a történetre. Épp ezért tűnik érthetetlennek, hogyan merülhet fel Mic bánnal kapcsolatban a történelmi hitelesség kérdése. Pedig – mint azt már az Imre Mihály által közölt XVII. századi szövegek, továbbá a XIX. századi feldolgozások is mutatják – nem egy magyar szerző pontos adatokkal, nevekkal és évszámokkal együtt adja elő változatát.

Az első ezek között Czeglédi István, aki viszonylag szűkszavúan ennyit mond Mic bán származásáról: „Volt hajdan egy gróf Simon Mic bán nevelő ember az I. Béla Magyarországi királyá idejében. E keresztyénné lett király, mikor hallotta volna Mic bán grófnak jeles magaviseletét, idegen országból is maga mellé hívatá. Kit méltóságos tisztekkel s szép jószágokkal is megajándékozza.”³⁰

²⁷ CORNIDES Dániel 1782-es cikkében – Ungarisches Magazin, 145–174. – a Welfek mondáját a Mic bán-történet utánzatának véli. 162. Heller Bernát ezt kétségbe vonja. HELLER, i. m. 71.

²⁸ A gyermekek száma tehát nem rögzített eleme a mondának. A leghihetlenebb verzió e tekintetben a hollandiai Margaréta von Henneberggről szóló legenda, melyben a koldussasszony átkának következményeképpen a grófnének annyi gyermeke születik, ahány nap az évben van. A grófné és gyermekei egy latin nyelvű sírfelirat tanúsága szerint nem éltek túl a különös eseményt. A történet valóságmagiával RÁTH-VÉGH István foglalkozik a *Tarka históriákban*. (Budapest, 1964. 422–425.) A legenda magyar szempontból is érdekes, mivel TAXONYI János – igaz, külföldi forrásból, de – felvette *Az emberek erköltséinek és az Isten igazságának tükörei* c. gyűjteményébe (Kassa, 1759. II. rész 10. történet, 161–168., első kiadása Győrben, 1740-ben). Példázatát Tóth Béla nyomán Jablonkay Gábor kapcsolja a Mic bán-monda körébe. (JABLONKAY Gábor, *Taxonyi János XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsenítő példatára*. Kalocsa, 1910. 147. 9., Taxonyi forrásairól 267. TÓTH Béla, *Mendemondák*. Budapest, 1896. 32.) Ez a variáció azért különösen érdekes, mert nyomon követhető benne egy legenda kialakulásának története. Margaréta von Henneberg valóban élt, és két ikergyermek is született, akik anyjukkal együtt születésük után nem sokkal meghaltak. E rendkívüli eseményt a hagyomány összekapcsolta a már ismert monda egyik motívumával, az átokmondással.

²⁹ Ezekről ugyancsak RÁTH-VÉGH István ír. i. m. 421. Ugyanitt Mic bán történetére is kitér. GYÖRGY Lajos utal még egyéb német, francia és olasz, továbbá spanyol és dán változatokra is. (A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Budapest, 1934. 164.) L. még HELLER, i. m. 70–73.

³⁰ RMK I. 946. Az ajánlólevél első oldalán.

Pósa-házi Lajos sokkal bőbeszédűbb, de – Czeglédivel ellentétben – nem I., hanem IV. Béla idejére teszi Mic bán Magyarországra jövetelét.³¹ Szerinte Mic bán egyike azoknak a külföldről hazánkba származott francia, olasz vagy német nemeseknek, akik a tatárok elől elmenekült királyt a keresztény Európa képviselőjében Magyarországra visszakísérték. Ezekből a nemesektől, miután IV. Béla letelepítette őket, számos hírnemes magyar család származott. (Pósa-házi még arról is tud, hogy Mic bán maga után hozta feleségét, de azt nem említi, hogy melyik országból.)³²

Diószegi Sámuel történeti adatai megegyeznek Pósa-háziéval.³³ (Mint arról már a korábbiakban szó esett, Pósa-házi és Diószegi változata Bocskai István Zemplén vármegyei főispán temetésén hangzott el 1673-ban, s ez a Bocskai István nem más, mint akinek 14 évvel korábban Czeglédi a Mic bán-történetet ugyancsak tartalmazó művét ajánlotta.)

Igen valószínű, hogy Bethlen Farkas, históriájának azon részét, mely mondánk szempontjából érdekes,³⁴ 1673 után írta, hiszen – s erre már Imre Mihály is felhívta a figyelmet³⁵ – az ő változata az összes megelőző XVII. századi forrás kompilációjának tekinthető. Feltűnő azonban, hogy szövegében elszórtan találhatók olyan adatok is, amelyek a fentebb felsorolt művekből hiányoznak. Így például ő az első, aki, mivel Pósa-házi a tatárjárás idejére helyezte Mic bán Magyarországra jöttét, a XIII. század elejéről beszámoló történetírókat – Rogeriust, Thuróczyt és Bonfiniét – is megemlíti, elülteve ezzel Mic bán személyével kapcsolatban egy olyan tévedés magját, amely azután megerősödve, két évszázadig kiirathatatlannak bizonyult. A későbbi korok történetbúvárai ugyanis elkezdték keresni e szerzők műveiben gróf Simon Mic bánt, s ha Mic bánt nem is; Simon nevű nemeset találtak, még hozzá nem csak egyet, hanem mindjárt kettőt is. Benkő József 1793-ra fejezte be Bethlen Farkas *Históriájának* első teljes kiadását,³⁶ de Cornides Dániel már 1782-ben,³⁷ s az ő nyomán Szirmay Antal már 1803-ban³⁸ Thuróczyt, Kézait és Rogeriust idézi a Bocskai család származásáról szólva.³⁹

³¹ Soóvári Soós György 1617-es epitáfiuma csak annyit ír, hogy Béla idejében élt Mic bán. Hogy hányadik Béláról van szó, az nem derül ki a feliratból.

³² A szöveget IMRE Mihály is közli. *I. m.* 31–32.

³³ Vö. IMRE Mihály, *i. m.* 33.

³⁴ BETHLEN Farkas, *Historia de rebus Transsylvanicis*. Nagyszeben, 1782–1793. I–VI. VI. 327–332.

³⁵ IMRE Mihály, *i. m.* 36.

³⁶ A Mic bán történetét tartalmazó VI. kötet is 1793-ban jelent meg. A címlapon ez áll: *Homo sextus et ultimus nunc primum e manuscripto editus*.

³⁷ L. CORNIDES Dániel, *i. m.* 158.

³⁸ SZIRMAY Antal, *Notitia topographica ... comitatus Zempleniensis*. Buda, 1803. 65–71. 66.

³⁹ WAGNER Károly *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum ...* c. munkájában elkerüli ezt a hibát. (Pozsony – Pest – Lipcse, 1802. IV. 16–25.) A Bocskaiakkal kapcsolatban ugyan ímleséli Mic bán történetét, de nem idéz a fent említett történetírók közül egyet sem. „Fabula ne fit? – teszi fel az elbeszélés végén a kérdést – an historia? non inquirio.” Wagner Károly a mesét Bél Mátyás *Notitiájának* a Sáros vármegyei Sóvárra vonatkozó, kéziratban ránkmaradt feljegyzéséből ismerte meg. A kézirat az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található (Cat. X. Hist. Tit. I), másolatát pedig az Akadémia könyvtára őrzi. (BELIUS, Matthias, *Descriptio Comitatus, Comitatus Sarosiensis*. A. 1538/V. és VI. 76. ill. 158–159.) Meglepő módon Bél Mátyás változata kapcsolódni látszik sváb Welfek mondájához. Bél Mátyásnál ugyanis a dajka szintén azt állítja, hogy kutyakölyköket visz csarában. E szövegegyezés alapján akár fel is merülhetne a magyar Mic bán-monda esetleges német eredeztetése, de a történet európai elterjedtségének ténye arra int bennünket, hogy az átvétel kérdését óvatosan kezeljük, és más lehetőségeket is figyelembe vegyünk. Így például megeshet, hogy a szövegegyezésnek pusztán az az oka: Bél Mátyás a német változatot is ismerte. (Bél Mátyás kéziratát Szelestei

A tévedést egy bizonyos spanyol Simon ispán vagy Simon comes személye okozta, akiről Rogerius azt írja, hogy hősiiesen védte a tatárok ellen Esztergom fellegvárát.⁴⁰ Egy oklevél tanúsága szerint e jeles cselekedetéért 1243-ban IV. Béla király visszaadta a korábban általa elvett, eredetileg pedig II. Andrásról Simonnak adományozott Esztergom vármegyei Csenke földet.⁴¹ 1277-ben IV. László a spanyol Simon ispán fiait, Simont és Mihályt megerősítette ugyanezen birtokban.⁴²

Mivel Simon és Mihály Thuróczyról és Kézainál is előfordul,⁴³ azok a szerzők, akik Simon ispánt Mic bánnal azonosították, tovább pontosították az e nemzetségről szerzett ismereteiket. Felfedezték például, hogy a spanyol Simon ispán – bátyjával, kinek neve Bertrand volt és húgával, Totával együtt – Imre király feleségének, az aragóniai Konstanciának kíséretében jött Magyarországra.⁴⁴ Totát, Konstancia királyné udvarhölgyét Konrád fia, Benedek bán feleségül vette, és a király beleegyezésével saját birtokaiból hozományul az Esztergom vármegyei Bajótót valamint a Sopron vármegyei Martonfalvát nekiadta. Martonfalva Totáról bátyjára, Simonra, majd annak fiaira, Simonra és Mihályra szállt, akik azután e birtokról már 1284-ben Nagymartoniaknak neveztettek.

Szirmay Antallal ellentétben nekünk épp ezek a pontosított adatok és a Nagymartoni név segít kideríteni, hogy a két Simon, apa és fia közül egyik sem azonos Mic bánnal. A Nagymartoniak ugyanis nem sokkal később kihaltak. E család viszonylag rövid története az említett krónikákon kívül Nagy Iván genealógiai munkájában is nyomon követhető,⁴⁵ de senki sem említi, hogy a Nagymartoniaknak közül lenne Mic bánhoz vagy a tőle származtatott Bocskaiakhoz.⁴⁶

Igaz: ennek nemcsak az lehet az oka, hogy egy tévedés következtében felcserélték Simon Mic bánt a spanyol Simon ispánnal, hanem az is, hogy Mic bán egyáltalán nem létezett. Nagy Iván idézett műve és néhány oklevél azonban arra figyelmeztet, hogy legalábbis keresnünk kell, mi az összefüggés a monda bizonyos elemei és a valóság között.

N. László útmutatása alapján sikerült fellelnem.) A monda német vonatkozásaira hívja fel a figyelmünket DOMÓTOR Ákos munkája is: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Folklórarchívum, 1992/19. 222–223.

⁴⁰ Vö. ROGERIUS *Síralmas éneke*. 40. fejezet.

⁴¹ *A tatárjárás emlékezete*. Szerk. KATONA Tamás, Budapest, 1981. 313. 352.

⁴² L. FEJÉR György, *Codex diplomaticus ...*, Buda, 1832. V. II. 393–394. Vö. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. SZENTPÉTERY Imre kéziratának felhasználásával szerk. BORSA Iván. Budapest, 1961. 190.

⁴³ THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*. Budapest, 1978. 97. 512. KÉZAI Simon mester Magyar krónikája. Pest, 1862. 90–92. Természetesen a javított, ma hitelesnek tartott adatokat vettem át.

⁴⁴ Thuróczy – hibásan – II. András feleségének írja Konstanciát. Mint láthattuk, Katona József, Kisfaludy Sándor és Szigligeti Ede drámája ill. regéje is II. András idejében játszódik.

⁴⁵ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel ...* Pest, 1857.

⁴⁶ Sőt: Nagy Iván Bocskai címszó alatt külön hangsúlyozza, hogy a két család nem állt rokoni viszonyban egymással. L. még i. m. Agócsy, Chapy, Eszenyi, Gálszécsy, Kövesdi, Ráskay, Soós, Zerda-helyi és Zritty címszavait. Ezek után nyilvánvaló, hogy Katona József *Bánk* címében több ponton is eltér a történelmi valóságtól. Először a spanyol Simon ispánt és bátyját téveszti össze Simon ispán fiaival: Simonnal és Mihállyal. (A Katonánál Melinda néven szereplő Tota tehát nem testvére, hanem nagynénje volt Simonnak és Mihálynak!) Ezután FESSLER Ignác Aurél műve alapján (*Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Leipzig, 1815. II. 539. 840.) Ő is azonosítja spanyol Simon ispánt Mic bánnal. Fessler forrása – mint ahogyan azt az i. m. 840. oldalán lábjegyzetben található utalás alapján TOLNAI Vilmos kimutatta – Cornides Dániel fent említett műve volt. (Katona József és Fessler. IltK 1918. 1–13. 4–5.) Vö. Katona 1819-ben írt, és a *Bánk* cím második változata elé illesztett Jegyzésével.

Egy 1285-ös királyi adományozást megörökítő irat például a hét közül hat fiú nevét⁴⁷ Pósházival és Bethlen Farkassal megegyezően s – ami talán még fontosabb – mint testvéreket sorolja fel.⁴⁸ Az oklevelet IV. László Simon fia, György részére állította ki abból az alkalomból, hogy több más faluval és várépítési joggal együtt neki ajándékozta Sóvárt. György testvérei: Boksa, Tamás, Dénes, Demeter és Simon kötelezték magukat, hogy a birtokból soha nem fognak részt kérni. Ugyanitt részletesen megemlékeznek György mester azon dicső haditetteiről is, amelyekkel IV. László hűséges embereként kiérdemelte a szóban forgó adományt.

Simon fia, György kiemelkedő hadi szolgálatait Budai Ferenc is leírja Polgári lexikonában. A lexikonban Mitzbán Györgynek nevezett és a Sóvári Soósok őseként számon tartott György mester 1285-ben Magyarországon, ezt követően Lengyelországban a tatárok ellen harcolva; 1291-ben pedig Albert ausztriai herceggel szemben szerzett magának hírnevet.

Feltűnő és történetünk vizsgálata szempontjából különösen lényeges, hogy Pósházi János a „Tatár és Ausztriai nép ellen”⁴⁹ küzdőnek nem Györgyöt, hanem a hét fiú apját, „gróf Mic bán Simont” állítja.⁵⁰ Mint láthattuk, a Mikszáth Kálmán által Sóváról feljegyzett népies változat Pósházival ellentétben és a tényeknek megfelelően György személyéhez köti a jeles hadicselekedeteket. A monda költött és valóságos elemeit mégsem segít szétválasztani a Mikszáth-féle sóvári verzió, mert ebben viszont az oklevélben rögzítettektől és a Mic bán-történet összes többi feldolgozásától elütően nem Simonnak, hanem Györgynek születik egyszerre hét fia. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy nemcsak Budai Ferenc, hanem Mikszáth Kálmán is Simonról Györgyre öröklődőnek tartja a Mic bán nevet.

A kusza szálaból talán annyi azért mégis kibogozható, hogy Pósházi beszédének a mondai Mic bán, illetve a valós személy, Simon comes kiváló hadi érdemeiről szóló része rendelkezik valamilyen (igaz: nem pontosan előadott) történeti háttérrel. Valószínű tehát, hogy az eredetmonda kizárólag XVII. századi magyar forrásaiban előforduló bevezető részét a hagyomány éppúgy utólag kapcsolta Simon comes személyéhez, mint a hét fiú megmenekülésének meséjét. E feltételezés mellett szól az a tény, hogy viszonylag későn, csak 1673-ra szilárdult meg a Simon Mic bánt IV. Béla idejére helyező elképzelés.⁵¹

A Soósok őseinek Sóvárt adományozó királyi oklevélnek létezik egy hamis átirata is,⁵² s ezt a Soós család levéltári anyagában lelhetjük fel.⁵³ Ugyanez a levéltár egészen az 1600-as évekig (azaz a Mic bán-történet XVII. századi felbukkanásáig), de még annál tovább is követhetővé teszi Simon comes utódainak leszármazását és birto-

⁴⁷ KARÁCSONYI János szerint csak hat, SOÓS Elemér szerint hét fia volt Simon comesnek. (KARÁCSONYI, *Mese-e vagy valóság?* Turul, 1890. 120–125. 123. SOÓS, *Micz-bán eredete*. Turul, 1890. 43–45. 44.) Egy 1299-es oklevél még Simon fia, György nevét is említi. (OL DI 57229) Vö. NAGY Iván, *i. m.* Soós címszó alatti táblával. A kérdés eldöntése nem tartozik témánk körébe.

⁴⁸ Az oklevél tartalmának rövid foglatát l. SZENTPÉTERY, *i. m.* 349. (3350) Vö. OL DI 105230

⁴⁹ Idézet Pósházi prédikációjából. L. IMRE Mihály, *i. m.* 31.

⁵⁰ Pedig Pósházi elsőrangú forrásból meríthette ismereteit, hiszen amikor Bocskai Istvánt búcsúztatta, egy Soós-leszármazott állt mellette: „Georgiustól [származik] az Sóvári Soós familia, az kiből már csak egy maradt, úgy mint tekintetes és nemzeti Sóvári Soós György uram, kit édes bátyja koporsója előtt keseredett szívvel lenni szemeinkkel látunk.” In RMK I. 1164. L2/b

⁵¹ Imre Mihály idézett művében részletesen megmagyarázza, hogy Pósházi milyen aktuális politikai mondanivaló készítette a történet kibővítésére. (37–42.)

⁵² SZENTPÉTERY, *i. m.* 349. (3351)

⁵³ OL DI 57218

kaiknak alakulását.⁵⁴ E levéltár ismeretében a történetnek két olyan eleme is akad, amelyet költöttnek nyilváníthatunk. Czeglédi és Pósházi szerint Mic bán fiai azokról a falvakról nyerték családnevüket, amelyekben az anyjuk elé bocsáttatás idejéig nevelték őket. Az utódok ugyan valóban birtokaik után kapták vezetéknévüket, az oklevelek azonban világosan kimutatják, hogy a szóban forgó falvak Simon comes idején nem voltak a család tulajdonában, s hogy azokhoz fiai és unokái csere vagy adományozás útján csak később jutottak. Ugyanezen okból nem születhettek a gyermekek sem Sóvár, sem Kövesd,⁵⁵ sem a Zemplén vármegyei Borostyán vagy Purustyán várában,⁵⁶ sem Bihar vármegyében és Egeresen sem.⁵⁷

Tehát a családi eredetmondában gróf Simon Mic bánnak nevezett Simon comes valóban élt a XIII. században, és valóban több neves családnak, közöttük a Bocskaiaknak is őse volt. Hogy Simon comes fiai egyszerre születtek-e, arról hiteles írásos forrás nem szól. Nincs is azonban szükségünk családi adatokra ahhoz, hogy a hetes ikerszülést, a hét fiú életben maradását és felnövekedését túlságosan mesésnek, történeti adatokkal össze nem illőnek találjuk.

Továbbra is problémát jelent viszont a Mic bán név eredete.⁵⁸ Mivel egykorú, azaz XIII. századi oklevelek nem említik,⁵⁹ és a történet általunk ismert írásos forrásai közül is elsőként csak az 1616-os egeresi epitáfium örökíti meg, igen valószínűnek látszik, hogy nem Simon comes életében, hanem később kapcsolódott egymáshoz a két név.⁶⁰ Hogy azután a mondai hősről származott-e Simon comesre a különleges Mic bán elnevezés, vagy máshonnan, azt az itt bemutatott adatok alapján csupán találgatni lehet.

Soós Elemér például – mellőzve az oklevelek bizonyító erejét – úgy véli, hogy a hét fiú apját már a XIII. században Mic bánnak hívták.⁶¹ Érvként a Bereg vármegyei Mic patakot és Micközt hozza fel; illetve egy olyan elgondolást, mely szerint e földrajzi nevek Simon comes megkülönböztető személynevéből erednek. Vele szemben Karácsonyi János azt hangoztatja, hogy Bereg vármegyében Simon comesnek nem voltak birtokai, s ezért ott nem is nevezhettek el róla semmit sem.⁶²

Feltételezhető azonban, hogy Mic patak és Mic bán neve között Karácsonyi János igaza ellenére is van összefüggés. Simon comes ugyanis valóban nem, ám utódai igenis

⁵⁴ A levéltárat ismerteti MAJLÁTH Béla. (Századok, 1882. 49–56.) Vö. OL DI 57207–58003

⁵⁵ A kövesdi vár regéjeként, szájhagyományból ismerte meg a Mic bán-történetet Bunyitay Vince. (BUNYITAI, i. m. 30.)

⁵⁶ Purustyán várához csak 1321-ben jutottak Simon comes unokái. (OL DI 57266)

⁵⁷ L. a folklorizálódott változatokat.

⁵⁸ Mikszáth Kálmán összes műveinek kritikái kiadásában a sóvári várregéhez fűzött jegyzetekben Mic bán nevét a spanyol micpán (jelentése: földesúr) szóból vezetik le. (Szerk.: BISZTRAY Gyula, KIRÁLY István. Budapest, 1975. 40. *Elbeszélések*, XIV. 217.) Ez a magyarázat azért kevésbé valószínű, mert Simon comest csak 1782-től, tehát Cornides Dániel cikkének megjelenése óta tarthatták spanyolnak, viszont már a XVII. század elején Mic bánnak hívták.

⁵⁹ Már Karácsonyi János felhívta a figyelmet arra, hogy Majláth Béla névbetoldással közli a Sóvári Soósok okleveleinek kivonatos tartalmát. (KARÁCSONYI, i. m. 123. MAJLÁTH, i. m. 50. 52.)

⁶⁰ „Comes Simon, Michban dictus” – írja NAGY Iván az i. m. Soós címszó alatti tábláján.

⁶¹ SOÓS, i. m. 44. Az eddig írtakkal összevetve kitűnik, hogy a cikk igen sok téves adatot tartalmaz. Ezeket a szerző részben javítja *Sóvár története, hadi és műleírása* c. 1926-ban, Budapesten megjelent munkájában.

⁶² KARÁCSONYI, i. m. 124. Ugyancsak KARÁCSONYI János meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy Simon comes soha nem viselt báni méltóságot. 122.

birtokoltak földet Bereg vármegyében.⁶³ Mivel pedig a Mic névvel jelölt patakot és Micközt már a XIII. században is ugyanígy nevezték,⁶⁴ megeshet, hogy a Mic személynév mégiscsak a földrajzi névből ered, és a mondához hasonlóan a következő századok hagyománya kapcsolta Simon comeshez.

Noha a nevet illetően nem is látunk tisztán, annyi bizonyos, hogy Simon comes nem volt spanyol származású, és személye nem azonosítható az ugyancsak XIII. században élt, ám egészen más területekkel rendelkező Nagymartoni család egyik tagjával sem.

Bethlen Farkas „történelmi kitekintése” tehát Mic bán személyét illetően félrevezetőnek bizonyult. Rogeriust, Thuróczyt és Bonfiniut felemlető részlete azonban korántsem az egyetlen olyan helye szövegének, amelyet Alvinczinál, Czeglédinél, Pósházinál és Diószeginél hiába keresnénk. Mic bán neve például így fordul elő nála először: „Comes Simon (vel, ut alii scribunt, Simonides) Mitzbán”. Miután pedig elmeséli a hét fiú csodás megmenekülésének történetét, a következőkkel folytatja: *„Insigna autem Familiae Bocskaianae Leo, cujus caudae extremitates in septemplex ramos divisae, septem familias ex eadem (utidiximus) stirpe oriundas, denotabat. Idem Leo trimontio insidens, anteriore pede jaculum fert, quem draco quidam caudam vorans cingit.”* S még valamit feljegyez, amit előtte senki sem írt le a Mic bán-történet ürügyén, mégpedig azt, hogy az anyai ágon Bocskaiakkal rokon Báthori Zsigmondnak élt egy Griseldis nevű leánya, akit Ioannis Zamoiski lengyel kancellár vett feleségül. Ezek a kiegészítések pedig arra mutatnak, hogy Bethlen Farkas más, valószínűleg több olyan forrást is használt, amelyről idáig nem esett szó.

Nem lehetetlen, hogy ezen források valamelyike Szamosközy István erdélyi történetíró egyik 1604-ből származó és sokáig elfeledett, magyar nyelvű kéziratos feljegyzése volt.⁶⁵ (Ebben ugyanis Mic bán Simonitnak nevezetik, és – igaz, sokkal szűkszavúbban, mint Bethlen Farkasnál, de – az oroszlános címer leírása is megtalálható.) Mindaz, amit a feljegyzést tartalmazó gyűjtemény utóéletéről megtudhatunk, alátámasztani látszik ezt a feltételezést.⁶⁶

⁶³ L. CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest, 1890. I. 411. 421. Itt, a Bereg vármegye birtokosairól szóló felsorolásban megtalálhatók a Csapiak. Ugyanezt megerősíti egy 1312-es oklevél is a Soós család levéltárában. (OL DI 57240) Vö. GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1963. 524.

⁶⁴ GYÖRFFY, i. m. 520. és a mellékletnek a XIII. századi Bereg vármegyét ábrázoló térképe. Vö. ORTVAY Tivadar, *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. Budapest, 1882. Mych címszóval. Micköz megtalálható egy 1886-ból származó térképen. (OSZK Térképtár zone 13. col. XXVII. Beregszász und Mező-Tarpa)

⁶⁵ Szamosközy István *Történeti maradványai, 1542–1608*. Kiadta SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1880. IV. 239–240. In *Monumenta Hungariae Historica*. II. osztály, 30. kötet. Vö. TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, 1978. 197. A szövegvizsgálat alapján ugyanakkor az sem kizárható, hogy Bethlen Farkas nem ismerte Szamosközy Mic bán-variánsát, s mindketten egy még Szamosközynél is régebbi, közös forrásból vagy szájhagyományból merítettek.

⁶⁶ Hogy Szamosközy tett magyar nyelvű feljegyzéseket, arról még a XIX. század első felének historikusai sem sejtettek semmit. Pedig használták a névtelen munkát többen is, csak éppen szerzőjét nem azonosították Szamosközyvel. Így volt ez egészen 1857-ig, amikor is Kazinczy Gábornak, aki társával együtt Szamosközy első kiadásán fáradozott, feltűnt a hasonlóság – a feljegyzések töredékét tartalmazó – ún. Hevenesi-féle kódex és egy Szamosközynek tulajdonított levél kézírása között. S bár Kazinczynak, akárcsak később Toldy Ferencnek, megjelentetésre irányuló törekvése sikertelen maradt, annyi eredménnyel mégiscsak járt, hogy Szamosközy személyében megtalálta az egyik első magyar nyelvű krónika szerzőjét. A kiadás tervét végül 1876 és 1880 között Szilágyi Sándor valósította meg, aki a Hevenesi-féle kódexen kívül még nyolc másik kéziratos könyvben talált részleteket a szóban forgó feljegyzésekből, és aki ezek alapján fontos megállapításokat tett. Először is leszögezte, hogy a munka – mivel más időszakra vonatkozik – nem Szamosközy latinul írt fő művének magyar nyelvű „elődolgozata” – ahogyan azt Kazinczy Gábor vélte –, hanem önálló, egykorú eseményeket elbeszélő, érdekes

Szamosközy feljegyzése majdnem 300 évig ismeretlen maradt, s legfeljebb közvetett úton hathatott a későbbi Mic bán-történetek megalkotóira. Így azután már érthető, hogy miért Alvinczi 1622-es variánsa került be a XVIII. és XIX. századi köztudatba. Persze más okok is indokolták teszik ezt. Fontos például az általa búcsúztatott Károlyi Zsuzsanna fejedelemsné személye, azután maga Alvinczi, a kassai magyar főpap is, aki Bocskai István és Bethlen Gábor mellett bizalmas, udvari papi szolgálatot teljesített,⁶⁷ és korának kiemelkedő, még Pázmány Péter által is figyelemre méltatott hitszónoka volt. Szamosközy szövegét csak 1880-ban, Alvincziét viszont már 1624-ben nyomtat-ták. Végül pedig hozzájárulhatott Alvinczi népszerűségéhez élvezetes stílusa, s az a szemmel látható igénye, hogy a történetet minél kerekrebbre formálja.⁶⁸

Köztudomású, hogy mivel a protestáns prédikációk kezdettől fogva hitvitázó légkörben születtek, legfőbb jellemzőjük a polemikus és exegétikus beállítottság lett. Általános morális tartalom s vele együtt esztétikai és szépprózai igény csupán a XVI. század végén jelentkezett a protestáns egyházi irodalomban. Az ekkor és a XVII. század első felében elsősorban felbukkanó, prédikációkba ékelt kisepikai részletek, elbeszélő jellegű példák, rövid történetek és fabulák a magyar nyelvű széppróza első próbálkozásait jelentik.⁶⁹ Alvinczi Péter Mic bán történetét tartalmazó gyászbeszéde ennek a fejlődési vonalnak egyik reprezentáns darabja.

Hogy Alvinczit a Mic bán-történet sokkal inkább gyönyörködtető és tanító meseként érdekli, mint genealógiai adatként, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a legcsekélyebb figyelmet sem fordítja a monda családtörténeti vonatkozásaira. Abban az 1624-ben megjelent nyomtatványban, amely közreadja a Károlyi Zsuzsanna felett mondott gyászbeszédeket, Alvinczi prédikációjának vonatkozó része mellett a margón, ugyan-csak nyomdai betűkkel ez áll: „Itt az genealógiának delineatiója kimutatattott.”⁷⁰ A probléma csak az, hogy Alvinczi az egyetlen, aki Mic bánról a Károlyiak őseként

adatokat rögzítő naplószerű alkotás. Ezt követően magyarázatot adott arra, miért szóródott szét a mű kilenc különböző könyvbe. Szamosközy megszámozta ugyan a lapokat, amelyekre feljegyzéseit írta, ezeket azonban soha nem köttette egybe. Halálát követően a gyűjtemény olyan valakinek a kezébe került – Szilágyi Sándor feltételezése szerint Bethlen Farkaséba –, aki továbbírta, újabb adatokkal bővítette Szamosközy művét. A becses munka azután a viharos történelmi események miatt részekre osztatott, ide-oda hánytatott, végül pedig több – más szerzőktől származó, de szintén Erdélyre vonatkozó – feljegyzéssel együtt kódexekbe kötött. (Vö. SZILÁGYI Sándor, i. m. bevezetőjével és TOLDY Ferenc, *A magyar irodalom történetének* 77. oldalával. Budapest, 1987.)

⁶⁷ Bethlen Gábor így ír Alvinczinak Károlyi Zsuzsanna halála után: „Kegyelmedet pedig, Alvinczi uram ... hogy hozzánk besieessen, intjük, ilyen keserves állapotunkban legyen mellettünk, szegény idvözült szerelmes házastársunk hideg tetemének eltakarításáig.” In HELTAI, i. m. 165.

⁶⁸ Pázmány Péter véleménye Alvinczi stílusáról: „... egész írásodban ... semmi egyéb nincsen egyné-hány jó módjával ejtett magyarizmusnál ... Terólad is azt mondhatjuk, amit az trücsökrül: Totus es vox, csak csupán szó vagy, és minden okosságod az nyelvedbe szállott.” S ezekből a szavakból – dacára a kor sajátos vitastílusának – lehetetlen ki nem hallanunk a dicséretet. (In Pázmány Péter művei. Budapest, 1983. 223–224.)

⁶⁹ Vö. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Budapest, 1979. 13–15., 140–141.

⁷⁰ HELTAI, i. m. 104., RMK I. 539/a 217.

beszél, s hogy sem geneológiai, sem történeti jellegű munkák nem erősítik meg a Bocskaiak őseként ismert Mic bán és a Károlyiak rokoni viszonyáról szóló állítását.⁷¹

De vajon honnan ismerte Alvinczi a Mic bán-történetet? Nem kizárható, hogy Szamosközytől. Igen valószínű ugyanis, hogy Alvinczi fogalmazta Kassán az 1606-ban elhunyt Bocskai István fejedelem végrendeletét, melynek egyben egyik testamentáriusa volt, és amelyben a fejedelem hétezer forintot hagyott „udvari historikusának”, Szamosközy Istvánnak latin nyelvű fő műve kinyomtatására.⁷² Szamosközy halála után művei a gyulafehérvári káptalan levéltárába kerültek. Abba a városba, ahol a Kolozsvárott elhunyt Károlyi Zsuzsanna holttestét eltemették, és ahol Alvinczi funeráló beszédét elmondta.

Lehetséges tehát – bár történeti adat ezt nem hitelesíti – , hogy Alvinczi ismerte Szamosközy feljegyzését, és – anélkül, hogy különösebb figyelmet fordított volna az eredetmonda geneológiai vonatkozásaira – , pusztán esztétikai szándéktól indítva szövegezte bele beszédébe az erkölcsi tanítást közvetítő mesét. E feltételezés mellett szól az a tény, hogy a XVII. századi magyar nyelvű források közül egyedül Szamosközy és Alvinczi változatában szerepel három ikergyermekkel a koldusasszony, a többieknél – Czeglédinél, Pósházinál és Diószeginél – kettővel.⁷³

Ugyanakkor az is igaz, hogy más motivikus vagy szövegbeli egyezés nem mutatható ki Szamosközy és Alvinczi variánsai között. Ha viszont ebből az következik, hogy Alvinczi soha nem olvasta a Szamosközy-féle Mic bán-történetet, akkor a Bocskai család körében okvetlenül lennie kellett egy általánosan ismert szóbeli geneológiai hagyománynak, mert csak így magyarázható a véletlen egybeesés.⁷⁴ Feltételezhetően épp az általánosan ismertség a magyarázata annak, hogy az írott forrásokban – még ha szerzőjük nem is használta a korábban keletkezett változatot – számtalan eltérés mellett megfelelőek is kimutathatók.⁷⁵

⁷¹ Vö. NAGY Iván, *i. m.*, BUDAI Ferenc, *i. m.*, KÓVÁRY László, *Erdély nevezetesebb családai* (Kolozsvár, 1854.) a megfelelő címszók alatt. A Károlyiakkal való rokonságot nem erősítik meg a Soós család levéltárában őrzött oklevelek sem. Lehetséges, hogy Alvinczi a Károlyiak ősei között 1264-ből említett Kaplyon nembeli Simonnal keverte össze Simon comest. (NAGY Iván, *i. m.* Károlyi címszó alatt.) Találkozhatott továbbá a Mic bántól származtatott hét család nevével egy – a Károlyi oklevéltárban őrzött – címerlevegő másolatában is. (GÉRESI Kálmán, *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. Budapest, 1883. II. 34–38.) A címerlevegő eredetijét 1418-ban Chapy András kapta Zsigmond királytól, mivel egy csatában „oroszlánéhoz hasonló bátorsággal mindenütt elől járt, az ellenség nyilaitól arcában súlyosan megsebesült s jobb szemét elveszté.” (FEJÉRPATAKY László, *A Chapy-címer és a Sárkány-rend*. Turul, 1883. 116–119., 116.) A levélen látható címerrajz egy oroszlánt ábrázol. Az oroszlán szemét nyíl járja át, a nyíl végét az oroszlán mellső lábában tartja. (Vö. Bethlen Farkas korábban idézett leírásával a Bocskaiak címeréről.) A címet Chapy András rokonai, azaz a Simon comestől származó hét család, közöttük a Bocskaiak is elnyerték. Soós Elemér szerint a Bocskaiak címerén található oroszlán a Chapy-féleire vezethető vissza. (SOÓS Elemér, *A Sóvári Soós család címere*. Turul, 114–119., 118.) Bár a szóban forgó oklevél a Károlyiak oklevéltárában található, nem bizonyítja azt, hogy a Károlyiak Mic bántól vették volna eredetüket. (Vö. KARÁCSONYI, *i. m.* 121.)

⁷² *Magyar gondolkodók. 17. század*. Vál. TARNÓC Márton. Budapest, 1979. 17–18.

⁷³ „vel, ut alii scribunt, tres” – jegyzi meg BETHLEN Farkas, *i. m.* 329. oldalán.

⁷⁴ Vö. *Néprajzi lexikon* már idézett címszavaival.

⁷⁵ Alvinczi egyébként – a tekintetben, hogy melyik családhoz kötődve ismerte meg Mic bán történetét –, „el is szólja magát”, amikor ezt mondja a gyermekek elrejtéséről szóló részhez érkezve: „Es egyiket kiválasztván, hatát egy Bocskaba [!] avagy desába rakatván, fejére parancsola egy öreg asszonynak, hogy el viven el rekkencse.” (HELTAI, *i. m.* 104. Vö. RMK I. 539/a 218.) Heller Bernát szerint a Bocskaiak népetimológia útján éppen arról a bocskáról nyerték nevüket, amelyben a gyermekeket el akarták vesejteni. Nem lehet véletlen – érvel Heller Bernát –, hogy Alvinczi ezt a különös, ritka és kevesek által ismert szót használta történetében. Ugyancsak Heller Bernát elveti a Mic bántól való eredeztetést, s úgy gondolja, hogy a többi családra csak a népetimológiából származó tévedés után

A Mic bán-történet tehát a XVII. századtól napjainkig több szempontból is lényeges változásokon esett át. Fejlődési íve az eddig elmondottak alapján a következőképpen rajzolható meg:

Az Európa-szerte családi eredetmondaként ismert történetet a XIV–XVI. században szájhagyomány útján egy – a XIII. században Felvidéken élt – nemeshez, a többek között Bocskai család őseként is számontartott Simon comeshez kapcsolták. A hagyomány kialakulását elsősorban az a tény segíthette elő, hogy Simon comesnek a monda-beli Mic bánhoz hasonlóan több gyermeke volt. Később, mivel a Bocskaiak a XVII. században kiemelkedő történelmi szerepet játszottak, az eleinte szóbelileg örökített és újabb elemekkel bővített történetet írásban is rögzítették. A szájhagyományozás a monda írásos megjelenésekor nem szűnt meg, hanem tovább élt, sőt a család birtokainak növekedésével újabb területekre, Erdélyre és Debrecen környékére is kiterjedt. A történet XIX. századi feldolgozásai azt mutatják, hogy a szájhagyomány és az írásos változatok mindvégig kölcsönösen alakították egymást. (Tatár Péter ponyvája például nem lehet független a nép ajkán élő Debrecen környéki változattól, és mivel sikeres, népszerű olvasmány volt, bizonyos, hogy vissza is hatott rá.)

A közös eredet ellenére azonban a XIX. századi forrásoknak a XVII. századiakétól elütő jellegzetességei is akadnak. A történet egyrészt terebélyesedik és önállósul (genealógiai táblázattörédekből, néhány szavas sírfeliratból háromfelvonásos dráma lesz); másrészt megváltoztatja műfaját (históriai betét és prédikációrészlet helyett mai értelemben vett szépirodalmi formát ölt); harmadrészt pedig – miközben családtörténeti vonatkozása egyre inkább jelentőségét veszti – előtérbe kerül morális és esztétikai tartalma. Mindezzel együtt természetesen nyelve is megváltozik: latin helyett nemzeti nyelven írják meg szerzői.

A Mic bán-történet tehát elsősorban azért érdemel különösebb figyelmet, mert változásain keresztül nyomon követhető a történeti, hitéleti és irodalmi műfajok differenciálódásának folyamata.

terjedt át az eredetmonda. (HELLER, *i. m.* 72.) Nagy Iván ezzel szemben a Zemplén vármegyei Bocskó faluval hozza összefüggésbe a Bocskaiak vezetéknévét. (NAGY Iván, *i. m.* Bocskai címszó alatt.) A korábban felhozott adatok ismeretében biztosra vehető, hogy a két vélemény közül Nagy Iváné felel meg a valóságnak.

„RENDÜLETLENÜL” VAGY MEGRENDÜLVE? (A *Bánk bán* egyik színi utasításához)

I.

A *Bánk bán* ötödik felvonásában, amidőn Solom kardját megvetéssel eldobja, és kijelenti: „Úgy hát átkozott legyen, ki a nemes / kardot bemártja egy alattomos / gyilkosnak a vérebe”, Bánk hosszú ideig szótlan marad. Mi megy végbe ezalatt a lelkében? A magyarázók elképzeléseiket ehhez a színi utasításhoz próbálják hozzáfűzni: „Bánk, aki mindeddig oszlop módra állott, földre szegezett szemekkel, most hirtelen felkapja a kardját”.

Pándi Pál joggal jegyzi meg, hogy ennek az utasításnak helyes értelmezése „az egész ötödik felvonás, következésképp az egész dráma lényegével összefügg.” Bánk hallgatása nem dramaturgiai hiba, hanem „tartalmas csend, drámai némaság, amely szervesen hozzátartozik a dramaturgiai építményhez”.¹

Arany János ezt az utasítást „ön és mások vádja által megsemmisülve áll” értelemben fogta fel.² Gyulai Pálnál ezt találjuk: „sokáig szótlanul áll. Lelkének utolsó támasza is eltört. Nem szólhat, minden szó csak megalázná ...”³ Péterfy Jenő így értelmezi: „mintha kővé vált volna, mozdulatlanul marad »oszlop« módjára. Erkölcileg mintegy megsemmisült ...”⁴

Ezzel szemben Molnár Miklós Bánk magatartásában a „mindvégig emelt fővel”-t látta,⁵ Sötér István szerint pedig: „oszlop módjára állott, rendületlenül ...”⁶ Pándi Pálnál hasonlóan: „Bánk »oszlopmódra állott«, tehát *kimagasodva, egyenesen*, mozdulatlanul”, s úgy látja, „Sötér István erkölcsi tartalmú »rendületlen«-je fejezi ki az igazságot”.⁷

Ez utóbbi magyarázatokban feltűnő, hogy figyelmen kívül hagyják az utasítás második felét („*földre szegezett szemekkel*”); így jön létre az „oszlop módra” ’rendületlenül’ jelentése. Pándi észreveszi ezt, s tanulmányában kiter rá. A Molnár Miklós-féle „mindvégig emelt fővel” fogalmazást a valóságosnál felhőtlenebbnek véli, s az »oszlopmódra állott« előbb idézett értelmezéséhez hozzáfűzi: „mégpedig »földre szegezett szemekkel«, tehát *lelkileg meggyötörtten, nyomottan*; fenntartva erkölcsi igazságának öntudatát, de ehhez itt már a belső elborulásnak a lelkiállapota is társul.”⁸ Szerinte azonban az elborulás lelkiállapotát nem Petur átka vagy Myska bán Biberach vallo-

¹ PÁNDI Pál, *Bánk-bán kommentárok*. Budapest, 1980. 87–88. L. még BÉCSY Tamás, „... oszlop módra állott ...” (Újra az V. felvonásról). Színháztudományi Szemle, 1992. 37–41. Bécsy T. – NAGY Péter, *Az a bizonyos ötödik felvonás* (It 1989. 452–468.) c. tanulmányához kapcsolódva – drámaelméleti szempontból vizsgálja s középpontos jellegűnek tartja az V. felvonást. Megállapítja: „a drámai akciók irányát és a viszonyrendszer szerkezetét tekintve két »oszlop módra« álló középpont uralja az V. felvonást, a Király és Bánk bán.”

² ARANY János, *Bánk bán tanulmányok*. In Katona József „Bánk bán”-ja A. J. jegyzeteivel és tanulmányával. Budapest, 1898. 215.

³ GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja*. Budapest, 1883. 251.

⁴ KATONA József „Bánk bánja”. Magyarázta PÉTERFY Jenő. Budapest, 1883. 143.

⁵ MOLNÁR Miklós, *Katona József*. Budapest, 1952. 43.

⁶ SÖTÉR István, *A teremtés vesztése*. In Uő., *Werthertől Szilveszterig*. Budapest, 1976., 242.

⁷ PÁNDI, i. m. II. 89. és 88. (A kiemelések itt is, a továbbiakban is tőlem: S. J.)

⁸ PÁNDI, i. m. II. 89.

mását hírül hozó szavai, nem is Solom kijelentése okozzák, hanem az, hogy észreveszi, magára maradt, s feltornyosul benne a fiáért és Melindáért való aggodalom is.

Könnyű észrevenni: itt arról a – *Bánk bán* magyarázókat megosztó – kérdésről van szó, hogy mitől omlik össze Bánk az ötödik felvonásban. Ez a megosztás nem új keletű. Az erkölcsi összeomlást hirdető (Arany János, Gyulai Pál, Péterfy Jenő, Horváth János, Waldapfel József, Révai József, Vargha Balázs, Benedek Marcell stb.) mellett már korán jelentkeztek olyanok is, akik Bánk összeroppanását kizárólag Melinda halálában látták. Rákosi Jenő már 1886-ban így írt erről: „a katasztrófa egyedül lényeges eleme ... Melinda pusztulása ... a tragédia a szerelmes Bánkból került ki ...”⁹ Ugyanígy vélekedett többek közt Harmos Sándor, Pataky József, Barta János, Orosz László, Sőtér István, Pándi Pál, Kárpáti Béla stb.

Visszatérve a vizsgált színi utasításra, nehéz egy „rendületlenül” felmagasodva álló alakot elképzelni „földre szegezett szemekkel”, még ha el tudnánk is fogadni Pándi föltételezését, hogy Katona itt „a drámára oly jellemző kettősséggel építkező dramaturgiát”¹⁰ alkalmaz, vagy ha megengedjük is bizonyos mértékig, hogy a megnyugtató értelmezéshez figyelembe kell venni „a drámai közeget, amelynek része”, és nem zárkozunk el teljesen attól, hogy az utasítás „sem önmagában érvényes, hanem a konkrét drámai összefüggésben”.¹¹ De azt sem szabad elfeledni, hogy a színi utasítás van a közegért, és nem fordítva, mert itt is fennáll annak a veszélye, hogy a magyarázók előre kialakított elképzeléseket olvasnak bele a műbe.¹²

Katona szavainak, kifejezéseinek értelmezésekor a legnagyobb körültekintéssel kell eljárunk. Az „oszlop módra” utasítás magyarázatában célszerű figyelembe venni Katona színi utasításainak általános frazeológiáját, továbbá az *oszlop* szó jelentéstörténetét.

Katona drámaírói pályáját lovagdrámákkal kezdte, színi utasításaiban is a lovagdrámák gyakorlatát követi. A korai darabjaiban található utasítások kifejezik azt az ízlést, amely a korabeli színpadon uralkodott. A színésztől „szélsőséges, túlzottan hangsúlyozott gesztusokat, nagy indulatokat jelző arckifejezéseket és felfokozott lelkiállapotokat illusztráló hanghordozást” vártak.¹³ Ilyenek pl. „borzadó bámulással”, „rázkódván”, „nyálát nyelven”, „nagy lélegzetet vesz”, „borzasztó vígsággal”, „mérgeesen dombolván”, „nyelvét rágva”, „magánkívül ragadtatva”, „irtózatosságon”, „bámuló ordítással”, „nekirakoltja magát”, „nekivicsorítja a fogát”, „ordítással eltorkolja”, „tájékozva”, „tátott szájjal néz utánuk”, „szemeit rettenetesen forgatván” stb.

Még a *Bánk bán* első kidolgozásában is: „sátáni mosolygással”, „dörömbölve”, „ordítva reájok”, „fogcsikorgatva az asztalra ütven”, „vad tekintettel és vérrel forgó szemel felugrik”, „süvegét fejébe vágja, ezt fogcsikorgatással a homlokára nyomván ordítja”, „mohón belép, vadon körülnéz”, „vad tekintetet vet rá”, „forgó szemmel”, „elforgatott szemmel”, „szikrázó szemekkel”, „felborzolt hajjal”, „ordítva zuhan mellé”, „öklözven mellét”, „rikoltva” stb. Bánk és Gertrudis nagy jelenetükben „fogcsikorgatva” vitatkoznak.

Van ezeknek a túlzó gesztusokkal, arckifejezésekkel illusztrált érzelmi kitéréseknek egy csoportjuk, amelynek tipikus változatai olyankor jelentkeznek, amikor a hőst

⁹ RÁKOSI Jenő, *A tragikum*. Budapest, 1886. 58.

¹⁰ PÁNDI, i. m. II. 89.

¹¹ PÁNDI, i. m. II. 88.

¹² Vö. SÓTÉR, i. m. 215. és 219.

¹³ KERESZÉNYI Dezső, *Katona József színi utasításai*. HK 1931. 230. L. még a *Bánk bán* színi utasításaival foglalkozó következő tanulmányokat: BÉCSY Tamás, *A Bánk bán instrukcióiról*. Színház, 1980. 26–32.; FRIED István, *Színház, dramaturgia, kortárs dráma – és a Bánk bán*. Színháztudományi Szemle, 1992. 15–25.; ROHONYI Zoltán, *Katona drámafölfogása és a Bánk bán instrukciói*. Uo. 42–47.

valami élmény, látvány, látomás vagy értesülés váratlanul éri, és meglepetésre, csodálkozásra, elképedésre, megdöbbenésre, félelemre, iszonyatra vagy éppen magába roskadásra készíti. Ezeknek az erős lelki ráhatásoknak szinte állandóan visszatérő, túlzott kifejezésekként az utasítások felszólítják a hőst, hogy *merevedjen meg* és legtöbbször egyben *némuljon is el*. Ilyenek: „megmerevedve néz utána”, „magánkívül álmélkodva”, „megmerevedve”, „merő [= merev] állásában”, „kiejti a kardot kezéből, és megmerevedve áll” (*Aubigny Clementia*); „megáll a test felett, és meredve nézi”, „megmeredve néznek a holttestre”, „megmeredve szegezi ... szemeit atyjára” (*Ziska*); „elcsüggedt állásban”, „merően állásokban maradnak” (*Jeruzsálem pusztulása*); „sokáig merően néz Svertlingre”, „bámulásából feleszmélkedvén” (*A borzasztó torony*); „kétségbeesett melankóliával egyhelyben áll” (*Luca széke*) stb.¹⁴

Ezt a megmerevedést, döbbenetet, kábulatba esést gyakran hasonlattal fejezik ki Katona utasításai. Ilyenek: „mint a gutaütött megmerevedik”, „bámulásában egy *kőbálvánnyá* változik”, „minden érzékenység nélkül *kőbálvány* módon” (*Ziska*); „mint egy *kőbálvány* megmerevedik” (*Monostori Veronka*); „mint egy *bálvány* megmerevedik” (*A borzasztó torony*) stb.¹⁵

Dívtos utasítás lehetett az ilyen a múlt század eleji drámákban. Még Petőfi is használja *Színházban* című versében talán színész korában tanult utasítás emlékeként: „Elbájtalt véghetetlen! / Itten állok minden este, / Mint a *bálvány*, merevedten.”

A *Bánk bán* végleges szövegében kevesebb színi utasítás van, mint Katona korábbi drámáiban, ami maradt, az is tömörebb. A fentebb jellemzett, hangsúlyozott gesztusokat kívánó utasítások közül mégis van néhány, éppen a *megmerevedést* kívánók közül. Így pl. Melinda a III/1-ben, midőn Bánk felindulásában megátkozza gyermekét, „sikoltva felugrik”, majd „merően néz maga elébe”. Gertrudis a IV/2-ben, miután Izidórától megtudta, hogy Ottó neki altatót, Melindának pedig hevítőt adott, s arról a nemvárt és nemkívánatos tényről is értesül, hogy Bánk az udvarnál van, „megmerevedik, végre [tehát bizonyos ideig tartó szünet után] halkán mondja: A nagyúr?!” Vagy midőn Mikhál elfogatásakor azzal a fenyegető jóslattal búcsúzik tőle, hogy reszkessen szerencséjétől, a királyné megdöbben, „merően néz utána”. Ugyancsak a IV. felvonásban, az egyik legjelentősebb s különféleképpen értelmezett részletben, a királyné megölése után Bánk „merően áll, reszketve egyenesíti ki ujjait – a tör kiesik kezéből, melynek zördülésére felijed” abból a kábulatból, amely a váratlan esemény, a gyilkosság után szinte megdermesztette. A megmerevedés „*fagyva*” alakban is jelentkezik. Izidóra, amikor elmondja a királynénak Bánkkal való váratlan találkozását Melinda ajtajánál, meglepődését, ijedtségét így jellemzi: „*En fagyva* álltam, mint egy utazó / az égne első dördülésekor”. Ilyen érzéketlen, megdermedt lelkiállapotot kíván magának Bánk I. felvonás végi monológjában: „Hogy e tetem *fagyos*, hogy e szemek / vakok, hogy e fülek dugulva nem / valának!” A *Monostori Veronka*-ban is ilyen érzéketlen lelkiállapotra céloznak a lány szavai: „teli torokkal fogok füledbe irtalmasságért kiáltani, míg csak véred az iszonyodás miatt úgy össze nem fagy, mint a jég ...”¹⁶

Azt hiszem, az igazsághoz jutunk el, ha a fentebbiek alapján azt állítjuk, hogy Katona színi utasításaiban a „*kőbálvány* módon” és az „*oszlop módra*” ugyanazt a szoborszerű megmerevedést, érzéketlen némaságot jelenti, hiszen a *bálvány* és az *oszlop* Katona korában (a népnyelvben sok helyen ma is) azonos értelmű szavak.¹⁷ A *bálvány* szó csak másodlagosan vette fel a 'pogány istenszobor' jelentést.

¹⁴ Katona József összes művei. Budapest, 1959. (A továbbiakban ÖM) I. 12., 44., 47., 49.; 148., 157., 230.; 353., 365.; 626., 702.; 879.

¹⁵ ÖM I. 216., 204., 225.; 785.; 657.

¹⁶ ÖM I. 798.

¹⁷ Vö. *kapubálvány*, *kapuoszlop*.

Az oszlop szó jelentéstörténete is ide mutat. Amíg Kazinczyék a népi szobor (= facölöp, oszlop, karó, kapubálvány) szót nem foglalták le a 'statua, die Statue' jelentésére, addig az oszlop szó nem kizárólag mai jelentésében volt használatos, hanem az azonos jelentésű bálvány szóval együtt 'szobor' értelemben is.¹⁸ Katonánál is találunk ilyen értelmű használatot. Történeti jegyzetei között a kecskeméti Szentháromság-szobrot, melyet másutt statuaként említ, egy helyütt Szentháromság oszlopának nevezi.¹⁹ A szobor a megdermedt mozdulatlanság, az érzéketlen némaság lelkiállapotának kifejezője a költőknél, Horatiustól kezdve.²⁰ Így használja Vörösmarty is *Az élő szobor* című versében. Népi szóláshasonlatokat is lehet idézni a szobor, ill. színönimái érzéketlen merevséget jelölő értelmére: Áll, mint a bálvány; Úgy áll, mint a kapubálvány; Áll, mint a fakép (faszobor); Áll, mint egy faszent (fából készült szentszobor).²¹

De térjünk át a színi utasítás második felére („földre szegezett szemekkel”). Mint láttuk, Pándi ennek nagyon helyesen „lelkileg meggyötört, nyomottan” értelmezést adott, de ezt a fia és Melinda sorsáért való aggodalommal motiválta. E motivációt azonban bizonyítani nem lehet. Ha ehhez a részlethez ismét Katona ilyenyszerű színi utasításait tekintjük át, kiderül, hogy ez az utasítás is sztereotíp, lefoglalt tartalmú. Az esetek legtöbbségében szemérmet, elfogódottságot, csüggedtséget, szegyenkezést, megbánást, önvádat, bűntudatot, lelkiismeret-furdalást jelez.

Midőn Biberach Ottó sikere felől érdeklődik, az „elfogódva szegezi a földre szemeit”. Midőn Endre az udvari „leventákat” megkérdezi, ki kívánja meg közülük a királyné becsületéért perdöntő bajvívásban, azok „mind gondolkodva szegeznek le szemeiket”. Vagyis szegyenkeznek, mert nem mernek ilyen feladatra vállalkozni, egyrészt Bánk iránti tiszteletük, másrészt talán az udvarban keringő szóbeszéd hatása alatt. Hasonlóképpen a kérelem nem teljesítése miatt érzett szégyent magyaráz az utasítás, az *Aubigny Clementiában* is, midőn a várúrnő azt kívánja a polgároktól, hogy ne hagyják abba a vár védelmét, bármennyire szeretik is grófjukat: „Mind némán földre szegeznek szemeiket”.²² A *Bánk bán* első kidolgozásának ötödik felvonásában, midőn Michál bán belép a terembe, öccse, Szimon mint elfogott pártúto „búsán reá tekintvén, földre süti szemeit”.²³ Figyelemre méltó felvilágosítást ad Katona erre a kifejezésre a *Monostori Veronkában*, ahol Lóránt, aki szégyelli, hogy hűségese feleségét egyszer megcsalta, így elmélkedik: „Ah, amidőn még jó lelkiismeretem volt, ... akkor szabad tekintettel néztem az égre, most szemeimet leszegezem a földre”.²⁴ Mikor pedig Farkassal bajvívásra készül, s az ezt mondja: „Így fogunk a sorompók közé menni; de én – emelt fővel”, Lóránt így válaszol: „Én pedig földre szegezett szemekkel”.²⁵

Az „oszlop módra állott” és a „földre szegezett szemekkel” tehát nem ellentétes részek, nem a „kettősséggel építkező dramaturgia”²⁶ eredményei, hanem egymást kiegészítő utasítások. Váratlan, villámsújtásszerű közlések Bánkot a kor és így Katona színpadi szokása szerint is hosszabb ideig tartó szoborszerű mozdulatlanság néma kábulatába

¹⁸ L. SZENCI MOLNÁR Albert és CZUCZOR Gergely – FOGARASI János szótárában. CSOKONAI egyik színi utasításában is: „Egy tér, oszlopokkal ékesítve, amellyek előadják Herkules sokféle munkáit.” (Cs. V. M. *Minden munkája*. Budapest, 1981. III. 325.)

¹⁹ ÖM II. 606. és 603.

²⁰ Vö. „statua taciturnius” = schweigsamer wie ein Bild. (STOWASSER-féle szótár.)

²¹ Vö. O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, 1966.

²² ÖM I. 31.

²³ ÖM II. 264.

²⁴ ÖM I. 761.

²⁵ ÖM I. 773.

²⁶ L. a 10. jegyzetet.

merevítik, s ehhez bizonyos fokú tévedést beismerő, „*ön és mások vádját*”²⁷ is magában foglaló szégyenérzetnek az árnyalata is hozzájárul. Érdekes vizsgálatunk támogatására az első kidolgozás ide vonatkozó részletét is figyelembe vennünk. Ha teljes egészét nem ismerjük is, de az ennek a néma jelenetnek megfelelő részlet ránk maradt, mégpedig fontos és pontos utasítással. Itt ugyanis Solom szavai után éppen olyan néma jelenet következik, mint a végleges szövegben, azzal a különbséggel, hogy közben Bánk – ha csak néhány szót mond is – megszólal. Itt a dermedtségre készítő kábulat valójában hosszabb, mint a végleges szövegben, mert itt Bánk a Petur átkára mondott szavaitól kezdve hallgat, nincs válasza Solomnak a vérpárbaire való jelentkezésére. De amikor Michál azt mondja Endrének, nem engedi, hogy Bánk fia „az ő szokásnak ... áldozatja légyen”, így szól, mégpedig a következő színi utasítással: „*Bánk ki elfogódva áll, s megmerevedve felsőhajt Életemnek angyala!*” A megmerevedve utasításrészt pontosan megfelel a végleges szövegben szereplő „*oszlop módra*” szókapcsolatnak, az „*elfogódva*” pedig a „*földre szegezett szemekkel*” kifejezésnek, megtoldva a sokat sejtető „*felsőhajt*”-tal. A végleges szövegből is kitűnik, hogy Bánk az egész néma jelenet alatt, passzív levertségében, nem tudja, nem érzékeli, miről beszélnek, hogy Mikhál az egész jelenetben a kis Soma sorsáért könyörög a királynak. Ha Bánkot a fiáért érzett aggodalom készítette arra, hogy „*földre szegezett szemekkel*” álljon, de „*rendületlenül*”, lehetetlen, hogy valamiképpen ne reagáljon rá. Hiszen midőn kardját felkapja, akkor is kábulatban van, nem tudja pontosan, miről van szó: „*Ki? Mit?*” Még világosabb ez az első szövegezésben Michál szavaiból, amelyekből a kérdéses színi utasítás értelmére is újabb fény derül: „*fiúcska, kérleld őket éltedért. / Átyád elégtelen most arra. Isten / te látod őtet! Adj ezen meredt, / fagy-testbe érzeménny!*”²⁸

Az „Életemnek angyala” megszólalás semmiképpen sem vonatkoztatható Melindára, hanem a középkorban szokásos őrangyal-megszólítás. Róla mondja Bánk: „az angyal, mely jegyezte botlásaimnak számát”; hozzá fohászkodik, mikor a II/3-ban Biberachhal elsiet: „oh angyal! Szerezd meg üdvösségemet ...”²⁹

Érdekes még azt is megjegyezni, hogy Bánk lelki sokkja addig tart, míg a távolból pásztori sípon meg nem hallja Melinda kedvelt énekét. Ekkor, de csak ekkor, „*mintegy álomból felébred*”, ekkor lesz érzékelő, aktív. Katona lélekábrázoló érzékére vall, hogy az érzeménynélküliséget jelentő meredtségből ismét egy váratlan, hirtelen jött erős érzelmi ráhatás, a neje által sokszor énekelt kedves dal ébreszti fel.

A szóban forgó utasítás tehát nem jelentheti az „*emelt fővel*”-t, a „*felmagasodva egyenes*”-et, sem a büszkén nyugodt, bizonyos fokig aktív „*rendületlenül*”-t, hanem Katona színi utasításainak szokásos kifejezései és az oszlop szó jelentéstörténete szerint valami váratlanra, meglepőre következő szoborszerű kővémerevedést, érzéketlen, passzív kábulatot akar sugalmazni olvasónak, rendezőnek, színésznek. Az utasítás két része nem ellentétes, összhangban van egymással. A második rész a lelki meggyötört-ség, nyomottság állapotát szégyenérzettel, a lelkiismeret vádjával árnyékolja be.

Érdekes, hogy a *Bánk bán* egyik legalaposabb ismerőjének, a balladák nagyszerű lélekábrázolójának Tetemre hívásában hasonló szituációt találunk egészen hasonló művészi ábrázolással: „*Arca szobor, lett, lába gyökér ... Könnye se perdül, jajja se hallik ... Döbbenet által a szív ere fagy ...*”

²⁷ ARANY, i. m. 215.

²⁸ ÖM II. 282–282.

²⁹ Hevesi Sándor konkordanciákkal támogatott értelmezése szerint a II/3-ból idézett mondatban az 'angyal' megszólítás Biberachot illeti (vö. kritikai kiadás 470). BEKE József *Bánk bán-szótára* (Kecskemét, 1991) azonban – helyesen – a 'vkinek a védelmezője, őrangyala' értelmezést fogadja el.

Mint az előző részben már kimutattuk, a „bálvány módra”, „oszlop módra áll” utasítások Katona cselekményfejlesztésében rendszerint valami, a színen levő személy számára meglepő fordulatra következnek, amely őt annyira megrendíti, megdöbbeníti, hogy szoborszerű alakká merevül. Vajon találunk-e a *Bánk bán* ötödik felvonásában ilyen előzményt az „oszlop módra állott” színi utasítás előtt?

A Bánk erkölcsi összeomlását valló magyarázók ilyennek tartják Solom közlését Petur átkáról és Myska bán hírhozását arról, hogy Biberach halála előtt megesküdött a királyné ártatlanságára Melinda meggyalázásában. A legújabb értelmezések viszont úgy látják, hogy ezeknek Bánkra semmi hatásuk sincs, igaza mellett a nagyúr mindvégig kitart. Erről a felfogásról jegyzi meg szellemesen Czimer József: „Vannak, akik úgy látják ..., hogy Bánkra Petur átka és Gertrudis ártatlansága sincs semmilyen hatással. De akkor mit keresnek a drámában?”³⁰

Éppen annak a drámaírónak ne lett volna a fentiekkel semmi lényegbe vágó célja, aki az első felvonást így zárhatja le hőse szavaival: „Egy / ménköcsapás ugyan letépheti / rólam halandóságom köntösét, de / jóhíremet ki nem törölheti”, s aki az ötödik felvonásban akkora szenvedéllyel mondhatja vele: „Ha tízszer, harmincszor megölt, / ha kincsemet rabolta el, ha széjjel- / szaggatta gyermekimet, feleségemet – / még tán megengedhettem volna, de / ő jónevét öle meg nemzetemnek / rút öccse által”? Bánk jellemének egyik fontos vonása „„jóhírének” féltékeny őrzése”³¹, „rendületlenül” fogadhatta-e hát, hogy „alattomos gyilkosnak” nevezték? Hihetjük-e, hogy Katona csak azzal a céllal szerepeltette a Bánkot terhelő közléseket, hogy a királyt és az udvart megnyugtassa?

Fölmerült olyan nézet is, hogy a cenzúrára volt tekintettel. E szerint Melinda halála is csak arra szolgál, hogy egyensúlyi helyzetet teremtsen Bánk és a király között. „Bánk bukását elfogadni annyi, mint elfogadni bukásnak azt a befejezést, amely a dráma – nem vitásan – leggyengébb része, s a dráma eszméjének azt elfogadni, amit Katona a cenzúra miatt, az egyensúlyi helyzetért tenni kényszerült.”³²

Az efféle feltételezésektől elhatárolódva célszerű azt az eddig kellő figyelemre nem méltatott kérdést megvizsgálni: mit jelent Katonánál az „alattomos gyilkos” kifejezés. Milyen ennek a számunkra ma már lényegesen kevesebbet mondó minősítésnek a súlya, jelentősége a középkorba helyezve, vagy éppen még a költő korabeli közönség számára is?

E lealjasító minősítés lovagvilági megítélésére és hatására sokatmondó felvilágosítást találunk Katona *Monostori Veronkájában*, amelyet Veit Weber regénye nyomán írt. Alpári Katalin Hantfalvi Benjámin „leventát”, szerelmes apródját rá akarja venni arra, hogy mérgezett hegyű karddal vívjon meg vélt elcsábítójával, Szellőrincai Lóránttal. Benjamin „leventái” érzülete ezt hallva így szörnyed el: „Én! Alattomos gyilkos ... Átkozz meg engemet, Katalin, mert én azt nem tehetem. Lelkem öszveromlik azon gondolat alatt: alattomos gyilkos.”³³ A Ziska első részében Bánk és Gertrudis vitájához feltűnően hasonló módon Ziska kamarás és Vencel király ketten maradnak a trónteremben, s Ziska a királynak felrója, hogy az ősi cseh földön „külső patkányok” vannak, s ezeknek maga Vencel ad „csalogató eledeleket”, hogy „nagyobb erővel fojtogathassák a cseh galambokat”. A vita hevében Ziska kimondja, hogy Vencel hatalma hanyatlóban van. Ekkor Vencel megjegyzi, attól tart, hogy Ziska meg akarja ölni, de Ziska, a lovag,

³⁰ CZIMER József, *A Bánk bán színszerűsége*. Új Írás, 1975. 11. 76.

³¹ HORVÁTH János, *Katona József*. Budapest, 1936. 66.

³² KÁRPÁTI Béla, *Bánk, a drámai hős*. It 1974. 305.

³³ ÖM I. 793–794.

önérzetesen felháborodva, kardját eldobva büszke megvetéssel így válaszol: „Én nem vagyok *alattomos gyilkos!*”³⁴ E két szituáció lovagkori szemmel nézve szinte azonos, ha nem egyforma kimenetelű is. Korhú aspektusból nézve érthetjük meg azok álláspontját, akik Bánk önvádját már közvetlenül a gyilkosság után észlelik. (A költő színi utasítása: „Bánk *mereven* áll, reszketve egyenesíti ki ujjait – a tör kiesik kezéből, melynek zördülésére *felijed.*”)

E jelenetek világánál érthetőbb lesz előttünk Petur átka. Ellentmondást, következetlenséget szoktak ezzel kapcsolatban emlegetni: azt átkozza, aki megtette, amit ő is megtett volna, ha meg nem előzik. Ellentmondást látnak abban is, hogy egyaránt átkozza Gertrudist és a gyilkosát. Bánkot érő átka „mentségére” fel szokták hozni, hogy nem tudta, ki volt az alattomos gyilkos. Bánk azonban előtte beszélt hitvese virtusának megbosszulásáról a második felvonásban, kérte őt és társait, maradjanak együtt, mert lehet, hogy szükség lesz rájuk, így tehát nem lehet kétséges Petur előtt, kit gyanítson „alattomos gyilkos”-nak. Az első kidolgozásban pedig Bánk egyenesen a színre hozott, megroncsolt testű Petur jelenlétében mondja: „én ölém meg a királynét”, s az alattomos gyilkost Petur itt is megátkozza, s önmagát is azért, hogy a gyilkost saját szövetsége érlelte (Bánkot elválásuk óta joggal számíthatja a szövetség tagjának). A bihari ispán azt is jól tudja s vállalja, hogy a fegyveres pártütésért mindenképpen halál várna rá, nemcsak a királynégyilkosság gyanúja miatt. Tehát nem más vétke miatt lakol, nem ezért mond átkot, hanem a magyar leventa nevére meg a szövetségükre hozott szégyen miatt. Petur nyíltan, többedmagával, a palotaőrök sorát áttörve, „a világ láttára” tört a trónterembe. Mikor Solom őket is „alattomos királyi gyilkosok”-nak nevezte, felháborodva utasítja vissza: „Hazudsz, hazudsz, istentelen gyerek! / *Sohasem alattomos a magyar.*” Katona már itt hangsúlyozza Petur irtózását és megvetését az alattomosággal szemben, mintegy előkészítve olvasót és nézőt az ötödik felvonásban hírül hozott átkára.

Csak Bánk gondolja, hogy Peturt „hideg gyanúból” ölték meg, nem tudja ugyanis, hogy fegyveres társaival együtt a trónteremben találták. Nem tudja azt sem, hogy Solom szúrta le; úgy gondolja, a merániak álltak rajta bosszút a király nevében, talán parancsára. Katona fontosnak tartja itt annak a kiemelését, hogy Bánk mennyire *névbemecskölőnek* vallja ártatlan személynek „hideg gyanúból” való megölését.

Abban sincs ellentmondás, hogy Petur éppúgy átkozza a királynét, mint alattomos gyilkosát. Mindenképpen zsarnoknak, hazája ellenségének, sőt Biberach második felvonásbeli közlése után talán kerítőnek is tartja Gertrudist. Nem a gyilkosság *indokát*, nem is *jogosságát*, hanem négy szemközti *módját* kifogásolja, átkozza. Hiába érzi Bánk a maga igazát, azt is érezni kell, hogy alattomos gyilkossá lett még az általa „sötétben ólálkodók”-nak nevezettek szemében is. A hazájáról és becsületéről leszakasztott fátyollal folt érte a *jó híré*t. Ez talán már a tett elkövetése után is ösztönszerűen felrémlik benne, s most világossá válik. Ha nem sújtja is le teljesen, mélységesen megrendíti.

A magyarázók nemcsak az „alattomos gyilkos”-nak a középkori lovagvilágban szégyent hozó jelentésével foglalkoztak keveset, hanem szinte teljesen megfeledkeztek Solom kardjának megvető módon történő eldobásáról és a jelenetet bezáró kijelentéséről is; kiállását legfeljebb csak a király megnyugtatóására szánt „buzgólkodás”-ként vették figyelembe. Pedig ez a jelenetrészlet a közvetlenül előtte elhangzottaknak 13. századi értékelése: Bánknak a magyar lovagok sorából való kirekesztése, *hivatalos kiközösítése*. Valahogyan elsikkadt ez az értelmezésekben a perdöntő lovagi párba j lenyegével, az istenítéssel együtt. Ezt azonban megint csak akkor értheti meg olvasó

³⁴ ÖM I. 115.

és néző, ha Katonánál betöltött szerepével tisztában van, mint tisztában voltak még a 19. század elejének színházlátogatói. Erre is a *Monostori Veronkában* és *A borzasztó toronyban* találunk jól felhasználható, világos értelmű sorokat.

A *Monostori Veronkában* Farkasnak és Lórántnak a bajvívásra való felkészülését a Gvárdián így kommentálja: "Úgy tehát ítéljen az Isten felettetek."³⁵ *A borzasztó toronyban* Prokob ezt mondja a viszálykodó lovagoknak: „Megálljatok! Elfelejtettétek a *vitézi szokást*? Valami egyenetlenség támadt köztetek, jelenjete meg a sorompók között, és az Isten ítélje meg a bűnöst.”³⁶ Ugyanebben a drámában tanúi lehetnek az olvasók és nézők annak is, miként folyt le egy istenítélet perdöntő bajvívással, amikor is a „*vitészség szoros törvényei*” szerint „Istennek nevében, a bajbírónak és több nemes vitéznek jelenlétükben, régi szokás szerint megnyitattik az Isten ítélőszéke”. Itt az „*ősi törvény és szokás*” alapján az egyik vitéz a másikat mint „*alattomos gyilkost és útonállót*”, mint „*haramiát*” vádolja. A vitézek a viadal megkezdése előtt kérik Istent, hogy „*annak adja a győzelmet, aki az igaz ügy mellett fogott fegyvert.*”³⁷

Számunkra azonban legfontosabb az a *Monostori Veronkában* található részlet, ahol a leventák sorából való kirekesztés korabeli jelentésére és hatására mutat rá Katona. Benjámin leventái érzülete ugyanis hiába utasította vissza Katalin kerítő hízkelkedését, csábításának nem tud ellenállni. Az álnokság azonban, hogy „*alattomos gyilkos*” akart lenni, kiderül. A következmény a fiatal lovagra végzetes. A Gvárdián, aki egykor maga is leventa volt, ki akarja hirdetni (mint tulajdonképpen Solom mester Bánkról), hogy „*Hantfalvi Benjámin érdemtelen a leventaságra*”. Benjámin ekkor így fakad ki kétségbeesésében: „*Előbb szenvedem a halált, mint ezen meggyaláztatást! Vonj kardot, leventa, és add nékem a halált.*” Midőn pedig Lóránt meg akar neki kegyelmezni azzal az indokkal, hogy el volt csábítva, s ő a csábítót akarja megbüntetni, Benjámin így folytatja: „*Hogy ezen gyaláztat szüntelen nyakamon legyen, úgy-e? Hogy megbecstelenítettve sehol se találjak nyugodalmat – sehol egy szíves barátot? Hogy kedves atyámat időnek előtte a sírba taszítsam, és nevem nemzetségemnek törzsökfájából kimetszettessem? Sohasem! Leventa, add nékem a halált!*” Lóránt szánalomból teljesíti Benjámin kívánságát, szabályos párbajban leszúrja. „*Benjámin földre zuhan. Köszönöm, leventa! – Nemzetségem becsületéről letöröltetett a mocskok.*”³⁸

Ezt a kard általi, *leventai büntetést* nem kapja meg Bánk. A kor vitézi törvényeinek és jogszokásainak megfelelően ugyanis itt kiderül és bizonyítást nyer istenítélet nélkül is, hogy a nádor Gertrudison mint ártatlanon vett vérbosszút, ezért nem a jó nevét ért mocskot vérkeresztséggel lemosó bosszúálló lovag, hanem „*orozva gyilkoló*”. „*Marad ő gyilkos*” – mondja Miska bán az első kidolgozásban. „*Megállj, fiam! Ne vívj vele, méltatlan ő reád.*”³⁹ „*Az Isten engem büntetésre nem / tart érdemesnek*” – zokogja Melinda holtteste mellett Bánk, pedig hát ott van büntetésként Melinda halála. Bánk azonban csakis az istenítéletre, a lovagi kard által kapható halálra gondolhat. E leventai helyzetre mondja Myska bán: „*Vannak oly / esetek, hol a kegyelem irtóztatóbb.*”

A *Monostori Veronkában* több hasonló, a Bánk bánban is föllelhető lovagkori jellegzetesség, szóhasználat akad. Alpári Farkas elátkozza hűgát, Katalint az alattomos gyilkosságért, mint Petur Bánkot, s mint kerítőt „*becsülete gyilkosának*” nevezi, mint Bánk Gertrudist. Szellőrinci Lóránt így beszél: „*a jó hír és név volt a céloom, de a célt elhibáz-*

³⁵ ÖM I. 761.

³⁶ ÖM I. 625.

³⁷ ÖM I. 663–664.

³⁸ ÖM I. 804–805.

³⁹ ÖM II. 279.

tam ...⁴⁰ A cél elvesztése vagy a hozzá vezető út, mód elvétése jövátéhetetlen. Hasonlóan nyilatkozik De la Châtre marsall az *Aubigny Clementiában*: „Minden veszedelmimnek a *becsület* volt a célja – és a cél repült volna el tőlem, mivel talán a *módokat* elhibáztam?”⁴¹ (Bánk is a *módot* hibázza el: négy szemközt számol le Gertrudisszal.) A lovagkor nem ismerte „a cél szentesíti az eszközöket” elvet. Célnak és módnak a leventeság normái szerint egyaránt tisztának kellett lennie.

Katona „A lovagdráma világából indult; Bánk bánnal sem lépett ki abból egészen.”⁴² Sőt: a *Bánk bánnak* „több a lovagdrámákkal rokon eleme, mint közvetlen elődeinek.”⁴³ Nem korábbi ízléséhez hajlik vissza, a lovagdrámai elemeket a cselekmény kora indokolja.

Waldapfel József kutatásainak eredménye óta a *Monostori Veronka* és a *Bánk bán* eszmei világának rokonsága sem lephet meg bennünket. Szerinte ugyanis Katona a *Bánk bánban* „alakjai egyes vonásaiban, a középkori élet bizonyos vonatkozásainak elképzelésében, a szereplők ajkára adott nézetek dolgában” legtöbbet éppen a *Monostori Veronka* eredeti forrásának szerzőjétől, Veit Webertől merített, hiszen magyar forrásaiban „s általában a magyar történeti irodalomban a kor életének megvilágítását hasztalan kereste.”⁴⁴ „Katonára a középkor lovagi életének és zavaros viszonyainak felfogásában általában mélyebb és maradandóbb hatása volt Veit Weber olvasásának. A később magába szívott alapos történeti tanulmányok mögött ott maradt valami – legalább mint általános hangulat ...”⁴⁵ A *Monostori Veronkával* kapcsolatban külön kiemeli Waldapfel, hogy a *Bánk bán*hoz vezető út megvilágításának a legkezdeté.⁴⁶

Nem tudhatjuk pontosan, hogy Katona a magyar forrásokban mit találhatott a magyar lovagvilágról. Mégis valószínűnek látszik, hogy alapos kutatásai arról győzték meg, hogy a 13. században Magyarországon is általában ugyanazok a nemzetközi lovagi, udvari szabályok, törvények érvényesültek, mint a Veit Webertől olvasott regényekben. Valószínűleg tudomást szerezhetett történeti forrásaiból arról, hogy a *bosszu* (vérbosszu) *élő jogszokás* volt. A régi magyar nemzetségi jogközösségben gyökeresnek találhatta azt, hogy a nemi „erőszakvétel a *gyilkossággal* egyenlő megítélésben részesült”.⁴⁷ E felfogás szellemében mondhatta Bánk a negyedik felvonásban: „Meg fogok tán nem sokára / nektek fizetni, jó név gyilkolói! / Egész szegény nemzetségem megölt / nevében kívánok majd számadást.” Ezért nevezte Bánk az ötödik felvonásban is *gyilkosnak* Gertrudist. A király ezen először megütözik, de azután megérti: arról van szó, hogy Gertrudis „rút öccse által” „jó nevét ölé meg” Bánk „nemzetének”, azaz *nemzet-ségének*. Ezt a *gyilkosságot* a lovagi törvények szerint istenítélettel, perdöntő bajvívással lehetett megtorolni.

Olvashatott Katona a magyar történeti irodalomban a perdöntő *esküről* is. A lovagkorban az eskü a királyi hatalomnak is szinte egyetlen korlátja volt, „s így annak szinte megmérhetetlen nagy jelentőséget tulajdonítottak.” Mikor Ulászló király esküszegés bűnébe esett, kortársai ifjonti halálában Isten ítéletét látták. „Bár életében szerették és tisztelték, halálát mégis igazságosnak tartották.”⁴⁸

⁴⁰ ÖM I. 758.

⁴¹ ÖM I. 54.

⁴² HORVÁTH, i. m. 79.

⁴³ WALDAPFEL József, *Katona József*. Budapest, 1942. 93.

⁴⁴ WALDAPFEL, i. m. 92–93.

⁴⁵ WALDAPFEL József, *Katona József és Veit Weber Tugendspiegele*. ItK 1931. 39.

⁴⁶ Uo. 178.

⁴⁷ HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*. Budapest, 1936². I. 98.

⁴⁸ HÓMAN – SZEKFÜ, i. m. II. 426.

Szinte biztosnak látszik, hogy az *istenítélettel* és a vele összefüggő bajvívással kapcsolatban magyar kútfők is tájékoztatták Katonát. „A bizonyítás tagadás esetén lovagmódra bajvívással történt, s a vesztes fél bűnhődése a jogi cselekvőképeséget is korlátozó *becsületvesztés*, vagyis az *udvarból és a lovagi társadalomból való kizárás* lett.”⁴⁹

Katona a „századok lelkét” tekintette irányadónak műve megalkotásában. Korhű történeti drámát akart írni, nem lovagdrámát. Fölébe emeli ennek bizonyos fokú realizmusa, hiteles kor- és lélekrajza, valamint korszerű mondanivalója. A Veit Webernél megismert, de tanulmányai során a magyar középkorral is egyezőnek talált elemeket, a lovagvilág eszmei és erkölcsi világából való jogszokásokat, elvárásokat, normákat, melyeket *Bánk bánjának* nemcsak cselekményébe, hanem az egyes szereplők jellembeli tulajdonságaiba, reflexeibe is beépített, egyenesen korfestőknek szánta. Nem szabad tehát ezeket sem figyelmen kívül hagynunk vagy lekicsinyelnünk, midőn el akarjuk dönteni, mi megy végbe az *oszlop módra álló Bánkban*.

⁴⁹ HÓMAN – SZEKFÜ, *i. m.* II. 83.

KÖLCSEY FERENC REBELLIS VERSE?

A Tanácsköztársaság százharminchárom napja alatt érezte Vargha Gyula annak multhatatlan szükségét, hogy az Irodalomtörténet című lapban közlétegye azt a Kölcsey Ferencnek tulajdonított verset, amelyet *egykoron* apjától hallott, aki viszont Fáy Andrásról hallotta – Kölcseynek tulajdonítva – elmondani.¹ Jóllehet a konzervatív eszmeiségű Vargha Gyula által publikált szöveg hitelességében szinte senki nem kételkedett, sőt egy – a filológusok által később nem ellenőrzött – lábjegyzet megerősíteni látszott mind Kölcsey szerzőségét, mind a szöveg hitelességét, az értelmezés és a datálás a későbbiekben már nem feltétlenül volt ilyen egyértelmű; akadt, aki 1838-ra, de legalábbis 1836 utánra keltezte, más, elsősorban Szauder József 1815–1825-re, magam a járom – átok motívum alapján az 1820-as évek közepére.² A Zrínyi (Péter) – Rákóczi Ferenc utalás eléggé egyértelmű, viszont a Párizs-vonatkozás szintén többféle következtetést tett lehetővé, bár az utóbbi években a Napóleon-kiáltványra történt utalást fogadta el a legvalószínűbb magyarázatnak a kutatás. Fény derült Kölcsey evolucionizmusára, forradalom („rebellió”?) ellenességére, viszont Napóleon-kultuszára nem.

A vers körül kialakult bizonyosságot kissé megzavarta Vita Zsigmond,³ mindenekelőtt azzal, hogy Káldy Gyula zene- és művelődéstörténeti tanulmányai⁴ között megjelent a vers egy szövegváltozatát, majd dallamát, illetőleg annak további, a századfordulóig ívelő sorsát. Káldy egyértelműen a napóleoni háborúkhoz köti a költeményt, amelyben az 1848-as forradalom előhírnökét is fölfedezni véli, viszont olyan toldalékkal publikálja, amely azt látszik bizonyítani, hogy az 1840-es évek közepén viszonylag széles körben ismerték. Egy a bökkendő, hogy *nem* Kölcsey verseként. Ami egyelőre csak azt sugallja, hogy a vers kétféle hagyományban élt: az egyik, amely Kölcsey szerzeményének tartotta, s egy másik, amely névtelen szerző alkotásának.⁵

A kutatásnak lényeges fordulatot adott Kerényi Ferenc, aki Egressy Gábor szavalókönyvében *Átok* címmel szövegváltozatra lelt.⁶ Egressy – szerinte – az 1838–1840 közötti versekhez írta be az általa is a Kölcseyének tudott költeményt, és ez a tény, valamint az, hogy Kerényi Ferenc Vargha Gyula eddig figyelembe nem vett lábjegyzetét komolyan vette, tudniillik azt, hogy Szontágh Pál Varghától (és minden bizonnyal Fáy Andrásról) függetlenül Kölcsey-versként tartotta számon, s kérdezte meg Gyulai Páltól, miért hiányzik a költemény Kölcsey műveinek kiadásából, szinte eldönteni látszott a valójában föl sem vetett kérdést: Kölcseyé-e a vers? Igaz, hogy Vargha

¹ VARGHA Gyula, *Kölcsey rebellis verse*. It 1919. 316.

² Vö. *Kölcsey Ferenc összes művei*. S. a. r. KERECSENYI Dezső. Budapest, [1943.], *Kölcsey Ferenc összes művei*. I. S. a. r. SZAUDER József és SZAUDER Mária. Budapest, 1960.; *Kölcsey Ferenc válogatott művei*. S. a. r. FENYŐ István. Budapest, 1975.; FRIED István, *Filológiai megjegyzések néhány Kölcsey-műhöz*. In „A mag kikel”. Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulójára. Szerk. TAXNER-TÓTH Ernő. Budapest – Fehérgyarmat, 1990. 68–69.

³ VITA Zsigmond, *Egy Kölcsey-vers útja és változatai*. ItK 1964. 195–198.

⁴ KÁLDY Gyula, *A szabadságharcz dalai és indulói. (1848–49)*. Budapest, [1895.] Vö. még: Uő., *Az 1821–1861. években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról*. Budapest, 1895.; *A szabadságharcz dalai és indulói. 1848–49 zeneszóban*. Éneke és zongorára átírta: HUBER Sándor. Budapest, é. n. [OSzK Zeneműtár Növedéknaplója szerint: 1905.]

⁵ S bár Vargha Gyula közlése 1919-ben jelent meg, egészen 1943-ig erről nemigen látszott tudomást venni a Kölcsey-kutatás és -kiadás.

⁶ KERÉNYI Ferenc, *Rebellis vers vagy átok?* ItK 1982. 59–60.

Gyula még csak *Kölcsey* rebellis verséről értekezett, s nem a *Rebellis versről*, s az is igaz, hogy érdekes módon *Kölcsey* életében nem bukkant föl a költemény, csak halála után, még hozzá – Egressyt leszámítva – bizonytalan emlékezések keretében (Vargha Gyula apjától hallotta Fáy nyomán!) és semmiféle egyéb adatunk nincsen, kéziratunk vagy töredékünk sincsen, a kutatás bizonyosra vette a szerzőséget, nem kételkedett az emlékezések hitelességében.

Ami az utóbbi állítást illeti: teljes joggal. Az emlékezések hitelesek. Vargha Gyula édesapja, Vargha János (1804–1886) 1831-től Káván, Puky Mártonnál volt nevelő. Itt „a nemzet politikai és irodalmi életében [több] számottevő egyénnel alkalma volt [...] megismerkedni, köztük Fáy Andrással is.”⁷ Valóban, 1848 előtt Puky Márton volt a monori járásban található birtokosok közül a legtehetősebb; Fáy és a Puky-család között a kapcsolat azonban még régibb, sőt 1840–1848 között Fáy birtokait a Puky-család bérelte.⁸ Tehát Fáy András és Vargha János valóban több ízben találkozhatott, éppen lehetett szó *Kölcseyről*, a versről, amelyet nem mertek (?) leírni, csak szóban terjesztettek. Számomra nem egészen világos, hogy miért ne merték volna leírni, ha 1848-ig kiadni bizonyára nem is volt lehetséges. Ha Fáy András 1848 előtt már tudta a verset, miért nem jelentette meg 1848–49-ben? Nem valószínű, hogy ne talált volna orgánumot, amely vállalta volna a közlést. A verset Petőfi Sándor minden bizonnyal lelkesen fogadta volna, az ő *Kölcsey-képébe* beleillett; kár, hogy nem jutott el hozzá. Persze, az is lehetséges, hogy csak 1849 után találkozott Fáy András a verssel. Hiszen arról nincsen adatunk, hogy pontosan mikor adta át szóban Vargha Jánosnak a hagyományt.

Vargha Gyula publikációjában Galamb Sándor szóbeli értesítésére hivatkozik, aki Szontágh Pálnak Gyulai Pálhoz, 1887. október 17-i levelére utal. A levél létezik, ma is ott van, ahol Galamb Sándor olvashatta, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában.⁹ A bennünket ezúttal érdeklő levélrészlet ekképpen hangzik:

„Mért hagyta ki a' Franklin társulat a' „Kölcsey” Illik kiadásából a' következő K.-féle verset, melylyet ifjúkoromban kéziratban, vagy könyvnélkül tanulva megterjeszthettünk [!] csak, 's melyly valóban, ha kéziratban nem volna is meg, ugyancsak magán tartja a' Kölcsey-bélyeget, – A' vers ez:

Zrínyi vére mosta Bécset,
'S bosszút senki nem állt;
Rákóczy küzdött hazáért,
'S töröknél lelt halált. –
Páris nyujta szabadságot
El nem fogadtátok,
Járom reád gyáva nemzet,
'S maradéktól átok.”

A *Kölcsey*–„féle” verset Szontágh ifjúságában, az 1840-es években hallhatta, terjesztette, szintén érdekes módon Madách Imrével való levelezésében nem bukkant föl. Annyi bizonyos, hogy nagyon közel áll az eddig ismert változatokhoz; a szövegahagyomány erősen tartotta magát. A költemény rövidségével, „történeti” sorával alkalmasnak bizonyult arra, hogy túlélje a ki nem nyomtathatásból következő elkallódás

⁷ SZABÓ Gizella, *Vargha Gyula élete és irodalmi munkássága*. Budapest, 1932. 5.

⁸ A Puky-családról: *Magyarország vármegyéi és városai*. Pest-Pilis-Solt Kiskun vármegye. Budapest, 1910. I. 69. 82. II. 293.; BADICS Ferenc, *Fáy András életrajza*. Budapest, 1890. 100. Fáy András tudósította Puky Mártont *Kölcsey* haláláról: PUKY József, *Fáy András levele a Lánchídról*. Vasárnapi Újság, 1899. 48. z.

⁹ OSzK Kt. Levelestár.

veszélyeit. Már most lehet felelni arra, hogy miért kapcsolódott Fáy (?), Szontágh és Egressy tanúbizonysága alapján Kölcseyhez. A járom – átok motívum összekapcsolása föllelhető Kölcseynek több versében (*Vigasztalás, A szabadsághoz*), Rákóczi utal a *Fejedelmünk hajh* (De Bujdosóknak sírja te/ Pontus határain...), a *Zsarnok*, a *Himnusz*; Napóleont említi a *Vanitatum vanitas*; Zrínyit két verse is, igaz, a *Zrínyi második éneke* csak 1840-ben jelent meg, és valószínűsíthető (később lesz róla szó), hogy Egressy az *Átok* című verset egy évvel korábban másolta szavalókönyvébe... Egyszóval a költemény motívumai, bár nem ily zsúfoltan, a Kölcsey-költészetre általában jellemzők. Kérdés, hogy kizárólag (vagy elsősorban) Kölcsey költészetére-e? Arról az apróságról nem is szólva, hogy a versben Zrínyi Péterről van szó, Kölcsey viszont minden esetben Zrínyi Miklóst énekli meg.

Szeretnék arra emlékeztetni, hogy Jókai Mór *Eppur si muove. És mégis mozog a föld* (1872) című regényében¹⁰ a megörökített *Csittvári krónika* tartalmazza többek között „Az utolsó Zrínyinek fogságá”-t; „Mikes Kelemennek, Rákóczi titkárának siralmas levelei”-t „Rodostó partjáról”; valamint „I. Napoleon proklamációjá”-t „a magyarok-hoz”, tehát a költemény nyersanyagát. Igaz, Jókai „időszámítása” nem pontos, Jenő Kálmánban főleg Kisfaludy Károly, részben Katona József és a debreceni kollégiumra gondolva Csokonai Vitéz Mihály vonásait ötvözi – de mindenképpen a kollégiumi költészetre utal, mint ahogy a regényeiben sűrűn előforduló énekek jórészt a nemesi közköltészet darabjaiból valók, amelyek egyike-másika a folklórból került oda vagy folklorizálódott. Korábban Kisfaludy Sándor verses önéletrajza¹¹ örökíti meg versünkkel rokon mozzanatokot:

Napoleon ígért néked
 Ausztriától elválást,
 Alkotmányt nem tizedelttet,
 És független önállást;
 Rákoson nagy nemzetgyűlést,
 Szabad királyválasztást,
 Szabad világ-kereskedést,
 S abban semmi nyommasztást.¹²

Igaz, a magyarok hívek maradtak; s mint tudjuk, Kisfaludy Sándor az osztrák részről méltatlanul becsmérelt inszurrekció apologetája lett. De a Napoleon-kiáltványt részletező szakasz mellé idézek egy másikat is:

Bécs-Újhelyben borzadoztam,
 Hol törvényink sérvével
 Zrínyit, Frangepánt s Nádasdyt
 Önkényt s hóhér veszté el.¹³

Itt már egyértelműen Zrínyi Péterről van szó. A nemesi-nemzeti sérelmeket élete végéig számon tartó Kisfaludy közvélekedést tolmácsolt. Még egy, más jellegű adatot

¹⁰ JÓKAI Mór, *Eppur si muove. És mégis mozog a föld*. Budapest, 1965. I. 21–22.

¹¹ KISFALUDY Sándor, *Regéköltőnek hattýúdala XVI. énekben*. In *Hátrahagyott munkái*. Kiadta: TOLDY Ferenc. Pest, 1871. I. 34.

¹² Vö. Kisfaludynak 1809. máj. 11-i levelével, amelyet Szegedy Róának írt: „Bonaparte egy magyar proclamatíót eresztett a magyarokhoz, melyben azt mondja, hogy becsüli és szereti ezt a nemes és nagyszívű nemzetet, ugyanazért úgy jön hozzájuk, mint barátja. Reményli is, hogy az insurrectio nem ellene fogott fegyvert, hanem hogy őseik szokása szerint Rákos mezején királyt válasszon kebeléből magának.” *Uo.* IV. 52.

¹³ *Uo.* I. 135.

hozok a vers motívumainak a közköltészetben is föllelhető jellegére vonatkozólag. A *maradék* részéről elhangzó vagy el nem hangzó *átok* motívuma jelenik meg Erdélyi János gyűjteményében (a darabot Sárospatakról kapta):

Módi ruhánk azért úgy nyúljon,
Hogy kevés vagyonunk ne pusztuljon,
Így aztán nem átkozzák hamvaink
Miattunk, szegény maradékaink.¹⁴

Magam is hiszem, hogy versünk egybecseng több Kőlcsey-vers részletével, de ugyanúgy egybecseng nem Kőlcsey-versek részleteivel is; az meg köztudott, hogy bár a nemesség egésze elutasította Napóleon ajánlatát, a kiáltvány terminológiája megfelelt a nemesi frazeológiának, és tudunk olyan megnyilatkozásról, amely éppen a versünkben visszhangzó szabadságígérethez hivatkozik.¹⁵ Így például a *Nobilis Hungarus ad Hungaros* című röpirat: „A nagy Napóleon itt van, ő hazánk békéjét és függetlenségét ajánlja föl, és második atyánk és a szabadság helyreállítója.”¹⁶

Még egy meggondolkodtató mozzanatra hívnám föl a figyelmet. Hiába közölte Szontágh Gyulaival (aki emlékeztetett az 1840-es évekre) a verset, Gyulai Pál a jelek szerint egyetlen lépést sem tett azért, hogy a költemény belekerüljön Kőlcsey gyűjteményes kiadásába. Vajon miért? Királyhűségből? Ellenkezett a maga számára kialakított Kőlcsey-képpel? Nem tudok felelni; annyi bizonyos, hogy három esztendővel a Szontágh-levél után mond beszédet Gyulai Kőlcsey „születésének százados évforduló-

¹⁴ ERDÉLYI János (szerk.), *Népdalok és mondák*. II. Pest, 1847. 249. A *Zrínyi vére* ... kezdetű vers motívumrokonsága a kuruc költészetig, valamint a nemesi közköltészetig vezethető vissza. Itt csak egy-egy példával érzékeltethető, hogy mily kiterjedt a versben található motívumok köre. ÚJVÁRY Tamás, *Ricsány főgenerális töredelmes gyünása és keserves penitenciátartó zsoltára* (In *A kuruc küzdelmek költészete*, II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Vál. és s. a. r.: VARGA Imre. Budapest, 1977. 486–488.) című versében olvassuk: „Nádasdi és Zrínyi, Frangepán öljse, S több miltóságos urak rútul elvesztse [...] Állj bosszút nagy Uristen ...” Magyarországnak veszedelméről Philusszal való keserves beszélgetése annak az kinek: „Nagy romlást tettek most Magyarországnban, Rákóczit és Zrínyit kevervén mocsokban [...] Ó fiak, rossz fiak, háladatlan fiak! Mért vagytok szerzői végső romlásomnak [...] Viperák fajzati, úgy bánnak anyjokkal, Születvén, kirágják béleket fogokkal, S azért kárhoztatnak háladatlanokkal, S én, engem is megvert Isten ily fiakkal.” (Uo. 47–50.) Népköltészeti példa: *Csongrád megyei gyűjtés*. Szerk.: TÖRÖK Károly. *Magyar népköltési gyűjtemény*. Új folyam. Szerk.: ARANY László és GYULAI Pál. Pest, 1872.: „Most a német parancsol [...] Nincsenek igaz nagyok, Kapitányok, hadnagyok, Megholt Zrínyi, Rákóczi [...] De így kell a magyarnak, Hogy a német gavarnak Szolgáljon, érdemlette, Hazáját megvetette ...” (168–169.) Ennek romlott szövegű, töredékes változata: *Nagyszalontai gyűjtés*. Kodály Zoltán közreműködésével szerk.: SZENDREY Zsigmond. Budapest, 1924. 75. Nemesi közköltészet: A cseleji Kolosi-család hagyatékából származó versek és prózai művek gyűjteménye II. r. OSZK Kt Quart. Hung. 1581.: „Édes hazánk Fijai Bóldogult bájnokjai Tekintetek rabságunk [...] Rakóczy édes vérünk! Régi híres vezérünk Kért az égbelieket Ne hadjanak benünket[!] Hat ez hívségünk bére? Azért omlik ki vére Sok-nemes magyar fianak Zrínyinek 's Nadasdinak?” Ugyanez másolatban a szerző megnevezésével: Irta FARKAS Lászlóné Szeghyaron Nemes Szala Vármegyében. A gyűjteményben található a *Napoleon epitaphiuma* (Corsica me genuit ...) c., ekkoriban elterjedt epigramma. Böllni Farkas Sándor 1816. szept. 16-án értesíti Szemere Pált, hogy a napokban Wesselényivel együtt olvasta Rákóczi „életét, franczia kiadást, s Nádasdi és Zrínyi processzusát”. WALDAFFEL József, *Irodalomtörténeti adatok Rákóczi emlékének történetéhez*. ITK 1935. 167–175.

¹⁵ Ez viszont idézet a proklamációból: „szerezzétek [...] vissza nemzeti léteteket, régi szabadságátokat, függetlenségeteket”. (Az én kiemelésem. F. I.) A proklamáció megjelent 1848-ban, a Hazánk 200. számában, továbbá: Vasárnapi Újság, 1867. 46. sz.; közölte KERESZTESI József, *Magyarország polgári és egyházi közéletéből*. Budapest, 1882. 407–408. (Első kiadás: 1868.) Vö. még: KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*. Budapest, 1977. 184.

¹⁶ Idézi: WERTHEIMER Ede, *I. Napóleon viszonya Magyarországhoz*. Budapesti Szemle, 1883. 77. k. 169.

ján", utolsó versének a *Zrínyi második énekét* nevezi meg, a Szontágh küldötte nyolc sorról hallgat.¹⁷

Még annyit, hogy Kölcsey hagyatékának gondozói sem látszanak tudni erről a versről. Az első másoló, Obernyik Károly naplójában¹⁸ megemlékezik az *Országgyűlési naplóról*, amelynek kiadására az 1840-es esztendőkből éppen úgy nem lehetett számítani, mint versünkére, és a következő másoló, Pap Endre, noha részletes levélben számolt be Szalay Lászlónak a küldendő anyagról, a költemény nincs közöttük.¹⁹ Nem teljesen kizárható, hogy talán a töredékek között megvolt, de nagyon valószínűtlen. Azt kockáztatom meg, hogy az Obernyik és Pap Endre által másolt, majdnem teljes Kölcsey-hagyatékban 1838 körül már nem volt megtalálható.

A filológiai adatok és feltevések mellé a Kölcsey-világnézet elemzőinek érvelését állíthatjuk. Az 1950-es évek irodalomtörténet-írásának jól jött ez a nyolcsoros, bizonyítani lehetett Kölcsey vélt forradalmiságát. A legújabban Kulin Ferenc foglalkozott ezzel a kérdéssel. Kiadásában zárójelbe tette a *Rebellis vers* címet, helyesen, hiszen az bizonyos, hogy nem Kölcseytől származik, és fölvette az *Átok* című változatot (Kerényi Ferenc közlése nyomán).²⁰ 1989-es dolgozatában azonban – úgy vélem – túl messzire ment: „A vers [...] – ha csak logikai jelentését nézzük – nem több, mint a nemzeti függetlenség kivívásának nagy lehetőségeit mindig elszalasztó nemesség ingerült bírálata. Am esztétikai jelentése nem merül ki ebben. Mint ahogyan Berzsényi nemzetostorozó ódái az önvédelmi harcra való felszólítást is jelentették, Kölcsey keserű átkozódása is felhívás, sőt kényszerítés az ellenállásra ...” Alább Kulin egybefogva versünket a *Zrínyi második énekével*, úgy véli, hogy a „Zrínyi és Rákóczi nevével fémjelzett nemesi-ellenzéki erőszakideológia” ötvöződik „a maga polgárosító törekvéseivel.”²¹

Számomra nem egészen világos, hogy miképpen válhat el egy vers, egy „nyelvi műalkotás”, ha úgy tetszik: esztétikai produktum, „logikai jelentés”-e az „esztétikai jelentés”-től, egyáltalán az „esztétikai jelentés” fogalomként számomra nem egyértelmű. Ugyanis egy vers, bármely vers „jelentése”-ben nemcsak gondolatmenete foglaltatik benne, hanem az a mód is, amiképpen ez a gondolatmenet „művészileg”, „esztétikai”-lag artikulálódik. Egyik sem föl- vagy alárendeltje a másiknak, mindkettő kölcsönösen feltételezi egymást (most tekintsünk el a nonszensz-költeményektől, esetleg a képversektől vagy egyes izmusok verselfogásától, amely a – messze nem teljesen tetszőlegesen összeállított – hangzástesteknek nemcsak fonetikai, hanem szemantikai jelentőséget is tulajdonít). Kölcsey Ferenc a felvilágosodás legnemesebb eszméinek örököseként nyilvánvalóan törekedett ama megfogalmazásbeli „világosság”-eszmény megvalósítására, amely a verset is a meggyőzés eszközévé tudta tenni, viszont éppen az 1810-es évek „érzelmi iskolájá”-t járva a túlfeszített érzelmekből következő, „hyperbolákkal teli” előadásmódnak is helyet adott lírájában. Más kérdés, hogy gondolati költészetében (ugyan nem a didakszist, hanem) a gondosan kiszámított szerkesztést, a „logiká”-t érvényesítette. A *Zrínyi második éneke* (amelynek alkotáslélektani vizsgálata is elvégezhető, hiszen Szauder Mária közléséből pontosan követhetjük

¹⁷ GYULAI Pál, *Emlékszerző Kölcsey Ferencz születésének századik évfordulóján*. Akadémiai Értesítő, 1890. 515. Vö. még: *Kölcsey költői és prózai munkái*. Gyulai Pál dr. előadásai után kiadják: DEMEK Győző és ifjú MATIRKÓ Bertalan. Budapest, 1888/89-iki tanév II. fele.

¹⁸ Obernyik Károly naplójából. Napkelet, 1857. 654–656., 688–690. 1838. dec. 7-én közli, hogy le akarja másolni Kölcsey e művét.

¹⁹ FRIED István, *Kölcsey Ferenc ismeretlen versei*. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979. 4. 25–36.

²⁰ Kölcsey Ferenc összes versei. S. a. r. KULIN Ferenc. Budapest, 1988.; Budapest, ²¹1990.

²¹ KULIN Ferenc, *A XVIII. századi francia forradalom árnyékában*. (Az erőszak dilemmája a felvilágosodás és a reformkor irodalmában). In *Tanulmányok a francia forradalom történetéről*. Szerk.: VADÁSZ Sándor. Budapest, 1989. 243–248.

a vers elkészültét)²² joggal hivatkozik a „Törvény”-re, amelynek nemcsak nemzetsorok vannak alávetve, hanem a vers felépítése is. Más kérdés, hogy ez a párbeszédes költemény, az allegorikusan értendő sors révén jóval több, mint „ingerült bíráló”, történetfilozófia is, kapcsolatban (legalábbis tárgy- és képzettörténetileg) a XVIII. századi nemzethalál-„elméletekkel”, például Montesquieu-ével és Gibbonéval, amelyek Róma példáján érzékeltették a közömbös történelem kérelhetetlenségét. Ehhez számítsuk az egykori megbírált, Berzsenyi Dániel ihletését, aki a már a magyarországi latin költészetben továbbgondolt, eredetileg horatiusi fogantatású „elfajzás” nemzetrontó hatalmát emelte történelmi távlatba. Hogy ehhez a *Rebellis vers*nek nevezett nyolcsoros mennyiben párosítható, erősen kétséges; hiszen Kölcsey Zrínyi-verseiben Zrínyi Miklósról, itt vitathatatlanul Zrínyi Péterre történik utalás, s a hősi halálával vagy hazát féltő költészetével példát mutató történelmi személyiség nemigen hozható közös nevezőre egy balul sikerült összeesküvésben való részvétel miatt kivégzett, bár hőssé magasztosuló személyiséggel. Emellett versünk hangvétele inkább emlékeztet paszkvilluszra, mint gondolati versre. Túlfeszítettnek vélem az „átkozódás” felhívó jellegének hangsúlyozását, a Zrínyi második énekéhez képest versünk alkalmisága látszik valószínűsíthetőnek, és „polgárosító törekvést” beleérezni (akár a Zrínyi második éneke „esztétikai jelentés”-ébe) szövegszerűen aligha indokolható.

Azért foglalkoztam viszonylag részletesebben Kulin Ferencnek kevésbé szerencsés megfogalmazásával, mivel a Zrínyi második éneke és a Zrínyi vére mosta Bécset ... kezdetű verseket messzebb érzem egymástól, mint a kutatás érezte eddig. Ha Szauder datálását fogadjuk el, akkor az 1815–1825 közötti időszakra tehetjük keletkezését, s a Végasztalás alábbi soraihoz kapcsolhatnók:

S ha a szabadságért folyt vér
 Átok leend, s a pályabér
 Vagy járom, vagy halál ...

A vers elemei azonosak, csakhogy a lehetőségek birodalmába áttett helyzet s a Zrínyi vére ... konkrét közönséget megszólító gesztusa szintén lényeges eltérésekről tanúskodik. Valójában Kölcsey pályájának különféle korszakaiban (az 1820-as, majd az 1830-as években egyként fölbukkannak, igaz, eltérő szövegkörnyezetben, eltérő kontextusban, egyfelől a nemzethalál, másfelől viszont a történelem képei. Ami bökkenőt okozhat: mennyire egyeztethető össze a Kölcsey-életművel az, hogy költőnk a napóleoni ajánlat elfogadását vagy akár megfontolását is helyeselte volna. Hiszen a Zrínyi második éneke keletkezési körülményeit jól ismerjük: tudjuk a szövegváltozatok révén a kifejtendő idea nyelvi fejlődését, a politikai események befolyását (mint Kölcsey egy 1838-as levelében írja Szemere Pálnak: „A mi politikai állásunk borzasztó; s nekem ezzel mind a nemzetre, mind üldözés alatti barátimra, mind magamra nézve sokat kell tépelődnöm.”); az életmű egyik legtöbbet vitatott alkotásáról, a *Vanitatum vanitas*ról legalább az 1833-as önéletrajzi levélből kapunk némi ismereteket, motívumait viszonylag könnyűszerrel lelhetjük föl a Kölcsey-kutatás más lírai darabokban. Csak éppen a Zrínyi vére mosta Bécset ... áll szinte értelmezhetetlenül a Kölcsey-pályán, mivel sem a keltezésre, sem a címre, sem a pontos (hiteles!) szövegre vonatkozólag nincsenek (teljesen) megbízható információink. Az Átok ellen nem az szól, hogy Kölcseynek több ilyen című költeménye van. Kölcsey verseinek címadásával nemigen törődött, olykor a kiadvány szerkesztője írt címet a címtelenül érkező Kölcsey-sorok fölé; a hagyaték

²² Tévesnek bizonyult SOLT Andor feltételezése, miszerint Obernyik a Zrínyi második énekére gondolt, mikor „Néhány apróbb, ki nem adott s némileg el sem végzett vers”-ről szól: *Kölcsey halála és hagyatéka*. ÍTK 1938. 375–393. Az említett vers mellett nyilván ott voltak (lehettek) a vers készültét mutató változatok. SZAUDER Mária, *Zrínyi második éneke*. ÍTK 1981. 99–105.

leírása során is emlegetnek cím nélkül olyan Kölcsey-költeményeket, amelyek aztán címmel ellátva jelentek meg az 1840-es gyűjteményes kiadásban; Pap Endre, maga bevallja, hogy egyik-másik vers fölé ő írt címet.²³ Tehát az *Átok* ezen az alapon elfogadható lenne. Csakhogy nem elképzelhetetlen, hogy Egressy Gábor a hallott vagy másolatban terjesztett vers utolsó szavát maga írta címként szavalókönyvébe. Mindenesetre sehol másutt, sem Fáy András közvetítésével, sem Szontágh Gusztáv kéziratában nem találjuk meg ezt a címet (mást sem), a század végi kották pedig még Kölcsey Ferenc szerzőségéről sem tudnak. Azt megkockáztathatjuk, hogy ismereteink szerint perdöntő adat nem bukkant föl Kölcsey Ferenc vitathatatlan szerzőségére vonatkozólag. Egressy Gábor szavalókönyvében²⁴ ugyan ott leljük a vers alatt Kölcsey nevét, de például kétséges, mely esztendőben írta le, kitől hallotta (bizonyosan nem Kölcseytől), minek köszönhető, hogy a szövegben apró javítások találhatók, nemcsak az a kettő, amelyet Kerényi Ferenc közölt, hanem a hatodik sorban a *nem*-et is más szóból írta át Egressy, s a verset befejező *átok* szó kezdő betűjét javította Á-ra. Kerényi meglátása helyes: az 1838 és 1840 között készült versek koszorújában helyezkedik el az *Átok*, egy lapon Erdélyi János *Bálványozásával*, melyet a cím bizonyossága szerint 1839-ben írhatott le (az 1841-es közlés már *Kifakadásként* adja a költeményt);²⁵ igaz, előtte a kéziratos kötetben az 1838-as keltezésű, de az *Emlény* 1841-es kötetében publikált *Kont*, az 1839-es *Egy gyermek születésére* (Erdélyitől), Vörösmarty Szózata (1836., az 1837-es Aurorában jelent meg) található; a következő lapon *Imre testvérem' hattyúdala*, a költő halála előtt három nappal készült költemény (1840-ből), majd saját műve, *Kazinczy Gábor' emléklapjaiba*, 1840. márciusából, Vörösmarty két verse, *Lengyelország* (1841-ben jelent meg, *Az élő szobor*), illetőleg *Liszthez* (*Liszt Ferenchez*, szintén 1841-ben látott napvilágot). Ezután egy (Fáy Andrásnak adományozott) Petőfi-vers kézírata következne, ha nem vágta volna ki. Egyszóval szoros időrendről nem beszélhetünk, ha a versek egymásutánját vizsgáljuk. Annyi bizonyos, hogy a *Bálványozás* és az *Átok* ugyanavval a tintával van írva, míg a kötetben többféle tinta fedezhető föl.

Akad azonban egyvalami, ami az 1839-es lejegyzést valószínűsíthetné. Káldy Gyula egyik kiadványában elárulja, hogy a *Zrínyi vére* ... kezdetű dalt Oszrovszky Józseftől kapta,²⁶ aki 1839–40-ben Pozsonyban volt jurátus, ügyvédi vizsgáját 1840-ben tette le, s ezután hazament Szegedre. Nem elképzelhetetlen, hogy Osztrovszky jurátuskorának emléke volt az alapszöveg, amelyben a *pecsovics*okat gúnyoló záradék járulhatott. Történeti-etimológiai szótárunk (TESZ) az 1844-es esztendőből hozza az első nyomtatásban lelt adatot a „pecsovics” szó előfordulására vonatkozólag. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben az esztendőben terjedt el köznevesült formája; Tóth Béla *Magyar anekdotakincs* című gyűjteménye II. kötetében idézi – Madarász József emlékiratai alapján – Pecsovics feltűntét a magyar megyei-közeleti történelemben, méghozzá az 1839-es esztendőhöz kapcsolva. Természetesen kizárólag Madarász József emlékezése

²³ SZABÓ G. Zoltán, *A Kölcsey-versek címadásáról*. Egyelőre kéziratban. Vö. még: 19. sz. jegyzetben i. m.

²⁴ OSzK Kt. Fol.Hung. 1754.

²⁵ T. ERDÉLYI Ilona, *Az ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*. Budapest, 1965. 131–132.

²⁶ KÁLDY, *A szabadságharc* ... Vö. KERÉNYI, i. m.

sem jelentheti az évszám bizonyosságát.²⁷ Annyit kockáztatok csupán meg, hogy az 1830-as évek végétől, kezdődhetett meg a „pecovics” pejoratív jelentésének, Tolna megye határait átlépő terjedés, az 1844-es nyomtatott közlés az általános (országos) ismertséget dokumentálja. Osztrovszky hallhatta a versikét (és a dallamot?) az 1839–40-es országgyűlésen Pozsonyban, de nem zárhatjuk ki teljesen azt sem, hogy Szegedig jutott el az ének. Amennyiben a versikéhez kapcsolódó, pecovicsokon ironizáló záradék egykorú a versikével, inkább az 1840-es évek eleje tetszik valószínű keletkezési évszámnak; amennyiben a záradék később egyesült a versikével, annak hangulata, motívumai korábbi „alapszöveget” feltételeznek. A fő kérdés az: vajon a napóleoni ajánlat oly erősen élt-e a közvéleményben, hogy az 1830-as esztendőek második felének kedvezőtlen politikai fordulatai nyomán versbéli hagyományra tudott válni? További bökkenő: az inszurrekció, a „győri vitézség” éveiből fennmaradt, Pálóczi Horváth Ádám és mások által megőrzött, de Jókai Mórhoz például az apja révén eljutott (legalábbis így szól a legenda; a *Névtelen vár* ének-utalásai szerint Jókai jól ismerte a XIX. század első évtizedének inszurrekciós dalait) énekekben nem lelünk megfeleléseket a *Zrínyi vére mosta Bécs* ... kezdetű énekkel. Esetleg némi időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy kitessék: talán a törpe kisebbség mégsem tévedett nagyon nagyot, amikor a proklamáció szabadságígérteit komolyan vette, hiszen az Udvar nemességgel szemben tanúsított magatartása a továbbiakban sem volt méltányosnak mondható. Az azonban újabb bökkenőként jelentkezik, hogy miért Kölcseynek tulajdonították ezt a verset, igaz, nem a Kölcseyhez a legközelebb állók, tehát nem Szemere Pál, Wesselényi Miklós, Pap Endre vagy Obernyik Károly, miközben élt és öröklődött az a hagyomány, amely szerző nélkül idézte-énekelte?

A kérdések tovább sorolhatók, mindenütt kétségekre lelünk; és jöllehet nyilvánvaló, hogy Kölcsey Ferencnek nem valamennyi alkotása maradt meg, ilyen bizonytalan szövegahagyományú, ennyire sok ellenvetést kihívó verse nem akad még egy. Azt a reményt sem szabad feladnunk, hogy levéltárakban, könyvtári kolligátumokban, folyóiratokban több ismeretlen Kölcsey-mű lappang, de eddig a *Zrínyi vére* ... autográfja után a nyomozás eredménytelen maradt. Ellenben onnan került elő egy újabb változat, ahol az irodalomtörténészeknek már régebben is keresniük kellett volna,

²⁷ TÓTH Béla, *Magyar anekdotakincs*. Budapest, 1917. II. 243–244.; MADARÁSZ József, *Emlékirataim 1831–1881*. Budapest, 1883. 79–82. („Tolnai dolgok. Kubinszky és Pecovics elnevezések”). Vö. még: LAJOS KISS, *Slawistik und die ungarische Sprachwissenschaft*. Studia Slavica, 1974. 3–4. A „pecovics” terjedése szempontjából fontos tény, hogy írásbeli, jöllehet nem nyomtatott előfordulása szintén 1839-re ehető. Vö. CSAPÓ Dániel levele Bezerédy Istvánhoz. In *Évszázadokon át*. Tolna megye történetének olvasókönyve I. Szerk.: K. BALOG János. Szekszárd, 1978. 400. Más, egykorú, írásos adat: BRAUN Sándorné, *Tolnavármegye és a rendi országgyűlések (1807–1847)*. In *Tanulmányok Tolna vármegye történetéből*. VIII. Szekszárd, 1978. 160. Szóbeli terjedését segítették az 1839-es, Tolna vármegyei kötetválasztás alkalmából keletkezett énekek, amelyekből két jellemző részlet idézek: „Nem kell nekem pecovics már, Rosszabb az, mint török, tatár ...” „Svastics, Korniss, Festetits, Három piszkos pecovics ...” BODNÁR stván, A „Kubinszky”- és Pecovics-világ Tolna vármegyében. Vasárnapi Újság, 1905. 1–6. sz.; Uő., GÁRDONYI Albert, *Bezerédy István. (1796–1856)*. Budapest, 1920. II. 5–72. Más adatközlés e Tolna megyei cortesnóták Kölcsey-vonatkozására utal: „Elhunyt Kölcseynek ‘s a’ nagy Vesselényi Apánkat a’ rágalom selszövényi Békeríték? A’ Magyar hát ki védi? Hanem a’ nagy lelkű Bezerédy.” Vágner Samu, varsádi evangélikus lelkész őrizte meg e cortesnótákat tartalmazó füzetet. Vö. TOLNAI Vilmos, *Cortesnóták a Kubinszky–Pecovics világából*. ItK 1915. 471–476. E közlések több szempontból fontosak. Egyrészt a pecovics tulajdonnév köznevesülését 1839-re rögzítik, másrészt, minthogy Bezerédy Istvánhoz, illetőleg nagy port felvert tolnai követválasztáshoz fűződnék, megengedik a feltételezést, hogy az országos erjedés is gyorsan mehetett végbe, az 1839–40-es országgyűlésen megjelentek ismerhették az események közjogi, politikai és pittoreszk vonatkozásait. Így nem elképzelhetetlen, hogy a *Zrínyi vére* ... kezdetű vers pecovicsokra vonatkozó toldaléka (záradéka) nem 1844 körül, hanem korábban keletkezett.

nevezetesen a Napóleon felhívásának magyar visszhangjáról szóló tanulmányokban. Kosáry Domokos *Napóleon és Magyarország* című értekezésében idézi József nádor titkos archívumából Réz József orvos esetét, és lábjegyzetben – kissé meglepetésszerűen – hivatkozik Pongrácz Lajos egy közlésére a következő megjegyzéssel: „Napóleon proklamációjának egyik példányára bizonyára egykorú kéz írta rá: »Francziaország kínált szabadságot, el nem fogadtátok! Járom néktek magyarok!«”²⁸ A lelőhely megadásán kívül más a lábjegyzetben nem található. A kérdéses helyen Pongrácz Lajos *Hang a napoleoni időkben* címmel valóban sugallja, hogy a közlendő vers a proklamációval azonos évben keletkezett. Érdemes egészében idéznünk, hiszen az eddig *Rebellis* versként, *Átokként*, *Zrínyi vére mosta Bécs*et kezdetű költeményként, dalként emlegetett mű újabb változatával van dolgunk:

Zrínyi vére mosta Bécsért
Boszút nem álltok?
Rákóczy küzdött szabadságért
Töröknél lelt jármot!
Franciahon kínált szabadságot
El nem fogadtátok!
Járom néktek magyarok,
Maradéktul átok!

A közlő még az alábbiakat fűzi publikációjához: „*Vitális Mórtól kaptam Napoleon proklamatioja magyar nyomtatványának egy példányát, melynek hátlapján e vers olvasható; hangja után ítélve, nem valószínűtlen, hogy ezt ugyancsak a proclamatio fordítója Bacsányi János írta.*”²⁹

A közlés, a közlő személyek Hont megyébe visznek, Vitalis Pál a XVIII. században itt telepszik le, István Selmezbányán főiskolai tanár, a családból mások ügyvédként tevékenykednek, a Vitálisok a megyei élet résztvevői.³⁰ Márpedig a megye határozottan tiltakozott II. József rendeletei ellen: „Az ország csak azon feltétel alatt adta át a felséged háza elsőszülötteinek a koronát, hogy kiváltságaink, szabadságaink, törvényeink szentül fenntartassanak ...” Jellemző, hogy első helyen a kiváltságok szerepelnek. Nem kevésbé tanulságos a megye nemességének állásfoglalása a nyelvkérdésben: „ha a nyelv megváltozik, azzal megváltoznak a nép szokásai és erkölcei is, elvesz a nemzetiség, végre elvesz a nemzet ...”³¹ Nem kell csodálkoznunk, hogy a megye közéletében aktív család hagyományai között fennmaradt, megőrződött Napóleon proklamációja, és eljutott hozzájuk e vers is, amelyet valamilyen összefüggésben a proklamációval együtt egy eszmekör részének hittek. Erre vall, hogy az 1881-től Hont megyei alispán, cs. és kir. kamarás, a megye nevezetes közírója, Pongrácz Lajos³² Batsányiának tulajdonítja. Mindenképpen az a gyanú merül föl, hogy ez a szövegváltozat tetszik a legkorábbi följegyzésnek; csupán az a kétséges, hogy 1809-ből avagy valamivel későbből való. Egyáltalában nem valószínű, hogy a sokkal későbbi években valaki a Vitális-család tagjai közül a családi ereklyék közül (vagy az archívumból) előbányászta volna a proklamációt, és utólag ráírta volna a verset. A proklamációt számottevő példányban terjesztették, az országnak szinte valamennyi részére eljutott,

²⁸ KOSÁRY, i. m. 220.

²⁹ Hazánk, 1888. IX. 158. A közlés előtt VITÁLIS Mór publikációja: *Országgyűlési pasquillusok 1825-ből. Uo. 151–168.* Lehetséges, hogy a családi archívumban szép gyűjtemény őrződött meg e műfajból?

³⁰ A családról: *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmezbánya sz. kir. város.* Budapest, é. n. 452.

³¹ GYÜRKY Antal, *Ötvennégy év Hontvármegye történetéből 1810-től 1874-ik évig.* Vác, 1874.

³² Pongrácz Lajosról: CSAKY Károly, *Honti barangolások.* Bratislava, 1885. 153–163.

így Hont megyébe is, megszerzéséhez nem volt szükség különösebb ügyességre vagy bátorságra. S még akkor is bekerült a magyar nemesség gondolatvilágába, ha a proklamációban foglaltakat elutasították, és inszurgensként vettek részt a dinasztia háborújában. Kiváltképpen akkor éledhetek föl Napóleon ígéretei, mikor az Udvar – visszanyervén biztonságérzését – ismét a nemesi alkotmány semmibe vételével, országgyűlések nélkül kezdett el kormányozni. Akkor, attól a pillanattól kezdve a proklamációt a nemesség egy része más szemmel nézte, benne elutasított szabadságlehetőséget fedezett föl, és beiktatta a függetlenségi hagyományok közé.

Természetesen adatunk nincsen arra vonatkozólag, hogy a Pongrácz-féle változat a proklamációval egykorú lenne, de sem a később történelmi elbeszéléseket író Vitális Mór, sem pedig Pongrácz Lajos nem kételkedett benne. A másik, jelentős mozzanat: a vers nem kapcsolódik Kőlcsey Ferenchez. Márpedig, ha Kőlcsey írta volna, akkor meglehetősen regényes történet rekonstruálására volna szükség ahhoz, hogy feltételezhessük, miként került rá a versekre erre a Hont megyei családi ereklére. A tanácstalanság növekedhet, ha közelebről vesszük szemügyre a szöveget, amely ritmikailag, a szótagszámot tekintve néhány ponton jelentős eltérést mutat. Az összes többi, eddig ismert változat egyes szám harmadik személyű előadásmóddal indul, itt többes szám második személyű az igealak a második sorban, Rákóczi „hazánkért” (Szontághnál: hazáért) küzd, itt a szabadságért, az ötödik sorban Párizs helyett Franciahon áll. A Pongrácz-féle közlés első sorában a *Bécsért*(!) ügyetlen megoldás, lehet szövegromlás is, lehet rímkenyszer; ugyancsak lehet éppenséggel szövegromlást feltételezni abban, miszerint Rákóczi „jármot” lelt volna a töröknél, hiszen ezt semmiféle szóbeli hagyomány nem igazolhatta, de lehet ismét rímkenyszer a többes szám második személy miatt. A Pongrácz-féle változat mintha határozottabb utalást tartalmazna Napóleon proklamációjára (Franciahon kínált szabadságot), mind a „nyújta” mind pedig a „híva” más jelentésű; az előbbi többet tételez föl, az utóbbi kevesebbet, mint ahogy a *Párizs* vonatkozatható lenne 1789-re és 1830-ra (egy későbbi időpontban történő olvasói értelmezés beleérthette ezt is), a *Franciahon* inkább a Magyarországon megjelent, Győrre eljutott és szabadságot kínáló seregre utalhat talán. A bizonytalanság azonban ovábbra is fennáll. Amennyiben szövegromlással van dolgunk, vagy léteznie kellett egy „összövegnek”, amely különböző utakon-módokon jutott el egymástól függetlenül az ország különféle részeire; vagy ennek a versnek alkotója egy nem különösebben reális verselgető nemes, akinek szövege a vándorlás folyamán kitisztult, alkalmas lett arra, hogy az 1840-es évek elején (?), közepén (?) dallamhoz igazodjék, s így, a dallammal együtt, még a XX. század elején is felhangozzék. Mindenesetre az a tény, hogy ennek a versnek létezik egy Kőlcseytől teljesen független hagyománya, elgondolcodtat. Az emlékezet általában megcsalja az emlékezőket, akár Fáy, akár Szontágh ellenőrizhetetlen hagyományt származtatott tovább. Viszont Egressy kortársa, az ő följegyzése akár perdöntő is lehetne. Csakhogy a följegyzés pusztán kívül semmi nem szól Kőlcsey szerzősége mellett. S ami szintén feltűnő, hogy Káldy Gyula több publikációjára, majd Huber Sándor írásaira senki nem reagált olyaténképpen, hogy Kőlcsey megnevezését kérte volna számon. Sőt, Káldy egyik recenziése a kevésbé elentős énekek között említette a *Zrínyi vére* ... kezdetű éneket, és a Jókai Mór emlékeztében megőrződött két vers érdekességét emelte ki.³³ Csak akkor lehet egy alkotást nagasra értékelni, ha bizonyosan tudjuk, hogy a nemzeti irodalom egyik klasszikusa a szerző? Versünk akkor is oly előkelő helyen szerepelne-e a magyar versek rangsorában, ha véletlenül bebizonyosodna, hogy nem Kőlcsey szerzeménye?

³³ MOLNÁR Géza, *A szabadságharc dalai*. Fővárosi Lapok, 1895. 234. sz.; Politikai Hetiszemle, 1895. 5. sz.

Hiszen tekintetbe véve Káldy Gyula és Huber Sándor közlését, Osztrovszky József tanúságtételét, Pongrácz Lajos nyúl farknyi publikációját, Gyulai Pál beszédes hallgatását, továbbá azt, hogy a reformkori és egyéb dalok egészen kiváló ismerője, Jókai Mór sem kapta föl a fejét Káldy gyűjteménye megjelenésekor (pedig Káldyval személyes kapcsolatban áll, „anyagot” adván számára!), a továbbiakban a Kölcsy-kutatást arra kötelezi, hogy számon tartsa a másik hagyományt, amely nem tulajdonítja Kölcsynek a *Zrínyi vére* ... kezdetű éneket. A motívumrokonságot pedig nem feltétlenül a Kölcsy-életmű belső utalásrendszerével lehet (vagy kell) magyarázni, hanem talán avval is, hogy a nemesi közköltészet hagyományos frazeológiáját (is) beépítette Kölcsy életművébe: úgy fordult szembe az átlag-nemesi, a maradi világgal, hogy annak szó- és képkincsét felhasználta a bírálat érthetőbbé tétele érdekében. Így értékelte át Kölcsy a horatianizmust, ekképpen a történelmi hagyományt; például a hadviselő magyarság vagy a hősi múlt sokszor emlegetett eseménytörténetét és ezzel kapcsolatban más asszociációs láncba illesztette ennek az eseménytörténetnek terminológiáját. Versünk esetében elgondolkodtató, hogy a történeti eseménysor mennyire esetleges, mennyire különmemű (Zrínyi Péter *összeesküvése*, Rákóczi Ferenc *felkelése*, Napóleon *proklamációja*) szemben a *Himnusz* vagy a *Vanitatum vanitas* történeti képeinek megkomponáltságával; meg talán az is, hogy a mindegyik változatban a vers elejére került „bosszú” milyen idegennek tetszik az ostromozó, ítéletet mondó, de bosszúállásra nem buzdító Kölcsytől.

Következtetésül sem tudom zavaromat palástolni. Két újabb változat közlése sem hozta közelebb a megnyugtató kifejezést. A kérdésre, miszerint: Kölcsy rebellis verse?, nem tudok határozott igennel válaszolni. De az egyértelmű nem-et is elsietettnek érzem. Kétes hitelűnek sem nyugodtan mondanám, hiszen nem(csak) a szöveggel van (lehet) problémánk, hogy ti. Egressy Gábor szavalókönyvének *Átokját*, vagy pedig Pongrácz Lajos közlését fogadjuk el – a kutatás jelenlegi fázisában – összövegnak, hanem magával, a szerzőséggel. Ugyanis pillanatnyilag több minden szól Kölcsy szerzősége ellen, mint mellette. Persze, több a nyitott és egyelőre megválaszolhatatlan kérdés. Egymástól függetlenül (?) miért tulajdonította Kölcsyének a verset Egressy, Fáy és Szontágh? De miért csak Kölcsy halála után? És miért nem tették közzé a verset amikor már lehetett? Az *Országgyűlési naplóval* nem ez volt a helyzet.³⁴ Minden homályos pont kitisztulna, ha egyszer előkerülne egy Kölcsy-kézirat, vagy egy idevonatkozó, világos megfogalmazású levél.

Mindezek hiányában marad a kétség, a filológus az ördög ügyvédjeként képviseli a kételkedés szellemét.

FÜGGELÉK

Fáy András híradása két Kölcsy-versről

„Kölcsy Ferenc rebellis verse” – mint láttuk – Fáy Andrástól származó hagyomány szerint került be – nagynehezen, de aztán magasán jelentősége fölött – a szakirodalomba; viszont sem ennek a ténynek, sem Kölcsy esetleges baráti körének kutatása nem ösztönzött senkit arra, hogy alaposabban utánanézzon a Kölcsy–Fáy-kapcsolat

³⁴ Közlemények Kölcsy Ferenc országgyűlési naplójából. Pesti Divatlap, 1848. 16–17. sz. Dolgozaton leadása után olvastam Taxner-Tóth Ernő írásait, amelyekben eltöpreng a *Rebellis vers* hitelességén.

nak. Pedig leveleztek, jöllehet a levelezés nagyobbik része elveszett vagy lappang,³⁵ a kölcsönös nagyrabecsülésnek olyan dokumentumai vannak, mint Kölcsey javaslata arra vonatkozólag, hogy Szatmár megye táblabírájává válasszák Fáy, illetőleg Fáy András próbálkozása annak érdekében, hogy Kölcsey Pest megye táblabírája legyen. Figyelmen kívül maradt az a tény is, hogy az Akadémia 1838. december 3-i gyűlésén éppen Fáy aggódott a Kölcsey-hagyaték elkallódása miatt,³⁶ továbbá nincsen eléggé a köztudatban, hogy Szemere Pál mindkettőjük meghitt barátjának számított, Fáynak rokona is volt. A XIX. század végének Fáy-filológiája még számon tartotta ezt a hármas, illetőleg kettős kapcsolatot,³⁷ és innen nézve tett publikussá Fáy-tól származó Kölcsey-anekdotákat, amelyek a vidám-tréfálkozó, ifjú Kölcseyt állítják elének, nem a klasszicista szoborra merevedőt, mint azt már kortársai igényelték, és a halála után megindult életrajzi kutatás csak erősítette ezt a típusú portrét. Más kérdés, hogy Fáy önéletrajzi följegyzései mennyire hitelesek. Az évszámokat tekintve, valamint a közölt Kölcsey-versek szövegűségén töprengve mérlegelhetjük: milyen mértékben tudta közel négy évtizedig megőrizni az emlékezet a rögtönzéseket, az eseményeknek akárcsak viszonylagosan pontos menetét. Annyi bizonyos, hogy a Fáy által publikált Kölcsey-versek nem kerültek be sem a Toldy Ferenc, sem az Angyal Dávid szerkesztésében megjelent kiadásokba. Pedig Szemere Pál közvetítette a Fáy-emlékezések egy részét a sajtóba, s a memoár adatait sem nem cáfolta, sem nem erősítette meg. Abban nem kételkedem, hogy mind a leírt történeteknek, mind a verseknek van közük Kölcseyhez. Csupán azt tartom bizonytalansági tényezőnek, hogy a részletekben megcsalta Fáy emlékezete; az első vers szövegűsége iránt támadhat a nagyobb gyanú, mivel a második vers Fáy zenéjére készült,³⁸ s a dallam hozzásegíthette a közlőt a szöveg hívebb megőrzéséhez. Az alábbiakban közreadom Fáy Kölcseyre vonatkozó visszaemlékezésének legfontosabb részletét.³⁹

³⁵ *Kölcsey Ferenc levelezése*. S. a. r. SZABÓ G. Zoltán. Budapest, 1990. 266. Vö. még: FAY András, *Irodalmi és tarló-virágok*. In *Szikszoí enyhlapok*. Császár Ferenc szerkesztése mellett kiadta KUNSCH József. Pest, 1853. 76–83. „Kölcsey Ferencnek, a tisztelt emlékeztető férfiúnak, kívül és Szemere Pállal egykor máskor sok lelkes órát töltöttem, én is sokkal tartozom. Ő vala az, ki időt és fáradságot vön magának műveim megrostálására s magán levelében figyelmeztete úgy erőmre, mint gyöngéimre [...] Érzelmek melegek valának ugyan, de azok csak tollba s nem szavakba is ömledezének. Kiereszkedő csak ritkán s csak derült kedélyében és meghitt baráti körökben vala ...” Sajnos, Fáy nem mondja meg, hogy az 1810-es évek közepén történt személyes találkozás után küldött-e számára Kölcsey „kritikázó” levelet, vagy csak később, az 1820-as évek második felében. Ugyanis főleg ezekre az időpontokra tehetjük kettejük személyes érintkezéseit.

³⁶ *Kis gyűlések jegyzőkönyve*. MTAK Kt K. 1393. Vö. még: Szemere Pál levele Kölcsey Ádámnához. In *Szemerei Szemere Pál munkái*. Szerk.: SZVORÉNYI József. Budapest, 1890. III. 326–330.

³⁷ ERDÉLYI Pál, *Fáy András élete és munkái*. Budapest, 1890. 43.; BADICS, i. m. 86.

³⁸ Fáy zeneszerzői munkásságáról bővebben: MAJOR ERVIN, *Fáy András és a magyar zenetörténet*. Budapest, 1934.

³⁹ FAY András, *Irodalmi és művészeti tarló-virágok*. Divatcsarnok, 1853. 1014–1015. Kézirata: *Fáy András vegyes irományai és káziati töredékei*. OSzK Kt Quart. Hung. 1347.

„Ha nem csatlakozom, 1815-ben⁴⁰ szép társaság gyűlt nálam Gombán nevem napjára össze; közte Szemere Pál, Kölcsey, ki akkoron Szemerénél tartózkodott, Balla Károly, s mások. Reggelre legtöbb vendégeim eloszolván, mi hátramaradtak álmosan gubbadozánk a szegletekben karszékeken, nyoszolyákon és kályha mellett. Zenénk elnémult, mert előhegedűsünk vérhast kapott, s minden paprikás pályinka-, spanyolvasz-, gyömbéres borkúránk sikert veszített vala. Szemere, felvillanyozva álmoságunkat, azt tervezé, hogy üljük körül az asztalt és sorban írjunk egy-egy strófa verset. Fájlalom, hogy azon érdekes ív, melyre verseinket írtuk volt, vagy elveszett, vagy eloroztatott tőlem. Egyedül Kölcsey impromptujára emlékeztem még. „Kínok” cím alá e sorokat írta:

Unalomból verset írni,
Lányt szeretni, de nem bírni,
Vonó nélkül hegedűlni,
Tüzes gerebenen ülni!

Egyszersmind Kölcseynek egy másik versére is emlékezem, melyet Szemere elsőb nejének, barátnőjének történt búcsuvétele alkalmával, egyik általam szerzett dal melódijára írt volt Péczelen. Így hangzik:

Isten hozzád szerelemnek kedves lyánya már!
Isten hozzád, keservemnek özönében nincs határ!
Váltam tőled, drága lélek,
El nem szakít, a míg élek,
Messzeség, se zár.
Jaj de az élet éjszakája gyászban száll elő
S a viszontlátás órája, mint egy század lassan jó.”⁴¹

⁴⁰ Fáy András valószínűleg téved a keltezésben. Kölcsey önéletrajzi levelében azt állítja, hogy az 1815–17. években „kevés verset írtam, lelkem sötét volt”. Egyébként sem volt alkalma arra, hogy 1815. késő vagy akár kora őszén Gombára látogasson. Viszont 1814. augusztusában több versét keltezi a közeli Káván, illetőleg Pécelen, ahol sokáig van együtt az ifjú házasság Szemere Pállal, akinek 1814. május 14-én volt az esküvője. A Fáy említette vidám társas együttlétét inkább tennem ezért az 1814. júniusa és augusztusa között eltelt hónap napjaira. Mindez természetesen csupán feltételezés lehet, hiszen Fáy Andrásnak az eseményt majd negyven esztendő követő írása egyelőre az események és versek egyetlen dokumentuma. Az 1814-es esztendő jelentőségéről Kölcsey életében és munkásságában: Kölcsey Ferenc: „Mi az élet tízfolyása?” (Kilenc vers). Bemutatja: KERÉNYI Ferenc. Budapest, 1981. 42–49. Kevéssé megbízható emlékezés Fáy és Kölcsey 1826-os pesti találkozására: KARACS Teréz, *A régi Pestről. Emlékezések 1825–1829.* IV. Fővárosi Lapok, 1880. 55. sz. Kölcsey 1826-ban valóban járt Pesten, de a Karacsné Takács Éva „irodalmi szalon”-járól szóló híradások túlzóak. Vö. még: *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott művei.* [Budapest, 1935.] 8. Kölcsey 1832-ben szintén találkozott Fáyval, erről tanúskodik, hogy Pesten 1832. szept. 1-jén Fáy András emlékkönyvébe az alábbi mondást jegyezte be: „Kövessd a’ korszelmet, vagy vezessd, de elébe magadat ne told.” OSZK Kt Quart. Hung. Az emlékkönyvi bejegyzést önjellemzésnek fogadja el. GREGUSS Ágost, *Kölcsey Ferencz.* (1853.) In *Iró arcképek.* [Budapest, 1934.] 50.

⁴¹ Rendhagyó Kölcsey-portré 1832–33-ból: THALLÓCZY Lajos, *Gúnyszó az 1832/3 országgyűlésre.* Hazánk, 1886. V. 393.: „Kölcsey (Szathmár), Hazánk viruló térein Közkedvelt lantosa, Hangjainak mozdítása Hir s tolladnak biztosra”.

Sárközy Péter

MIÉRT FÁJ NAGYON AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA?

„Miért fáj ma is?” Az ismeretlen József Attila. Szerk. Horváth Iván és Tverdota György. Budapest, A Balassi Kiadó és a Közgazdasági és Jogi Kiadó kiadása – az MTA Soros Alapítvány és a Művelődési Minisztérium támogatásával. 1992. 502 l. – *József Attila: Szabad ötletek jegyzéke*. Szerk. Stoll Béla. Budapest, Atlantisz (Medvetánc) 1990. 96. l.

I.

Amikor a recenzióíró 1967-ben, egyetemista diákként szemináriumi dolgozatot készített kedvenc költeményéről, József Attila *Kései siratójáról* (mely később, hála Szauder József professzornak, meg is jelent az ItK 1971. 6. számában), akkor a József Attila „szakirodalom” áttanulmányozása arra döbbsentette rá, hogy a szocialista költő alakját, életét hazug legendák fogják körül, a versek keletkezését magyarázó leveleket, kéziratokat „zárt anyagként” kezelik. A *Kései sirató* kapcsán a legfőbb a *Szabad ötletek jegyzékének* sorsa volt, melynek tragikus szépségéről, megdöbbentő mélységeiről a Németh Andor tanulmányában (1938) közzétett részek alapján már minden érdeklődő meggyőződhetett, mégis a 2327 soros írásműből az 1967-ben megjelent akadémiai „kritikai” kiadás mindössze a már korábban is közölt 216 sort tette közzé, mert a szerkesztők (és itt valószínűleg Szabolcsi Miklósa volt a döntő szó) úgy ítélték meg, hogy a teljes szöveg „kórlelet értékű” és ezért „a nyilvánosság elé nem tartozó”. Így aztán nem lehetett csodálkozni azon, hogy a legfájdalmasabb „kései siratók” esetében is a verseket létrehozó fájdalom és szorongás okai helyett a kritikai irodalom továbbra is a sanyarú proletársorsról és a „hős” Mamáról, a magyar „Pelagéja Nyilovnáról” papolt. Nem véletlenül került a hajdani verselemzés fölé a József Attilától vett idézet: „Halandó, halod-e dalom / vagy zúgod csak, mint a vadon?” Aztán a diák belátta Szauder József professzor igazát: „aki nem tartozik a harcosok közé”, jobb ha József Attila és a szocialista irodalom kutatása helyett a magyar–olasz irodalmi kapcsolatokkal foglalkozik, főleg, ha ezt Rómában teheti. De a római Árkadia ölében is tovább foglalkoztatott a magyarországi József Attila kutatás sorsa, ezért örömmel fogadtam az új híreket, Szőke György József Attila apa- és anya-képéről írt tanulmányait, Németh G. Béla verselemzéseit, Tverdota György oknyomozó kutatásait „József Attila teremtet gondolkodásáról”.

Az újabb József Attila tanulmányok legzavaróbb momentuma azonban továbbra is az maradt, hogy a kutatók az egymás közt folytatott vitáik során nagy előszeretettel hivatkoztak olyan József Attila írásokra, levelekre, tanulmány- és verstördékekre, melyeket csak ők ismerhettek, a többi József Attila iránt érdeklődő azonban nem, hiszen ezek továbbra is „zárt anyagnak” számítottak az 1957-es *József Attila Emlékkönyv*vel együtt. Természetesen azért titokban készültek másolatok, amelyek aztán „szamizdat” formában kézről kézre jártak. A *Szabad ötletek jegyzékét* egy ilyen hevenyé-

szett másolat alapján közölte a kanadai Arkánium c. folyóirat 1983-ban, ennek alapján készült Jordán Tamás nagyszerű színházi előadása.

Ilyen előzmények után érkezett a jó hír, melyet elsőként Valachi Anna jelentett be az ITK 1988. évfolyamában megjelent tanulmányában, hogy József Attila pszichoanalitikai jellegű, eddig kiadatlan írásai „hamarosan egy kis példányszámú könyv lapjain is megjelennek”. A kötet azonban igen lassan készült, mert a kéziratok tulajdonosai, állítólag, csak bizonyos feltételek mellett járultak hozzá a kéziratok közléséhez. Így „kritikai kiadás” helyett egy olyan tanulmánykötet jelent meg 1992 májusában, ahol a József Attila betegségére, a kommunista párttal való kapcsolatára rávilágító kéziratokat magyarázó tanulmányok veszik közre.

A kötet szerkesztőinek – az előszó tanúsága szerint – a legnagyobb problémát az úgynevezett „körlet értékű” kéziratok közreadhatósága, és a kommunista párttagság illetve a pártból való kizárás kérdésében a „bűnbak-keresés” elkerülése jelentette. Ami a személyes jellegű kéziratok közölhetőségét illeti, nem kellett volna annyira félniük, hiszen már Radnóti Miklós, József Attila hátrahagyott verseinek közlésekor egyszer s mindenkorra érvényesen megfogalmazta: *„A mű, amit a költő haláláig alkotott, halálával hirtelen egész lesz, és a kompozíció melyet életében szinte testével takart, a test elhulltával látható lesz, az életmű fényleni és nőni kezd... Minden töredék, minden papírlapon talált sor adalék lesz az életműhöz, a nagy egészhez, mely lezárt, szigorúan befejezett és összetartó immár. Befogadni, magához ölelni hajlandó minden apróságot, de semmit sem enged el többé.”* Egyébként is, mint a szerkesztők is megvallják, József Attila 1978. december 3-án megszűnt jogdíjas szerző lenni, így a kéziratok zárolásának immár nem jogi, hanem csupán „kulturális” akadályai voltak, amelyek azonban a politikai változások következtében, szerencsére egyre kevésbé érvényesülhettek. Így a nyolcvanas évek második felében egyre-másra jelentek meg tanulmányokban idézetek a „zárolt” anyagokból, 1988-ban még egy napilap (a Magyar Hírlap) is közölt egy jó kiadós részletet a nem éppen közszemlére való Rapaport levelekből. Ilyen körülmények között nem volt más hátra, mint hogy elfogadtassák (kivel?) azt a megoldást, hogy egy „viszonylag megbízható [kritikai] kiadásban megfelelő magyarázatokkal kísérve” is megjelenjenek ezek az írások. Ahogy a szerkesztő páros az előszóban megfogalmazta: *„Nem tehetünk egyebet, legjobb szakértelmünkkel azon vagyunk, hogy megbízható szöveget adjunk azok kezébe, akik a jövőben az iratokkal foglalkozni kívánnak”* (12.). Ez valóban az egyetlen lehetséges megoldás lett volna, és ez lett volna már a feladata az 1967-es kritikai kiadásnak is. Sajnos, azonban ez a mostani kötet sem felel meg ennek a kritériumnak, ugyanis nem korlátozódik az eddig még kiadatlan szövegek megbízható szöveggondozására és kritikai jegyzetekkel, bevezető tanulmányokkal ellátott kiadására, hanem egyszersmind meg akarja mutatni „Az ismeretlen József Attila”-t. Így született meg ez a furcsa könyv, ahol József Attila eddig kiadatlan írásai mindössze 62 oldal terjedelműek, de a szövegeket feldolgozó jegyzetapparátus, illetve a szövegekre vonatkozó tanulmányok együttvéve sem teszik ki az ötszáz oldalas kötetnek még a felét sem. A többi tanulmány, melyet a szerkesztők három nagy csoportba osztottak (Pszichológia, Irodalom és eszméletörténet, Politika) csak igen távolról és közvetve vonatkozik a kötetben közreadott írásokra.

Az is meglepő, hogy egy József Attila pszichoanalitikai jellegű írásait feldolgozó kötet, melyben mindössze egy két oldalas töredék vonatkozik a költő és az illegális kommunista párt közötti kapcsolatok megszakadására, azzal kezdődjék (1992-ben), hogy a szerkesztők az előszóban szinte bocsánatot kérnek és megígérik, hogy nem kívánják folytatni a „bűnbak-keresés” hagyományait (azaz végre néven nevezni a József Attilát a mozgalomból eltávolítottakat). József Attila kommunista párttagsága, illetve kizárása, fasisztának való megbélyegzése, a moszkvai írókongresszusra szóló meghívás visszavonása is mind olyan kérdés volt, mely a költő betegségével együtt „tabu”-nak számított, annak ellenére, hogy erről Haraszi Sándortól, Sándor Pálig,

Kádár Jánosig és más idős „mozgalmi” emberekig mindenki „mindent” tudott. A legviccesebb és egyúttal a legszomorúbb az volt, hogy a „kérdés kivizsgálására” az MSZMP KB külön „Munkaközösséget” hozott létre, mely hosszú és vonalas vizsgálat után 1965-ben kimondta, hogy „Attilát” nem zárták ki, hanem csak „lehagyták” „a pártból”. Ennyi.

A „munkaközösség” befolyásának csökkenésével a nyolcvanas évek második felében újabb és újabb József Attila kéziratok (töredékek) kerültek és kerülnek elő a régi mozgalmi emberek levéltáraiból, és így újabb és újabb teóriák születnek József Attila és „a párt” kapcsolatának kérdéséről. Egy ilyen két oldalas töredék alapján 1988-ban Horváth Iván két ízben is foglalkozott a kérdéssel (ezt a tanulmányát közli némi bővítéssel ebben a kötetben is), arra a végkövetkeztetésre jutva, mint a korábbi „munkaközösség”. József Attilának a fasiszmus németországi hatalomra kerülésével kapcsolatos állásfoglalása ellentétes volt a kommunista párt által kidolgozott irányelvekkel és a költőt a szociáldemokrácia platformjára helyezte. Azaz, a költőt nem zárták ki, hanem ő távolodott el a kommunista mozgalomtól. A mindössze két oldalas töredék alapján megfogalmazott teóriát még azon nyomban 1988 nyarán Fejtő Ferenc szentesítette az Élet és Irodalom hasábjain. Így aztán József Attila továbbra is párttag maradhat, igaz, immár az új időknek megfelelően csak szocialista (szociáldemokrata).

Horváth Iván álláspontjához hasonló Nagy Csaba tanulmányának végkövetkeztetése is. A szerző szerint József Attila nem azért nem utazott el a moszkvai írókongresszusra, mert a meghívást időközben visszavonták, mert itthoni és moszkvai „barátai” fasisztának bélyegezték, hanem azért, mert ő nem akart elmenni. Ezt a meglepő állítást azonban a szerző még egy két oldalas töredékkel sem tudja igazolni, mert a kérdéssel foglalkozó József Attila írást Sándor Pál gondosan elégette (ha igaz), így annak csak a címe maradt fenn: „Miért nem én?” De ez nem lehet akadálya annak, hogy a tanulmányíró a kortársak „hiteles” visszaemlékezései alapján ne tudja rekonstruálni „az igazságot”.

Magam részéről a két tanulmány e kötetben való közlését teljesen indokolatlannak tartom, úgy vélem, hogy csak arra szolgálnak, hogy az előszóban a szerkesztők kiadják jelenti: „*Anélkül, hogy a pártot ez ügyben fel akarnók menteni, meg kell állapítanunk, hogy a költő pszichotikus tüneteinek kialakulásában, halálának előidézésében a kommunista mozgalomnak csekély szerepe lehetett*” (7.).

Anélkül, hogy folytatni kívánnánk a bűnbak-keresés „hagyományait”, és egy pszichoanalitikai írásokat tartalmazó kötet elemzésekor „a párt” csapdájába esnénk, csak annyit szeretnénk megemlíteni, hogy József Attila saját álláspontját nemcsak öredékekben de verseiben, Halász Gáborhoz, Fábry Zoltánhoz írt levelében nyíltan is világosan megfogalmazta. Elég újraolvasni a *Bánat*, *Invokáció*, *Világosítsd fel, Diványon fekszem* sorait, és kiderül az igazság, természetesen, ha a költő igazára vagyunk kíváncsiak:

Csak egy pillanatra martak ki csak
Zúgj, erdő elvtárs! Szinte csikorgok.
Egy pillanatra se martak ki, csak

az az elvaduló csahos rám támadt,
s kijöttem, hogy erőm összeszedje,
mint néni a gallyat, a bánat.

Ehhez nincs mit hozzátenni. Lezárva a kérdést, „megállapíthatjuk”: József Attila életében a kommunista mozgalom „csekély szerepe” „mindössze” abban állt, hogy a XX. század egyik legnagyobb szocialista (akár, ha úgy tetszik, kommunista) költőjét Moszkvából a magyar kommunista párt hivatásos képviselői fasisztának bélyegezték, itthoni „elvtársai” kiközösítették természetes életközegéből, és örültnek tartották.

Annak megítélése, hogy mindez „mennyiben járult hozzá „betegségének elharapozásához, halálának előidézéséhez” – már nem a mi dolgunk.

A kommunista párttal való kapcsolat tisztázása (?) mellett a kötet szerkesztőinek a legnagyobb problémát a költő bizalmas feljegyzéseinek közreadhatósága, illetve a közreadás módja jelentette. Ezt megkönnyítendő szakértőként felkérték a legjelentősebb hazai pszichiátereket, Popper Pétert, Buda Bélát, Cserne Istvánt, Bagdy Emőket, Garai Lászlót, Nemes Líviát, Erős Ferencet és a kötet lektorálását is két pszichiáter orvosra Erényi Tiborra és Székács Istvánra bízta. Mindez nem is lenne baj, hiszen a költő betegségének megítélése tényleg szakemberekre tartozik. A szerkesztők azonban, nem maradtak meg egy-egy orvosi szakvélemény közlésénél (mint ahogy az a Rorschach teszt esetében történt), hanem helyt adtak a pszichológus-pszichiáter szerzők József Attila tanulmányainak is. A könyv első részében (Pszichológia) – Szőke György megbízható József Attila tanulmánya mellett – egy sor írás található a költő betegségének „titkairól” (Bagdy Emőke, *Majd eljön értem a halott. József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról* 65–116.; Cserne István, *Mitológia és diagnosztika. József Attila kórképe* 43–64.; Garai László, *József Attila titkai* 117–146.; Kassai György, *József Attila és a megkapaszkodás ösztöne* 147–162.; Nemes Lívia, *József Attila tárgykapcsolatai* 163–190. és félig-meddig ide sorolható Valachi Anna és Erős Ferenc következő részben (Irodalom és eszmélet) közölt tanulmánya is (*Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval* 229–258.; *Freudo-marxista volt-e József Attila?* 259–296.).

Mindezen tanulmányok közül a József Attila életmű, „az ismeretlen József Attila” jobb megismerése szempontjából Valachi Anna elemzése látszik a legérdekesebbnek. Valachi Anna korábbi, az ItK-ban közölt tanulmányát (*Egy pszichoanalitikus orvos-beteg kapcsolat rekonstrukciója*, ItK, 1988. 581–616.) folytatva stíluselemzés segítségével azt bizonyítja, hogy a költő stilizálta át Rapaport Samu másik, 1936-ban megjelent munkáját is. Ennek az *Alvás, aluszékonyosság, álmatlanság* problematikájával foglalkozó kötetnek stilizálása, a szerző szerint, végzetes következményekkel járt József Attila számára: „olyan irányba fordította érdeklődését, amely már a freudi halál ösztön felségterületeire vezetett” (256.). Mindenesetre valóban szembetűnő, hogy „az alvás, az álom és a freudi tökéletes alvás szimbolikus megfelelője – a halál – 1936-tól központi motívummá vált költészetében.” (256.).

A pszichoanalitikus szerzők által írt tanulmányok minden bizonnyal nagy kompetenciával íródtak, már ami József Attila betegségét illeti. Ugyanakkor kevésbé használhatók József Attila költői életműve „titkai”-nak megismerésére. Általában jellemző ezekre a tanulmányokra, hogy József Attila életművét és az azzal foglalkozó kritikái irodalmat csak részben, nagyjából ismerik. Így nagy előszeretettel hivatkoznak egyes versekre, egyes tanulmányokra, míg más fontos írásokról (így Bori Imre tanulmányairól, de akár Varga Ervin 1966-ban közölt pathográfiai tanulmányáról) megelégedkezni látszanak.

A pszichoanalitikus szerzők legnagyobb tévedése – megítélésem szerint – abból származik, hogy jobb-híján a visszaemlékezések alapján rekonstruálják József Attila személyiség- és kórképét. Igen ám, de aki valaha is olvasta a József Attilával foglalkozó irodalmat, tudja, hogy ezen a területen semmit sem szabad készpénzként elfogadni, sem József Jolán, sem Szántó Judit, sem Vágó Márta sem „a barátok” visszaemlékezéseit. Jobbára egy szót sem szabad e visszaemlékezésekből ellenőrzés nélkül elhinni és átvenni. Erős Ferenc például úgy idézi József Attilát, hogy az idézetet Szántó Judit adja a költő szájába: „Hogy az analízis mi a csoda, azt nem tudom, de tulajdon javulásom érzem, akármit is mondotok, s az lesz az igazán szép, amikor a marxizmust és a freudizmust összekapcsolhatjuk.” (259.). Aki valaha olvasott József Attilától valamit, tudja, hogy ilyen mondatforrmedvény sosem hagyta volna el a költő száját. Az is meglepő, hogy komoly, több nyelven is beszélő orvosok készpénzek vesznek olyan legendákat, melyek szerint, ahogy Déry Tibor mesélte, József Attila Párizsban betéve megtanulta a francia szótár

összes címszavát, de kenyeret nem tudott magának venni, mert csak a k-betűig jutott el (177.). Seba, mondanánk, vett magának baguette-tet vagy croissant-t...

Természetesen tudom és elfogadom, hogy József Attila pszichoanalitikai írásai, kései versei esetében szükség van arra is, hogy a vizsgálat túllépjen a szövegek elemzésének esztétikai, irodalomkritikai keretein, ahogy Stoll Béla mondja: „Ez az egész anyag analitikusan orientált szakember elemzését igényli”. Természetesen csak óvatosan – tegyük hozzá. Hiszen, az, hogy a költőben meglévő erős apa-hiány érzet közelítette volna Rapaport doktorhoz, még csak-csak elfogadható, de az már kevésbé, hogy miként lehet a *Magad emésztő* egy kéziratváltozata alapján („*S néha fölmelegedve / gondoltam rád és feleségedre / rátok- / lehetnének jóbarátok / – talán – / ölelkezhetne árnyunk szobátok / falán*”) egy Babits-csal és Török Sophival együtt elképzelt menage à trois vágyképre gondolni, még akkor is, ha „A fantázia álomszerű, s rendkívül távolított” (35.).

Az is meglepő, hogy miként lehet „egy 32 éves fiatal férfi csonka vizsgálati anyagát”, melyet Illyés Gyuláné, Flóra küldött át, úgy elemezni, hogy azonnal ne a Flóra versek szerzőjére gondolnak. De nem, úgy láttak hozzá a töredékes Rorschach teszt objektív vizsgálatához, hogy „gyanúnk egyebekben sem lehetett” (69.). Nemes Livia József Attila „tárgykapcsolataival” foglalkozik, méghozzá úgy, hogy „tárgykapcsolatait a róla szóló visszaemlékezésekből próbálom rekonstruálni, elsősorban a nőkapcsolatok tükrében” (163.). Igen ám, de így a rá több évtized távlatából visszaemlékező nők elmesélésében (melyeket még az ötvenes években szántak közlésre) József Attila szerencsétlen, tehetetlen (impotens) alakká válik, azon egyszerű oknál fogva, mert azt szerette volna, hogy szeressék. A visszaemlékezésekre hivatkozva az orvosnő szerint egyikükben sem a nőt, hanem a Mamát (=Pelagéja Nyilovná) kereste a költő. Tételének alátámasztására az orvosnő hol Vágó Mártát, hol Szántó Juditot idézi: „*Izgatottan és hevesen, férfias lángolással és egy csecsemő mohóságával csókol.*” (Vágó M. 165.), „*hogy Attila, a kiskölyökcském, aki tulajdonképpen mindig azt várná, hogy megszojtassák, zseni?*” (Szántó J. 166.). Szántó Judit, aki majd öt évig volt a költő élettársa húsz-harminc év távlatából így emlékezik vissza társára: „*Attila úgy hatott rám, mint egy nagyon tiszta, nagyon kedves gyermek, de nem mint férfi*” (166.). Magam részéről, igaz, nem vagyok pszichiáter, abból az egyetlen tényből kiindulva, hogy együttélésük gyümölcseként mindössze egy (búcsú)vers született, a *Szabad ötletek jegyzékének* egyik kitételét kell elfogadnom, mely szerint Judit volt alkalmatlan a szerelemre („csak technikai koitusokra volt alkalmas”), márpedig ez a tehetetlen, bolond költő azt szerette volna, hogy szerelemmel szeressék, hogy „a szeretet visszatartsa őt olyan dolgok elkövetésétől, amelyeket fél megtenni”.

A legfurcsább azonban az, amikor egy pszichiáter a személyiségvizsgálat helyett verselemzésbe kezd. József Attila korai remekéről, a *Kláriskoról* már nem egy meglepő értelmezés született, de Nemes Livia elemzése mindegyiket túlszárnyalja. Az orvosnő szerint a vers első két strófájának („*Kláriskor a nyakadon... kenderkötél a nyakamon*”) értelme a következő: „*Másnak akarsz tetszeni, te kurva, megfojtalak*” (184.). Természetesen egy pszichoanalitikai verselemzésből nem maradhat ki a szexualitás sem: „*A szexuális vágy azonban erősebb mint a gyilkolni vágyás, egyszerűen csak szeretkezni volna jó: így csúszik a gondolat a nyakról a derékre, derékről a szoknyára, lábra – és ami a lábak között történik, miközben a harangnyelvek inganak közöttünk, minden mozog, ing, hajladozik, mint a jegegyefák a tóban. ...A »néma lombok hullása« szomorúsága a szűzesség elvesztésére utal. A harangnyelvek »kongása« mintha azt fejezné ki a végén, hogy a szerelmi aktus, mely bepíszkít, csak üres, kongó érzéseket hagy maga után*” (185.). Török Gábor írta Horgas Béla *Kláriskor* értelmezéséről: „*Hiszi, aki képes rá.*”

A *Miért fáj ma is* c. kötet egyik legnagyobb problémáját véleményünk szerint éppen ez jelenti, hogy a József Attila szövegek iránt érdeklődő olvasónak, mielőtt az eddig kiadatlan szövegekkel találkozna, át kell rágnia magát egy sor olyan tanulmányon, melyek előre meg kívánják határozni, hogyan kell olvasni, értelmezni a később olvas-

ható kéziratokat. Így csak a könyv 355. lapján kezdődik el az eredeti József Attila szövegek közlése, immár valóban példaszzerűen.

A gondosan sajtó alá rendezett szövegeket először „tárgyi jegyzetek”, majd pedig az egyes szövegrészletekre vonatkozó jegyzetek követik. A *Rapaport leveleket* Horváth Iván, a Gyömrői hagyatékából eddig még kiadatlan iratokat Tverdota György, a *Sárgahajúak szövetsége* kezdetű töredéket Szőke György, a *Szabad ötletek jegyzéke két ülésbent* Stoll Béla gondozta. A szövegek közlése és a jegyzetapparátus valóban gondos filológiai munkát és igen alapos anyagismeretet mutat. Csupán azt nem értjük, hogy miért nem itt került sor a *Rorschach* teszt az „E sorok írója költő” c. töredék közlésére. Az sem egészen érthető, hogy a szöveggondozó Horváth Iván miért egy *Rapaport* levélről beszél, amikor ő maga is elismeri, hogy a *Rapaport* doktornak küldött csomagba a költő négy levelet tett, és az általa közölt szövegben József Attila is levelekről beszél („Nem volna jó, ha maga nekem a fontosabb részek megjelölésével visszaküldené nekem a leveleket...” 382.) A legfontosabb azonban, hogy végre minden József Attila iránt érdeklődő irodalombarát és kutató megismerheti az 1934–37 között írt versek keletkezése szempontjából alapvető fontosságú írásokat, melyek egyúttal segítenek az eddig elzárt iratok között található fő-szöveg, a *Szabad ötletek jegyzékének* helyes megértéséhez is. Tekintettel arra, hogy a *Szabad ötletek jegyzékét* a kötetben található magyarázó jegyzetekkel együtt, ugyanebben a formában, Stoll Béla egy másik kiadónál már megjelentette, célszerűnek látszik külön foglalkozni a József Attila által is önálló kötetként kezelt füzettel.

II.

Stoll Bélát, az Akadémiai Kiadó 1984-ben megjelentetett két kötetes József Attila összes versei „fél-kritikai” kiadásának gondozóját a Petőfi Irodalmi Múzeum bízta meg a *Szabad ötletek jegyzékének* sajtó alá rendezésével, mely a Horváth–Tverdota féle József Attila kötet fő szövege lett volna. A sajtó alá rendezéssel és a jegyzetekkel a szerző 1987 nyarán készült el, és türelmetlenül várta a csigalassúsággal készülő kötet megjelenését. Időközben egy lelkes olaszországi irodalmárnő is megjelentette olasz fordításban a magyar kiadásra előkészített szöveget (Attila József: *La coscienza del poeta* – A költő tudata –, a szerk. B. Tóthossy, Roma, Lucarini). Ezek után a szöveggondozó úgy döntött, hogy nem várja meg az eredetileg tervezett kötet kiadását, hanem egy másik kiadónál, önálló kötetben megjelenteti a *Szabad ötletek jegyzékét*, (melyet az Atlantisz [Medvetánc] kiadó 1990-ben kis formátumú kötetben, potom 187 forintos áron meg is jelentetett.) A szöveggondozó türelmetlenségét, és azt, hogy nem osztotta a honoráriummal kapcsolatban az eredeti kötet szerkesztőinek álláspontját („... kiadványunk nem üzleti vállalkozás. A kötet munkatársai mélyen átlag alatti honoráriumot kaptak munkájukért, a kiadó pedig lemondott várható hasznáról.” 12.), hogy függetlenül magát az eredeti munkától önállóan megjelentette a közvélemény által legjobban várt József Attila szöveget, még csak-csak el lehetne fogadni. Azt már kevésbé, hogy miért ilyen formában és ilyen módon adta ki a József Attila filológia szempontjából alapvető fontosságú füzetet. Amikor 1967-ben írt tanulmányomban felvettem ennek a kései versek szempontjából perdöntőnek látszó szöveg közlésének szükségességét, arra még gondolni sem mertem, hogy a valóban kórlelet értékű, de tragikus szépségű, megdöbbentő szöveget bódékban, ponyván fogják árulni, hogy ebből is „áru” lesz, melyen rajta az „áruvédjegy”, a sorozat címe vörös alapon: „Veszedeelmes viszonyok.”

Sajnálatos, hogy az 1990-es Atlantisz (Medvetánc) kiadás önkényesen megváltoztatta a József Attila által adott címet. A kötet címlapjáról ugyanis eltűnt a szürrealista szövegekre oly jellemző „két ülésben”. Érthetetlen az is, hogy miként lehet egy ilyen igazán nem szokványos, problematikus szöveget előszó, bevezető tanulmány nélkül közreadni. Az 1990-es Atlantisz (Medvetánc) féle kiadás ugyanis minden bevezetés

nélkül kezdi el a pszichoanalitikus füzet szövegének közlését, melynek már a második oldalán kezdődnek a trágárságokat sem mellőző asszociációk („buta dög-rohadt kurva-anyád picsája-csája-citrom cigány lócitrom-citronade-egy sor fing egy sor nád”). Mindezen sokat enyhített volna, ha itt valóban megelőzte volna a szabad asszociációkat a pszichoanalitikus füzetrel foglalkozó két tanulmány, Szőke György és Tverdota György igen alapos filológiai munkáinak (*A szabad asszociációtól a versig; Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers?*) közlése.

Stoll Béla jegyzetekhez készített „bevezetése” (Atlantisz, 51–63., Balassi 454–460.) ugyanis semmiképp sem tudja helyettesíteni Tverdota György igen részletes tanulmányát (*Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers*, 191–228.), mely részletesen ismerteti a kézirat utóéletét és különféle értelmezéseit. Sajnos, Tverdota György egyik legnagyobb problémája itt is a közölhetőség. Külön alfejezetet szán annak a kérdésnek tisztázására, hogy maga a költő „akarta-e közölni a kéziratot vagy sem?” (204.). Erre sem ő, sem Stoll Béla nem tudnak határozott választ adni, annak ellenére, hogy nem vitatják Németh Andor igazát: Az a tény, hogy József Attila egy szépen bekötött könyvbe, igen világos kalligráfiával írta – két ülésben – *A szabad ötletek jegyzékét*, hogy a szöveget elkészülte után gondosan átnézte, az olvashatatlan szavakat kijavította és a szöveghez utólag előszót (foglalt) és címet készített, valamint, hogy később sem semmisítette meg, mind arra utal, amit Tverdota György is elismer, hogy az írásmű írója „ezúttal is az utókor számára dolgozott” (9).

A pszichoanalitikus füzet közlésének kérdésében elfoglalt különféle álláspontokat Tverdota György két nagy csoportba osztja, a „minimál”- és a „maximálprogram” képviselőire, ez utóbbiak között elsősorban Bori Imrét és a jelen recenzió íróját emelve ki (204.), akik még abba a hibába is estek, hogy a szöveget szürrealista szabadversként értelmezték. „Sárközy ... »szabadversnek«, Bori pedig »remekműnek«, tehát mindketten költői műalkotásnak tekintették a pszichoanalitikus füzetet” (213.). E megállapítás kapcsán a kérdésben érdekeltként szeretném pontosítani Tverdota György ismertetését. Bori Imre tanulmányával szinte egy időben 1971-ben (és nem nyolcvanban) publikált verselemzésemben valóban azt állítottam, hogy a Németh Andor által közzétett „tragikus szépségű” részletekben „megdöbbentő képet kapunk a gyermekkorról – szabadversben”. Azaz, nem az egész analitikus füzetet, hanem csak az általam is idézett a gyermekkorra vonatkozó részeket („Őcsödön rossz volt...”) neveztem szabadversnek. Hasonlóképp fogalmazott Bori Imre is. Nem azt állítja, hogy ez a mű szürrealista szabadvers, hanem azt, hogy „nemcsak a magyar, de a világirodalmi szürrealizmusnak is egyik legrettenetesebb, legsötétebb remekműve ez a 2327 sor, amelyet a költő 1936 májusában írt, és az oly jellegzetesen szürrealista Szabad ötletek jegyzéke két ülésben címmel látott el... A szürrealista asszociációs munka gazdag tárháza és példatára ez a József Attila szöveg... költőiségének mélyén a szürrealizmus mint világkép és mint költői technika, képteremtő elv vitathatatlanul és termékenyen volt jelen” (Bori I., *A szürrealizmus ideje*. Újvidék, 1971. 124–127.).

Azt, hogy a *Szabad ötletek jegyzékének* köze van a szürrealista szabadversek technikájához, senki sem vitathatja, hiszen maga a költő is érzi ezt a füzet írása közben („– a ló meghal, a madarak kirepülnek – stílusa – Kassák”. ..., „ez a hangulata volt szabadverseimnek az öreg – Kesztyernek tetszettek”, 74–92.). Stoll Béla is elismeri, hogy még „A leírás módja is a szabadversekéhez hasonlít”, és Tverdota György is megengedi, hogy „A *Szabad ötletek jegyzékének* írásmódja... valóban erőszak nélkül kapcsolatba hozható az ‘écriture automatique’ elvével” (215.). A kérdésről egyébként a Horváth–Tverdota féle kötet megjelenésével egy időben Kelevéz Ágnes készített és közölt egy érdekes tanulmányt (*Az írás folyamatától a létrejött szövegig*, ItK, 1992.)

Kelevéz Ágnesnek nincs kétsége afelől, hogy „A lapokat elemezve levonható a következtetés: lényegében az écriture automatique gyakorlatát követi” (329.), hogy „József Attila írásmódja a lényegesebb pontokon azonos a szürrealistákéval” (332.).

Ugyanakkor Kelevéz Ágnes is elfogadja Tverdota György – szerintünk is helyes – álláspontját, hogy József Attila esetében a szürrealista technika a freudi analízis elméletével és gyakorlatával gazdagodott. „Ami a szürrealistáknál játék, József Attilánál összpontosított munka, véres verejték” (Kelevéz, 334.).

Szőke György, Tverdota György és Kelevéz Ágnes is ugyanazon az állásponton vannak a *Szabad ötletek jegyzéke* értelmezésének kérdésében. József Attila tudatosan dacolt analitikusaival, és ezért „egyfajta önkiszolgáló módszerrel próbálkozott” (Szőke, 311.). „A költő úgy érezte, hogy az analízis kiszolgáltatott helyzetbe hozta őt kezelőivel szemben. Ennek akart véget vetni azáltal, hogy ezúttal leírta szabad asszociációit. Így lehetővé vált számára, hogy az elemzésnek ne csak tárgya, hanem az őt analizáló szakember(ek) egyenrangú partnere legyen.” (Tverdota, 211–212.). „József Attila az írás segítségével a beteg-orvos szereposztás, az analitikus situáció fölébe szeretne kerülni” és a füzetet bevezető Foglalatban „lényegében már az analizáló József Attila beszél a beteg József Attiláról ... A Foglalatot tehát akár az önanalízis végső konklúziójának is tekinthetjük.” (Kelevéz, 331, 336.).

Tverdota György a *Szabad ötletek jegyzékét* nem tekinti versnek, hanem olyan szövegnek, „amelyet az írók műveik helyett írnak” (220.). Ezt a fajta írásművet Beatrice Didier elmélete alapján (és tegyük hozzá, Szántó Judithoz és Szabolcsi Miklóshoz hasonlóan) naplónak nevezi (217–227.). Ám a lényeg nem az, hogy minek nevezzük a *Szabad ötletek jegyzékét*, pszichoanalitikus füzetnek, naplónak, „pszichoanalitikus narratívának” akár (Bókey A., Irodalomismeret, 1992. I. 3.), hanem az, hogy egy olyan szöveggel állunk szemben, melyet, ahogy Kelevéz Ágnes írja, „csak költő alkothatott meg, mégpedig olyan költő, aki egyszerre ismeri a szürrealistákat és Freudot, aki egyszerre kivételes alkotói elme és súlyos pszichózissal küzdő beteg” (336.), és az, hogy ez a szöveg alapvető fontosságú az 1936–37-ben írt József Attila versek helyes értelmezése szempontjából. Szőke György mutat rá arra, hogy „A *Szabad ötletek* és a többi hasonló jellegű írás érdekfeszítő nyersanyag, amelyet József Attila költeményeinek salakmentes tisztasága hitelesít” (23.). Éppen ezért, véleményünk szerint, nem a szöveg elnevezése, műfaji besorolása a fontos, hanem annak a kérdésnek számbavétele, hogy melyek azok a kései József Attila versek, amelyek a pszichoanalitikus napló „nyersanyagtárából táplálkoznak” (Tverdota, 223.), de sajnos erre sem a Balassi kiadó tanulmánykötetének szerzői, sem Stoll Béla nem vállalkoznak, hanem a további kutatókra bízják („Annak vizsgálata, hogy 1936-os, 1937-es költeményei mit tartalmaznak az itt fölmerülő ötletekből, emlékekből, külön tanulmány tárgya kell legyen”, – Tverdota, 224.).

Stoll Béla munkájának legfőbb érdeme a füzet textológiai leírásának „megnyugtató” elvégzése (Kelevéz, 329.). A szöveggondozás és a jegyzetapparátus valóban példászerű, de ennek ellenére, épp a korábban említett elvégzetlen kutatómunka hiányában, az olvasóban igen erős hiányérzet marad. Ugyanis nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy annak a népdalnak egy-egy sorát, melyet Stoll Béla briliánsan azonosít a József Attila könyvtárában is meglévő népdalgűjtemény egy-egy darabjával, eredetileg a Mamától vagy a szomszéd mosónőtől hallotta-e a költő gyermekkorában, mint inkább a *Szabad ötletek jegyzéke* és a kései versek, köztük a *Kései sirató* motívum-azonosságának kérdésére (Kelevéz: „a *Szabad ötletek jegyzéke* és a *Kései sirató* rokonművek”, 335.).

Stoll Béla az egyes sorokhoz készített jegyzetekhez írt Bevezetőjében (51–63., ill. 454–460.) a *Szabad ötletek jegyzékében* feltárulkozó önéletrajzi motívumokat, gyermekkori emlékeket a költő levelezésével, és jobb híján, a visszaemlékezésekkel veti össze, azonosítás végett. Sajnos, nem oszthatjuk véleményét, hogy József Jolán vagy Szántó Judit visszaemlékezései „alapvető forrásként” lennének kezelhetők a költő gyermekkorára vonatkozóan. A *Szabad ötletek jegyzékével* kapcsolatban viszont biztos, hogy nem, hiszen mindketten úgy kezdték el írni visszaemlékezéseiket, hogy előtte már olvasták a pszichoanalitikus füzetet. Aki csak minimálisan is ismeri Szántó Judit „szöveggondozó” tevékenységét, az nem gondolhatja komolyan, hogy Szántó Judittól bármít is „hitelesen lehet tudni” (57.) József Attilával kapcsolatban.

Ahol Stoll Béla valóban remekel – a szöveggondozáson túl – az az egyes sorok mögötti olvasmányanyag feltárása. Valóban lenyűgöző, amikor kideríti, hogy egy-egy népdaltöredék melyik, József Attila könyvtárában is meglévő dalgyűjteményből származik, hogy „a fehér elefánt” egy 1919-ben megjelent Mark Twain kötet címe, hogy a *Szabad ötletek jegyzékébe* Kosztolányi egyik regényéből, az *Aranysárkányból* került át egy diák-rigmus töredék sora (78.). Ugyanakkor nem egészen érthető, hogy miért kell teljesen egyértelmű, közhelyszerű közmondásokat, Kassák folyóiratának címét is külön jegyzettel ellátni, vagy miért kell értelmezni olyan rigmusokat, mint hogy „viszket a ...”. Számomra a legzavaróbb a jegyzetek lezárása. József Attila a füzet végére érve, a Bibliából idéz: „Kelj föl – kelj föl és járj – tele a füzet – adj oda neki tíz pengőt s e füzetet égesd el” (160.). Teljesen érthetetlen, hogy ennél a megdöbbentő szövegrésznél miként lehet Máté evangéliuma mellett Szántó Judit *Naplójára* hivatkozni, és ezzel a jegyzettel zárni az általa gondozott „veszedelmes viszonyok” kötetet: „1932 nyarán így ébresztgette József Attilát Szántó Judit: „Körül kellett udvarolnom, hogy elérjem nála, a felkelést. Kértem: „Attila kelj fel!” „Fenn vagyok”, szól. „Nem így, kelj fel és járj.” (*Napló*, 140. Stoll B. 96.). Azt elhinni, hogy a Gyömrői Edittel viaskodó, reménytelenül szeretetre áhítózó költőnek, szenvedő beteg embernek Krisztus szavai helyett az öntudatos (és koránkelő) proletárasszony reggeli zsörtölődése jutott eszébe, nem kis dolog.

Éppen ezért, miközben üdvözöljük az eddig elzárt József Attila kéziratok megjelenését, elismerve a Horváth–Tverdota féle tanulmánykötet és a Stoll Béla féle szöveggondozás vitathatatlan értékeit, meg kell állapítanunk, hogy még sok tennivalója maradt a kései József Attila kutatásnak. Mindenesetre az eddig eltitkolt írások közzététele volt a feltétele, hogy megkezdődjék ezeknek az írásoknak feldolgozása és az életműbe illesztése. – „Ez a mi munkánk, és nem is kevés.”

Egyed Emese

BARCSAY ÁBRAHÁM LEVELEI KÁROLYI ANTAL GRÓFHOZ ÉS FELESÉGÉHEZ

A Károlyi nemzetség budapesti levéltára hatot őriz Barcsay Ábrahám gróf Károlyi Antalnak illetve feleségének, báró Harruckern Jozefának küldött leveleiből.

Utalt már rájuk Takács Sándor a Vasárnapi Újság 1904. 50. számában. Forrásairól azt írja, hogy „az itt felhasznált levelek és iratok a bécsi udvari kamara és a Károlyi nemzetség levéltárában találhatók” (I. m. 857.). Takács összesen ötlevélre hivatkozik, ebből három található a Károlyi nemzetség levéltárában (a másik kettő is a már említett címzettekhez szól); szövegközlésében nem törekedett filológiai pontosságra, célja nem is volt több, mint irodalomtörténeti adalék olvasmányos felmutatása.

A levelek teljes szövegének és a teljes sorozatnak közrebocsátásával igyekszünk ezúttal kiegészíteni a Barcsay-misszilisek eddig ismert és feldolgozott csoportját. Barcsay sok levelet írt mozgalmas élete folyamán, és ha nem akarjuk (anakronisztikus irodalomesszmények multbavetítésével kizárni a levélszövegeket a művészi próza fogalomköréből, bizvást állíthatjuk; Barcsay versei és levelei ugyanannak a kiművelt, érzékeny belső világnak szöveggé szervezett kifejeződései; ebben a testőríró Barcsay rokon Orczy Lőrincsel, Anyossal, Bessenyei Györggyel.

Az alábbi levelek 23 évet fognak át Barcsay kalandos életéből. Az első szöveg 1772 májusában kelt: a harmincadik életévén túljutott pedáns katona híradása a táborozás tényéről a magasrangú és dúsgazdag honfitársnak. Az utolsó levél a száműzött, kegyvesztett, megtört, politizálni már nem kívánó birtokos nemes kétségbeesett jelzése: esedezés főúri pártfogásért.

Az első négy levél címzettje gróf Károlyi Antal (1732–1791), akinek pályája az aulikus nemesség nem egy tagjára érvényes sikertörténet. A császári királyi kamarás mint kapitány kezdte a gróf Károlyi huszárezredben. 1753-ban alezredessé lépett elő, 1755-ben mint gyalogsági ezredest tették át gróf Esterházy József gyalogezredéhez. 1758-ban vezérőrnagy lett, 1759-ben Szatmár megye örökös főispánja és a Mária Terézia-rend vitéze. 1774-től altábornagy, 1775-ben magyar királyi főtárnokmester volt. Közben 1760-tól a hétszemélyes tábla közbírája, a gróf Bethlen Farkas által 1741-ben felállított magyar gyalogezred tulajdonosa (1763–1791), 1766-ban valóságos belső titkos tanácsos.

Ő volt 1777 és 1782 között a váradi és az ungvári kerületi iskolák főigazgatója. 1787-ben a magyar királyi nemes testőrző sereg kapitánya. 1787-ben tábornaggyá lépett elő, halála előtt, 1790–91-ben az aranygyapjas rend vitéze címet is megkapta.

E közjogi és katonai méltóságok indokolják a levelek tisztelettel hangnemét (ehhez fogható távolságtartás, meghitt szavak kerülése nem jellemző az ismert Barcsay-levelekre; még Széchényi Ferenc horvátországi bánná való kinevezése után sem használ ilyen hivatalos és hideg levélstílust az „elegáns poéta”). Különbözik maga Orczy Lőrinc is, aki korábban pajtásának címezte Károlyi Antalt, hiszen katonaélményekkel teli közös ifjúság kötötte össze őket, leveleiben fokozatosan áttért a rangkülönbséget elfogadó és hangsúlyozó megszólítási formákra.

Károlyi Antal határozottsága, tekintélyt parancsoló egyénisége verseket is ihletett: Husztthy Sámuel *Ódiját*, Révai Miklós *Lantverseit*, mecénásnak kijáró tisztelet derül ki ezekből is.

A két utolsó levél címzettje báró Harruckern Jozefa (1741–1802). Ő 1757-ben lépett házasságra Károlyi Antal gróffal. Anyai ágon Belgiumból származik. Gyakorlatilag alig tartózkodott a nagykárolyi kastélyban. Szívesebben élt a mozgalmas bécsi udvarban vagy anyja petzingi birtokán.

A művészet és a művészek nagylelkű pártfogóját megillető köszöntőt ő is kapott például Metastasiótól, a kor divatos költőjétől, aztán a deákos tudományú Révai Miklóstól (ez utóbbié címe: *Harruckern Josépha báró Asszonynak Károlyi Antal özvegyének szerentsés új esztendőit kíván* (Bécs, 1792).

Barcsay ezredes Laibachból való ideiglenes szabadulását ugyan nem járta ki az özvegy bárónő, de feltehetőleg segítette megakadályozni a kegyvesztett poéta és katona visszatoloncolását a garnizonba, netán a megtorlást; elvégre Barcsay engedély nélkül távozott (feleségestől) Laibachból. Bizonyára a Károlyi-kapcsolatoknak is köszönhető, hogy Bethlen Zsuzsánna, Barcsayné kijárhatta Bécsben a gráciát, hogy többé se rebellisnek ne tartsák Barcsay ezredest, se dezertórnek; s hogy békén hagyják erdélyi birtokain haláláig.

*

1.

Bánkesze 3dik May –772.

Kegyelmes Uram!

Vissza vonó akaratos Sorsom ellenkeztette hajdon Excellentiádnak hozzám járulandó kegyességét midőn önnön nevét viselő Nemes gyalog ezeres Seregben nagy előmenetellemmel által kíván vala tenni. E vak rendeléseknek ébbéli tetteket hasztalan már nemis vizsgálom. Sőt ama köz mondással vigasztalom magamat, hogy t.i. a változtathatatlan dolgoknak leg főbb boldogsága a feledékenység. De ámbár ugy történtis hogy akkori szép reménységemben meg csökköntem, mindazonáltal én Excellentiád régi dicsősséges Nemének s maga személyes Uri Nagy érdemeinek nem kevésbé vagyok hiv tisztelője, és örökös elkötelezettye.

Ezen alázatos és szíves indulatomtól viseltetvén kívánom mostis alázatosan jelenteni, hogy mult Holnapnak tizen ötödik napjától fogva Excellentiád Megyeri Dominiumba ezen Bánkesze nevezetű faluba vagyok quartélyba:¹ mennyi ideig lehessen itt való mulatásunk ugyan még eddig bizonytalan, mivel a szomszédságban fekvő Lővenstein könnyű Lovassainak már parancsolatt yok érkezett, hogy el indulásra készek légyenek, de hova az nem tudodik.²

Mellyel magamat Excellentiád tapasztalt kegyességébe alázatosan ajánlván vagyok

Kegyelmes Uram Excellentiádnak

igen alázatos hiv szolgája
Barcsay

¹ A levél jelzete P 398/4208. Kívül feltört piros pecsét. Barátjának, Radvánszky Jánosnak így írt április 15-ikén: „Ma minden portékámat általvitetem Bánkeszi nevű faluba, mely is leszen kvártélyom ... Ott a tót nem ember, a német nem úr, ott körülbé mást nem ismernek, hanem a gróf Károlyit”.

² Nemsókára megtudta. Május 10-ikén már közli is Radvánszky Jánossal: „En ezen holnapnak tizenötödik napján sereggemmel Nyitrára megyek és 27-ig ott leszek, mivel mustránk leszen.”

Uram!

Tavaj a császár, ez idén a királyné mint egy fogadásból vették magokra, hogy melyik ruházhat közülük nagyobb becsületet Excellenciádra. A császárnak ezeres hadnagya lenni ugyan szembe tűnő, de a paszományos fejér kabátot én csak szolgaság súlyos tzondrájának tartom: azért engedje meg Excellenciád, hogy királynénknak utolsóbszori végezésén, mellyel a Styriai fajzatot földig alázza, a grifet pedig égisz emelte, engedje meg mondom, hogy azon egész Nemzetemmel edjűtt örvendhessek.³

Énis Excellenciád Groff Hadiknál tett közbenjárásának ohajtott gyümölsét minden nap várom; sőt már előre azon buslakodom, hogy illy drága vásárlásom után, vallyon maradé még valami vasas sebembe hogy tarsalyt köthessek oldalomra? s ha nem marad, kihez folyamodjam? Lássá Excellenciád leheté valaki egész magyar világon, ki előtt illy gyónásomért kevésbé pirulhatnék, mint az előtt, kinek ujjabb ujjabb joságos-cselekedetei a tiszteletet minden gyanutól meg mentik; és ha vethetemé reménységemet másban, mint olly dicső személyben kinek hízeldetés nélkül mondhatom hogy holtig légyek ugymint Excellenciádnak

Bécsben Bőjtelő Havának 14dik Napjan –775

Leg alázatosabb hiv
szolgája
Barcsay⁴

Kegyelmes Uram!

Excellenciádhoz viseltető méjj tiszteletemnek és hiv kötelességemnek bizonyítására, engedje meg Extzellenciád bátorkodjam ezen alázatos jelentésemmel udvarolni, és kegyes személyitől lett távozásomat leg alább azzal enyhíteni, hogy szerencsés meg érkezésemről és még életben létemről azt tudósithassam, kinek hozzám mutatott gráziája, ugy szolván gyermekségemtől fogva, elmémnek és minden igyekezeteimnek volt leg főbb gyámolítója.

A mi a nemes Testőrzők számára vejendő Lovakot illeti,⁵ azoknak vásárlásában még el nem indultam, hanem mindig hóllétekről tudakolódtam, holnap pedig, Isten

³ A griff a Károlyiak címerében látható karvalyra, közvetve az új – magyar királyi fő tálnokmesteri – méltóságra utal; a földig alázott styriai fajzat pedig a Garázda-nemzetségből származó Teleki család, amellyel a Barcsayak történelmi, dinasztikus eredetű viszálykodásban álltak.

Barcsay már a hetvenes években szeretett volna előbbre lépni a katonai ranglistán. Ezt alakulatánál, a Toscana (Lipót-féle) dragonyos ezrednél csak igen sokára remélhette. Leginkább a székely huszárezredbe kívánczolt, hogy közelebb élhessen otthonához, ehhez lett volna szükség Hadik tábornagy, a főhaditanács elnöke jóindulatára.

A levél jelzete: P 398/4209. Kívül a letépett pecsét nyoma és Barcsay sajátkezü névaláírása.

⁴ Időrendben ide illeszkednék a Takács által egészében közölt, Károlyi Antal grófnak címzett levél: Altona, 1787. október 24.

⁵ A levél jelzete: P 398/4210. Kívül: 791 10 a febr. B. Révay Colonellus (kétszer áthúzza). Más kézírással: Barcsay Abrahám levele gróf Károlyi Antal tábornagynak. A levél kézírása minden kétséget kizáróan Barcsayé.

A testőrök kötelezően szürke vagy fehér lovainak beszerzésével nem egyszer bírta meg a testőrgárda parancsnoka éppen Barcsayt (aki 1790-től a dragonyosoktól visszakerült – ezredesi rangban – a testőrséghez); Barcsaynak magának is voltak tenyészlovak Aradon, és jól ismerte a számbajöhető erdélyi méneseket.

segedelmével azoknak látásokra és fel keresésekre mégyek: Mihelyt végezhetem utazásomat, annak foganattyáról leszen szerentsém Extzellentziádnak jelentést tenni.

Ide való, és szomszéd Török tartományokból érkező hirenk többnyire mind háborúra és hadra való készülétekkel fenyegetnek: Mi ugyantsak keveset félünk, mind a homályba borult Török holdnak gyenge sugárától⁶ mind a sok győzedelmek által, már utolsó pihegésre jutott Oroszok híres Asszonyától. *Risit Connubia Clotho Betica, et – fatis expunxit amores.*

Extzellentziádnak kegyességiben magamat alázatosan ajánlván a leg igazabb és leghivebb tisztelettel maradok Kegyelmes Uram Extzellentziádnak

Máros Solymos 16dik Februarius –791

elkötött alázatos
szolgája Barcsay
obester

4.

Kegyelmes Uram!

Extzellentziád kegyes tettzéséből réámbizni méltóztatott ezen Nemes Testőrzők osztályával mái napon ide szerencsésen megérkezvén, és már a Prágai utnak felét hátra tevén⁷ főbb kötelességemnek tartom Extzellentziádnak jelenteni, hogy egyéb ujság nem történt, hanem Pertzel Hadnagyot minden napi hidegglelése miatt, mely a nagy melegekre nézve talán veszedelmes lehetne, ezen városban kellett hagynom; olly rendeléssel mindazáltal, hogy ha egészsége fogja engedni, a kívánt időre szolgálattyánál tellyesítésére Prágába meg jelenjék.

Egyéb aránt, mivel a Tiszt Uraknak eddig való magok viselete egész ditséretet érdemel, bátorkodom őket, velem edjűtt, Extzellentziádnak a gráziájába ajánlani; kik szüntelen szivünkben hordozván Atyai Kegyes oktatásait, engedelmes háládatossággal kérjük egyszersmind az Egeket Extzellentziád drága napjainak hosszabbításáért: mely méltó és szíves esedezést midőn részemről sok ezerszer kettőztetném, a leghivebb méjj tisztelettel maradok Extzellentziádnak

Költ Iglába 16dik augustus 1791

legalázatosabb igaz szolgája
engedelmesse Barcsay
obester

5.

Kegyelmes Asszonyom!

Extzellentziádnak eleitől fogva, de mindenek felett, ezen most nem régen rossz-akaróim által ellenem támasztott utolsó veszélyben hozzám mutatni méltóztatott nagy

⁶ A Laudon tábornok vezette császári sereg 1789 októberi belgrádi győzelme Barcsay katonai önérzetét is növelte; a csöppet sem dicsőséges sistovói béketörésre csak (1791) augusztus 4-ikén került sor.

⁷ A levél jelzete P 398/4211. A párja *Iglán* (Takács helytelen olvasata) 1791 *nyár* keltezéssel olvasható Takács már idézett cikkében (kivonatossan).

A prágai utazás célja Lipót császár cseh királlyá koronázása volt. Barcsay testőrezredes nős volt már ekkor, így írt erről feleségének, gróf Bethlen Zsuzsannának: Colin, aug. 21. „A Császárt ma estére ide várom, de nem tudom még, itt marad-e vagy tovább megyen.”

kegyessége ösztönöz alázatos kötelességemnek tellyesítésére, és bátorit egyszersmind további sorsom iránt téjendő ezen alázatos tudósításomra.

Jelentem e szerint Extzellentziádnak, hogy ez előtt három hetekkel Grófnémmal edjütt ide meg érkeztem, minekutánna egészségemben történt változásom miatt, két helyyeken három napokig feküdtem volna. Az elmúlt egész héten hasonló volt sorsom.

Erdélyből érkező tudósításaink nem kevésbé szomorítanak naponként. Nyilván ellenségeim meg nem elégedvén eddig történt romlásommal, bal híreknek terjesztésével hazámbaris kívánniák úzni alacsony mesterségeket.

Tselédjeim meg hallván külső országban lett maradásomat, engedetlenségre vete-medtek. Nem tudatik még, hogy általlaké vagy más rossztévők által, egy jó záruk alatt lévő teli kamaránk fel verettetett és meg lopattattott. Az után nem sokára két lovász legényünk el szökvén minekutánna a Banatus széllyin elfogattattak volna, Liberiástol edjütt katonáknak assentáltattak.

Illyen, és ezeket követhető szomorú és káros történetekkel Extzellentziádót busítani nem akarom; azon esedezem egyedül, hogy ezeket ő Felségének elejiben terjesztvén, hathatos pártfogása által királyi hivét arra birni méltoztassék, hogy a fő Hadi Tanáts-nak már Bétsben küldött kérésém szerint, hat holnap szabadsággal haza menetelre engedelmet nyerhessek.

Tudom, hogy ellenségeim ezen igen méltó és igaz kérésemet, ha lehet meggátolni kívánniák, de Isten után Extzellentziádnak közbenjárásában vagyon bizodalom; annyiival inkább, hogy Extzellentziádnak több nagy jó Uraimmal tett javaslasokra fogadtam el⁸ ezt a mind egészségemre mind jóságomra nézve utolsó romlást okozó szolgálatot.⁸

Ezzel, midőn Társom, ámbár esmeretlen, Extzellentziádót általam alázatosan tisztelné,⁹ én, a háladatosságnak és örökös tiszteletnek leg szentebb érzékenységeivel holtamig maradok

Láibach 26dik 9bris -795

Kegyelmes Asszonyom Extzellentziádnak
legalázatosabb hiv
szolgája Barcsay
oberster

* tsak kevés időreis¹⁰

6.

Kegyelmes Asszonyom!

Ezen már szinte lefolyó holnapnak 9dikén hozzám botsítani méltóztatott Kegyes Válaszából szives sajnálkodással értettem Extzellentziádnak egészségének gyakran

⁸ A levél jelzete: P 398/4213 Kívül: Barcsay Oberster Eo Excellent. Intercessióját kéri 6 holnap haza menetelre érdni. Piros pecsét feltörve.

Barcsay levélbeli szavai fölkeltik a gyanúkat; e szerint a véget érni nem akaró, példa-statuáló 1795-ös büntetések elől nem büntetőállomás-csere, hanem jóakarói tanácsa vitte a sokak rokonszenvét élvező főtisztet a távoli garnizonba.

⁹ Bethlen Zsuzsánna ezt írta egy keltezetlen, 1791-re datálható levelében: „ha azt érhetem még egyszer, hogy találkozhatunk, soha többé el nem maradok magától, akármit tsinál velem”. Kicsir múltott, hogy sorsuk nem lett a Batsányi-Baumberg házaspáréhoz hasonló.

¹⁰ A levél jelzete P 398/4212 Kívül: özv. gr. Károlyi Antalnéhoz szül báró Harruckern Jozefához. Más ké: írása: respons 5a januar 796.

történő változását. Melynek jobbulásáért és tökéletes helyre állásáért Társommal edjűtt Ki Extzellentziádot alázatosan tiszteli, naponként esedezünk.

Kivánnjuk egyszer s mind, és most ohajtva könyörgésünkbe foglaljuk mind a ketten, hogy ezen bé álló ujj esztendőre Isten ő Szent felsége szerencsésen fel virrasztván Extzellentziádot hosszú időknék szerencsés elérésével Méltóságos Uri Házának kedvesseivel edjűtt, állandóul szeresse és boldogítsa.

A mi az én mostani itt létemet, és minden tekintetre nézve igen káros környü-lásaimat illeti, azoknak emlékeztetésével Extzellentziádot nem terhelem személylesen. Előbbeni könyörgésemis tsak oda tzelezott, hogy a felséges Udvarnál és egész városba ki terjedett nagy tekintetü esmeretségei által pártfogásomat és védelmemet eszközölni méltóztassék; melly világ előtt esméretes kegyelmességéhez mostis bizakodva folya-modni bátorkodom, Léven holtomig a leg hivebb és leg tökéletesebb méjj tisztelettel

Láibach 3odi xbris -795

Extzellentziádnak

legalázatosabb

tisztelője szolgája

Barcsaj

obester

MÁRTON JÓZSEF ÖT LEVELE SIGMUND BERCHTOLDHOZ

A brünni Országos Levéltárban gróf Sigmund Berchtold hagyatékában találhatók Márton József levelei a gróf számos más magyarországi és bécsi levelezőpartnerének levelei között.¹

A Berchtold család az egyik legjelentősebb morvaországi osztrák arisztokrata család, mely családi kapcsolatai és szellemi-kulturális tájékozódása révén egyaránt kötődött a cseh és magyar nemességhez illetve környezethez. A 17. századtól kezdve kerültek rokon kapcsolatba a Serényiekkel, Forgáchokkal, Telekiekkel, majd a Károlyiakkal.

Sigmund Berchtold² (1799–1869), a morvaországi Buchlov (Buchlau) és Buchlovice ura, a Monarchia külügyminiszterének, Leopold Berchtoldnak nagyapja kötődött a legtöbb szállal Magyarországhoz, a magyar kultúrához. Valószínűleg már gyermekkorában kapcsolatba került a magyar nyelvvel, hiszen gyakran tartózkodott anyai nagyanja, a morvaországi Serényi családból származó Mária Franciska, Teleki Sámuel második feleségének Pozsony környéki birtokán. Az erdélyi kancellárral Berchtold egészen annak haláláig levelezett.³ A fiatal gróf először jogi tanulmányokat kezdett Bécsben, majd a katonai pályának szentelte magát: 1821–23 között tagja volt a bécsi Magyar Testőrgárdának, majd az egyik császári huszárezredben szolgált főhadnagyként.⁴ Az 1830-as években Trencsén magyar alispánja lett, ahol két birtoka is volt: Nagy Zábliáth és Csicsmán. Bekapcsolódott a reformkori politikai életbe, részt vett a pozsonyi országgyűléseken. Az 1848-as magyar forradalomban való állítólagos részvételére egyelőre nincsen konkrét bizonyíték.⁵

A magyar nemzeti ügy és kultúra iránti elkötelezettségének legszembevetőbb bizonyítéka a hagyatékában található magyar forradalmi röpiratok, újságok, színlapok a pesti Nemzeti Színház 1848-as előadásairól,⁶ valamint a buchlovi családi könyvtár jelentős részét képező közel hétezer kötetes hungarika-gyűjtemény.⁷

Berchtold magyar kapcsolatainak legértékesebb dokumentuma magyar és németnyelvű levelezése, melyből sajnos csak a grófhhoz írott levelek maradtak meg. Ebben a levelezéshagyatékban találhatók Márton József 1836–38 között Bécsből írott levelei is. Személyes kapcsolatuk nyilván Bécsben alakult ki, ahol Márton az 1806-ban felállított magyar tanszék első professzoraként működött, Berchtold pedig joghallgatóként, majd a Testőrgárda tagjaként tartózkodott itt. Minthogy Márton a Testőrgárdánál is

¹ Moravský zemský archiv Brno (továbbiakban MZA), a Berchtold család levéltára G 138, fasc. 358/34.

² Berchtold Zsigmondról l. PRAŽÁK, R., *K ohlasu maďarského reformního hnutí u nás v 1. polovině 19. století* (A magyar reformmozgalom viszhangja Csehországban a 19. század első felében). In Časopis Matice Moravské 1991. 1. 61–65., PRAŽÁK, R. – DEÁK, E., *Berchtold Zsigmond és a magyarok*. Előadás a III. Nemzetközi Hungarológiai Konferencián. Szeged, 1991. augusztus.

³ MZA Brno G 138 fasc. 358/55.

⁴ Vö. HELLEBRONTH, K., *A magyar testőrség névkönyve 1760–1918*. Budapest, 1939. 89.

⁵ A hagyomány és a szakirodalom szerint a Habsburg-ellenes harcban való részvételéért először halálra ítélték, majd a császár kegyelme ezt életfogytiglan saját várában letöltendő fogságra változtatta. Vö., KNEIDL, P., *Hradní knihovna na Buchlově* (A buchlovi vár könyvtára). Brno, 1962. 27.; HANTSCH, H., *Leopold Graf Berchtold, Grandseigneur und Staatsmann*. Graz, 1963. 3–6.; PETRŮ, J., *Buchlov*. Brno, 1982.; PRATT, M., *Die schönsten Schlösser und Herrensitze in Ost-Europa*. München, 1991. 111. Eddigi levéltéri kutatásaink azonban nem nyújtanak egyértelmű bizonyítékot sem ennek alátámasztására, sem cáfolatára.

⁶ Vö. MZA Brno, G 138, karton 66/342.

⁷ A buchlovi vár könyvtárának katalógusát l. MZA Brno, G 138, karton 67/343, valamint *Lokální a inventární katalog hradní knihovny Bzchlov*. Brno, Buchlov.

adott órákat,⁸ könnyen elképzelhető, hogy itt találkoztak először. A magyarul már kitűnően tudó grófra hatással lehetett a magyar irodalom ápolásának hagyománya a Testőrségnél: 1822-ben Bécsben állította össze azt a kéziratos gyűjteményt, mely 186 magyar éneket tartalmaz.⁹

Köztudott, hogy Márton bécsi évei alatt számos főúri család nyelvtanára volt, s ők voltak támogatói művei kiadásának is. Hasonlóképpen volt ez Berchtolddal való kapcsolatában. Idézhetjük Márton 1836-ban újonnan kiadott nyelvkönyvének dedikációját „Méltóságos, Magyarfalvi Bárány Gróf Berchtold 'Sigmond Ö Nagyságának, Hazafiúi Igyekezete Hathatós Gyámolítójának”, melyben kiemeli a gróf „felemelkedett, nemes hazafiúi gondolkodását és indulatját, – mellyel a hazai magyar nyelv terjesztése, gyarapítása és kimívelése körül fáradozó férfiakat ritka kegyességgel, nemes lelkűséggel pártfogolja ...”¹⁰ E dedikáción kívül a levelek is egyértelműen utalnak Berchtold mecénási tevékenységére. Az „Egyedülvaló és Különös Jóltevő” rendszeres anyagi támogatásban részesíthette a professzort, aki állandó anyagi nehézségek közt, gyakran betegen végezte az erejét már-már meghaladó tanári, írói, kiadói tevékenységét, miközben nemcsak maga és családja megélhetésére, hanem munkái kiadására is igyekezett pénzt előteremteni. Márton viszonzásul rendszeresen küldött magyar nyelvkönyveket, szótárakat Berchtoldnak, többek között a neki dedikált *Praktische Ungarische Sprachlehre* 1836-os kiadását. A buchlovi magyar könyvtárban megtalálható Márton csaknem valamennyi jelentős munkája több kiadásban és példányban.¹¹ E könyvekből nemcsak Berchtold tökéletesíthette magyartudását, de gyermekeit is ezekből taníttatta magyarul. A második levélben említett kisebb *Magyar Grammatikát* a kis grófok számára küldte el Márton. Berchtold hagyatékában megtalálhatók Márton Bécsben kiadott újságjai is, köztük a Bétsi Magyar Újság toldalékként megjelent Olvasó Könyvtár c. kötet. A Bétsi Magyar Kurír előfizetőinek jegyzékében természetesen ott találjuk a gróf nevét is. Márton lehetett az egyik fő közvetítő Berchtold könyvszerzéseiben is. Az 5. számú levélből megtudjuk, milyen újdonságokat küld el a gróf számára, s ezen kívül könyvlistajstromot is mellékel. A levelekből derül ki az is, hogy Márton fordította magyarra Zsigmond atyjának, Leopold Berchtoldnak németnyelvű életrajzát a *Magyar Olvasókönyv* számára.¹²

Az 1838. február 4-i keltezésű – feltehetően utolsó – levél egy elkeseredett ember segélykiáltása. A beteg és anyagi gondokkal küzdő professzor kétségbeesve tárja fel helyzetét pártfogója előtt, bízva abban, hogy segítsége most sem marad el. Hogy Berchtold segített-e ez alkalommal, nem tudjuk, ez kapcsolatuk utolsó dokumentuma. A bizalomnak és önkítárulkozásnak ilyen rendkívüli megnyilvánulása őszinte képet ad a tudós és mecénás-főúr kapcsolatáról.

⁸ MIKÓ Pálné, *Marseillaise és Gotterhalte*. Budapest, 1986. 215.

⁹ *Magyar Énekek*, össze gyűjtötte Magyarsützi Gr. BERCHTOLD Zsigmond Magyar Kir. Test-őrző Bétsben Máj. 2. 1822.

¹⁰ Vö. *Praktische Ungarische Sprachlehre für Deutsche*. Wien, 1836. (átdolgozott kiadás)

¹¹ L. a buchlovi vár könyvtárának katalógusát (7. sz. jegyzet).

¹² A „Ritka példaadója a' jószívűségnek” c. Leopold Berchtoldról szóló fejezetet l. *Gyönyörködtetve tanító Magyar olvasókönyv* Bécsben 1840, 82–86. L. Berchtold korának egyik igen ismert tudósa-polihisztor, világutazója volt, akinek tudományos-ismeretterjesztő és a filantrópia jegyében írott művei Európa számos országában és nyelven megjelentek. Munkássága Magyarországon is nagy elismerésnek örvendett, Kazinczy gyakran emlegeti őt levelezésében. Vö. PRAŽÁK, R., *Josef Dobrovský als Hungarist und inno-ugrist*. Brno, 1967. 127.

1.

Bécs, 1836. október 1.

Méltóságos Gróf!
Kegyes Jóltévőm!

Fájdalommal kell megírnom Nagyságodnak, hogy máig sem kaphattam az új kiadásából a' Grammatikának¹³ Exemplumokat, az az embertelen Pichlerné ismét két hétre halasztotta, a' mikor az utolsó árkusa is kijő az Olvasókönyvnek.

A' kis Kivonatba készült Grammatikám¹⁴ pedig 4 hétig hevert a' Censurán, mivel a' Magyar Censor leutazott Magyarországra. Most már vissza kapták a' Censuráról éppen 30dik Szeptemberben 's így még Octóber végére lehet tsak kész.

A' kis Grófkisasszonykáknak két kötésre való dobotskát küldök; melly alól is kinyílik, szintűgy mint felül.

A' Méltóságos Grófné ÓNagysága¹⁵ kezeit alázatos tisztelettel tsókolván, magamat Nagyságodnak tapasztalt ritka kegyes indulatába ajánlvan vagyok mély tisztelettel Nagyságodnak

Bétsben Oct. 1sőjén
1836

alázatos szolgálja
Márton József
Profeszor

2.

Bécs, 1837. október 28.

Méltóságos Gróf;
Nagy Jóltévő Uram!

Elkészülvén a' kisebb Magyar Grammatika,¹⁶ küldök abból három bekötött Nyom-tatványt írópapiroson, a' kis Grófok számára: többet hirtelen be nem költethetem, különben többet küldenék. Azon Exemplumnak is küldöm az árkusait, mellyből itt két árkust (A és B) kivitem volt, 's ott hagytam a' Pávánál Nagyságod szállásán.

Az én terhes betegségemnek hosszas következése lett, úgyszint a' felettébbvaló elgyengülés. Ki sem mehettem e' miatt a' szobából is; mihelyt pedig valami komolyat dolgoztam, fordítottam, írtam 'sa't. nagy főfájás lett a' következése. Az Orvos tehát nagyon tiltotta a' dolgozást, 's arra intett, hogy valami mulattatóval töltsen az időt. Így tehát elővettem az úgy nevezett tsirizló munkát[...] 's majd 4 hétig ezzel bibelődtem. Így készültek az idezárt papiros kaskák, mellyekkel a' Méltóságos Grófné Ó Nagyságának és a' kis Gróf Kisasszonykáknak bátorkodom ezennel udvarolni. Méltóztassanak ezt háládatos indulatim jeléül elfogadni.

¹³ *Praktische Ungarische Sprachlehre für Deutsche*. Wien, 1836. (átdolgozott kiadás).

¹⁴ *Leicht fassliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Schüler der untern Classen*. Wien, Pichler, 1833.

¹⁵ Berchtold Zsigmond felesége a cseh nemesi családból származó Ludmila Vratislav z Mitrovic.

¹⁶ L. a 2. sz. jegyzetet.

Nagyságodat e' mellett alázatosam arra kérem, méltóztassék nekem azon fordításomat boldogúlt Gróf Édes Attya életéről¹⁷ visszaküldeni, és egypár sorban tudtomra adni, ha megmaradhat e' úgy, vagy kell e' benne valamit változtatni' 's a' t, vagy sem. Mert az Olvasókönyv már kész, de Censurára azon kis [...] nélkül nem akarom adni. Egyszersmind a' Német Originalist is, az az, azon kis könyvet is alázatosan kérem visszaküldeni, melyből a' Magyar Olvasókönyv nagy részét készítettem. Ezt is szükséges a' fordításommal Censurára adni.

Magamat Nagyságodnak tapasztalt Kegyes indulatiba ajánlván vagyok mélyly tisztelettel

Nagyságos Gróf,
Méltóságosnak

alázatos szolgája
Márton József
Professzor

Bétsben Oct. 28-kán 1837.

Méltóságos Gróf Berchtold 'Sigmund Ó Nagyságának

Buchlovetzen

3.

Bécs, 1837. november 11.

Méltóságos Gróf Úr

Különös Jóltéví Uram!

Tegnap volt három hete, hogy egy kis ládátscában, három ilyen bekötött Grammatikát, egyet pedig kötetlent, a' 3-dik Sptől kezdve végig, annak kipótolására, melyből itt az első és második ívet Nagyságodnak hagytam általadás végett, – Buchlowetzre elküldöttem. Voltak a' ládátscában még más dolgok is, és egy levelem, melyben arra kértem alázatosan Nagyságodat, hogy a' Nagyságod boldogult Édes Attya biographiájából, azon kis töredéket, melyet én lefordítva a' már készen álló, leírt és a' Censurára beadandó Olvasókönyvembe kívánok betenni, méltóztassék megolvasni, és ha szükséges azon változtatást tenni. Egyszersmind a' mellé rekesztett német könyvetskét is kérem alázatosan, mert abból vévén igen sokat a' magyar Olvasókönyvbe, azt a' Censurára adandó fordításomnak mellé kell tennem. Ezen Olvasókönyv kiadása felette fontos dolog az én megjobbíthatandó állapotomra nézve; a' mit igen ohajtanék Nagyságodnak szóval bővebben előadni. Ugyan azért esedezem Nagyságodnak, méltóztassék megengedni, hogy e' végre, ha tsak egy fertály órára is tiszteletemet tehessem, talán holnap vagy holnap után 11 óra után; minthogy 12 órakor vannak a' tanóráim az Universitátsnál.

Magamat Nagyságod kegyes indulatiba ajánlván mélyly tisztelettel vagyok

Nagyságos Gróf, Méltóságodnak

alázatos szolgája
Márton József
professor

Bétsben Nov. 11kén 1837

¹⁷ Márton a *Gyönyörködtetve Tanító Magyar Olvasókönyv* számára fordította le Leopold Berchtold gróf életrajzát. L. a 12. sz. jegyzetet.

Bécs, 1838. február 4.

Méltóságos Gróf!

Egyedülvaló Jóltevőm e' földön!

A' mult Jan. 17-kén kéntelen lévén 15 gradusnyi hidegben reggel 8 órakor Báro Ditrichhez kimenni gyalog a' Mutzleinsdorfi línéáig, s ismét vissza, annyira megfáztam, hogy más nap terhes nátha és főhideglelésbe esvén, két hétig fel nem kelhettem. Négy napja, hogy a' hideg elmaradt és egy két órára fel felkelhetek. Ezen nyomorúságot sokszorosan nevelte azon való szívem epesztő bú és aggodalom, hogy egy olyan nemes gondolkodású jóakarómnak, – mint az a kereskedő legény tanítványom, a' kiről Nagyságod előtt szóllottam, hogy a' nyáron, mely jószívvel kíségetett legnagyobb megszorulásomban – eleget nem tehetek, holott már le akarván utazni Szombat-helyre, elmúlhatatlan szüksége van arra a' mivel rajtam segített.

Méltóságos Gróf! Az élő Istenre kérem Nagyságodat könyörüljön rajtam, és egy buba merült ártatlan familián, a' melynek Attya egész életét hazája tanult ifjúságának s ifjainak boldogítására áldozta fel 's abban öszült meg. Soha sem maga sem familiája a' mértékletességet és takarékossgát által nem hágtá. Egyéb jutalmat hazájától szakadatlan fáradozásáért soha sem vett, hanem, a' mivel ötet szorult állapotjában Nagyságod nagy lelkűleg és egynehány hazai jólelkű Hazafiak segítették.

Méltóságos Uram! Ez az én utolsó esedezésem Nagyságodnak ismert és tapasztalt nagy lelkéhez ez életben. Hidje el Nagyságod, valamint én is szentül hiszem, hogy a' Jó Isten sokszorosan kiterjeszti erántam eddig mutatott jótéteményeiért és most esedezésem telyesítéséért nagyságodra és kedves familiájára áldásait. –

Egész életében belső lelki örömére fog válni Nagyságodnak valamikor ezen tettére emlékezik, hogy egy elbúsult szenvedő beteg atyát vigasztalása által szabadított ki a' nyomorúságból és adott vissza gyászolva sírátkozó árva familiájának!

Ugyan mit mondana az itteni Német Nemzet, ha segedelemre nem találván, én, a' kiről tudják, hogy mégis sokat tettem a' Nemzeti ifjúság javára, kéntelen volnék a' mély bánat és bútól elnyomva most familiámat legnagyobb nyomorúságban elhagyni! Ugyan, gondolja el Nagyságod, mit mondanának ezek a' mi elhírelt Nagylelkű Nemzetünkről!

Esedezem tehát Nagyságod kegyes szíve előtt, ne hagyjon el, könyörüljön rajtam és egy familián. Háládatos leszek míg élek!

Nem bírja tovább kezem a' pennát.

Vagyok míg élek Nagyságodnak

háládatos szolgája
Márton Josef

Bétsben Febr 4 kén 1838

Bécs, é. n. április 27.

Méltóságos Gróf,

Jóltévő Uram!

Most várom a' Debreszeni vásárból vissza jövők által a' megrendelt könyveket. Küldök azokkal Gróf Szechenyitől kiadatott Hitel-t is. Ez ritka derék Munka: de most egyszer sem kaphattam.

Küldöm a' Mezei Gazdát¹⁸ az utolsó Postáig és némelly Könyvlaistromokat.
A' Méltóságos Grófnénak kezeit tsókolom, 's mély tisztelettel vagyok
Nagyságodnak

alázatos szolgája
Márton Josef
Profeszor

Bétsben Apr. 27-dikén

¹⁸ PETHE Ferenc, *Nemzeti gazda*. Pesten, 1816. J. T. Trattner. A könyv valóban megtalálható Berchtold könyvtárában.

TANKÖNYVHÁBORÚ

Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes–nyolcvanas években. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az összekötő szöveget írta Pála Károly. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete – Argumentum Kk. 1991. 537 l.

„... a lektori vélemények többségét figyelembe vettük, elfogadtuk, azok alapján kijavítottuk az anyagot. Természetesen volt olyan kifogás is, amivel nem értettünk egyet. A kész szöveget [...] bemutattuk a minisztériumnak, s a minisztérium áldását adta rá. Azt hiszem, valamelyik államtitkár. Másvalaki, vagy valakik pedig nyilván fölháborodtak. De hát mi, akiket fölkertek a tankönyv elkészítésére, nem foglalkozhatunk a tárca különböző csoportjainak a nézeteltéréseivel. A legjobb tudásunk szerint készítettük el az anyagot, ami természetesen a mi alkotói kollektívánk – nézetem szerint tárgyilagos – felfogását tükrözi. Ami pedig a szakmai kifogásokat [...] illeti: a legtöbbségre tényközlésre kellett szorítkoznunk, részben terjedelmi okok miatt, részben azért, mert tankönyvet és nem politikai propaganda-pamfletet írtunk.”

Hihetnők: a szemlézendő kötet valamelyik oldalán található ez a citátum, a nyilatkozó pedig a tankönyvszerző irodalomtörténészek egyike, tán a leggyakrabban megszólaló, legtöbbet csatázó Veres András. Lehetne így is (hiszen az idézet a *Tankönyvháború* számos lapjára csakis illenék) – mégsem így van. Bármily megdöbbentő is a hasonlóság, a citált szövegrész nem a Pála Károly szerkesztette dokumentumgyűjteményben, hanem a Népszabadság 1992. február 8-ai számának 4. oldalán olvasható, a nyilatkozó pedig nem Veres András (avagy társai közül valamelyik), hanem Borsányi György, a középiskolák negyedik osztálya számára készített – s az 1944 utáni ötödik évtized történelmét tárgyaló – tankönyv szerkesztője. „Ugyanannak örök visszatérése” – mondhatnók keserűen, netán szarkasztikusan Nietzsche-

vel, ha nem tudnók: korántsem a dolgok és a szituációk szimpla ismétlődésére vonatkozott e gondolata. Akárhogy legyen is: a helyzetek s az események „összerímélése” valósággal kísérteties. Túl azokon a – talán még maguktól értetődő – hasonlóságokon, hogy mind a Veres Andrásék, mind a Borsányi Györgyek írta tankönyvek lektorai számos (részben jogos, részben jogtalan) kifogással, korrekciós javaslattal hozakodtak elő, hogy a szerzők az ellenvetések kisebb-nagyobb hányadát elfogadták, bizonyos ajánlatok és követelések figyelembevételétől viszont elzárkóztak, ámde eredeti szövegüket mindenképp módosították, illetőleg átdolgozták – akadnak egyéb, immár elképesztő ismétlődések is. Mind az irodalmárok, mind a historikusok anyagára felelős személyek és testületek adták végtére áldásukat, hogy a munkák ennek ellenére megjelenést, árusítást késleltető manipulációk tárgyává, majd pedig heves, ideológiai természetű vádaskodások célpontjává váljanak. A gimnáziumok III. osztálya számára készült irodalomkönyv csupán a negyedik (!) átdolgozás után, s e huzavona, „A hivatalnak packázásai” okán épp egy esztendőnyi csúszással jut el az iskolákba, a Madocsai László írta *Irodalom* IV. második kötetét zárolják, Borsányiék vállalkozásának terjesztését előbb – igaz, csak néhány napra – korlátozzák, majd a munkát mint „intelligens reformkommunista” produktumot kereken elutasítják. S ha Veres Andrásék és Madocsai munkáiból rendre a „marxista szemlélet” – némelyek számára kívánatos mértékű – jelenlétét, direkt érvényesítését hiányol-

ták, a historikusok „... a lakitelki szellemiség nem megfelelő kibontásá"-nak (i. h.) vétkében marasztaltattak el.

A hasonmás-jelenség, a Doppelgänger-motívum modern változata ez – írhatnók stílszerűen s ironikusan (a romantikusokra, Krúdyra, Cholnoky Lászlóra s másokra gondolván), s eszünkbe juthat az is: a literatúrában többnyire baljós jel a tükörképek, alteregók feltűnése. Szerencsére ez nem irodalom, hanem a valóság maga, s Oscar Wilde paradoxonára („Az Élet utánozza a Művészetet”) immár gondolni sem merünk. Tény: a régebbi irodalomkönyvek s az új történelemkönyv esete riasztóan hasonlít, akár ha mintát vettek volna egymásról. Lehet a felszínen és a kisebb részletekben megannyi különbség, a lényeg azonosnak tetszik számunkra. S ami kivált kedvszegő s meditációra indító: közbül lezajlott a rendszercsere, és – elárulják a szemlézésre váró kötet bizonyos dokumentumai, nyíltan avagy burkoltan utal rájuk Pála Károly Bevezetése (17.), Veres András egyik interjúja (508.), valamint Szabolcsi Miklós Utószava (513.) – az irodalomkönyvek hajdani, vehemens támadóinak némelyike manapság épp „a lakitelki szellemiség” legtüzesebb exponense, s ekként aligha tartozhatnak a Borsányi-féle történelemkönyv pártfogóinak táborába. Több tanulság is levonható volna mindebből, számunkra viszont most egy csak a fontos: a régebbi, a jelenlegi és az eljövendő tankönyvháborúk és -csetepaték kétséget kizárón bizonyítják, hogy nem pedagógiai, tudományos, ízlésbeli, presztízs- és egyéb okok húzódnak meg elsősorban az efféle ütközetek mögött (bár jelenlétüket, szerepüket nemigen tagadhatnók), hanem valami más. Az a valami, amit Mária Terézia nevezetes szentenciája rögzített: „Az iskolaügy politikum, mindig is az marad.” E velős mondáshoz nincs mit hozzátennünk, legfeljebb tündődvé kérdehetjük: a világ bármely szögletében érvényes ez? Gyanítjuk: igen. Csak tán nem oly nyersen, direkt módon, hanem finomabban, nagyobb toleranciával, mint mifelénk.

A távlat új és más jelentéseket csal elő mindenből, nagyobb, korábban aligha

érezte avagy tudott összefüggések részének láttatja a dolgokat. 1991-ben, a csatazaj elültével, a háború végeztével (?) jogosan írhatta az egyik főszereplő, Szabolcsi Miklós: „A tankönyvek részesei lettek egy új irodalomszemlélet megalapozásának, egy új értékrend kidolgozásának. Nem kétséges, hogy *előjelei voltak az 1988–90-es évek nagy változásainak*” (513. – a kiemelés a miénk: L. H.). Ez a konzekvencia, ez az összefüggés azonban csak az utóbbi időkre vált nyilvánvalóvá. Aligha csökkentjük Horváth Iván, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, a küzdelmekből oroszlán-részt vállaló Veres András (és mind a többiek) érdemét, ha kijelentjük: vállalkozásuk nem annak indult, mint ami végtére lett belőle. Amidőn munkához láttak, bizonyval számítottak vitákra és ellenállásra, elhúzódó, idegőrlő háborúzás viszont nemigen szerepelhetett a terveikben, s magukat sokkal inkább tekinthették egy korszerű, európai horizontú irodalomszemlélet szószólóinak és honosítóinak, mintsem egy majdan elkövetkező rendszerváltás előkészítőinek. (Ez utóbbi fejlemény különben is legfőlőbb vágyálom, csábos valószínűtlenség volt a hetvenes évek derekán.) Ők „csupán” dőbben és fölháborodottan konstataáltak a gimnáziumi irodalomoktatás és a tankönyvek siralmas állapotát, s fölkészült, ambiciózus, felelősségtudattal bíró ifjak lévén, tőlük telhetően tenni akartak ellene. Emez elszánásuk önmagában véve is nagy horderejű és rendkívül rokonszenves, végtére is elegáns (?) nonchalance-szal behúzódhattak volna a maguk tudományába, törődven csak a saját szakmai előmenetelükkel, hagyván sorsára a középiskolát. De nem, ők segíteni, változtatni akartak, gyűjtven akár eleven paraszat a fejükre. S bár a hetvenes évek közepének hivatalos marxizmusával korántsem voltak elégedettek, ez ideológia látványos detronizálása aligha szerepelhetett terveik közt, olyanmire nem, hogy a háborúskodás során magukat s az általuk írott tankönyveket többször (pl. 362.) – bizonyval önvédelemből, taktikából is – marxistának deklarálták, s a dokumentumok olvasása közben külön mulatság, mily „elvtár-

si" üdvözetekkel és megszólításokkal illeték egymást a front két oldaláról a küzdő felek. Akadt azonban Veres Andrásék vállalkozásának (túl a gimnáziumi irodalomoktatás szerfölött időszerű és kíváncsú megfrissítésén, színvonalának emelésén) egy másik – érthetően csak jóval utóbb bevallott – célja is. Jó érzékkel fölismerték, hogy a középiskolai magyartanítás – stílszerű itt a lenini terminológia használata – „a leggyengébb láncszem”, hiszen „az irodalomtudomány bárói” többnyire egyetemi tanszékvezetőkként regnáltak, s épp ezért e pontot, e terepet ítélték alkalmasnak a maguk szabadságharcának, emancipációs küzdelmének megvívására (505–508.). Nemzedéki és szemléleti hadviselés is volt a tankönyvháború – ismerte föl helyesen a hozzászólók egyike, Arató László (444–448.), oly csatsorozat, amelyben az egyik fél hatalmi pozícióit és ideológiai mindenhatóságát egyaránt védelmezte a számára veszélyes eszméket és ambíciókat dédelgető, újabb generáció ellenében. Mindez azonban a tanterv és a tankönyvek reformjának keretei között zajlott, s a bajvívók a lándzsatörések, pengeváltások többségében kényesen óvták a látszatot s „inkognitójukat”. Történhetett ez már csak azért is így, mert Veres Andrásék tankönyvíró elszánása korántsem kezdett munkálkodni az MTA, majd az MSZMP KB 1972 júniusában kelt oktatáspolitikai határozata tette lehetővé, e verdikt megvalósításán, kézzelfoghatóvá tételén kezdett munkálkodni az MTA, majd az MTA-OM egyik bizottsága, az OPI, az illetékes – hol osztódó, hol újra eggyé váló – minisztérium, s a felsoroltak által meghirdetett reformkoncepció juttatta szerephez, pályázati lehetőséghez az ifjú irodalomtudósokat. Egy „felülről”, kellő óvatossággal s az épp hivatalosnak minősülő marxizmus szellemében indított kezdeményezés hívta elő az „alul” lapangó ambíciókat, s mert az alapeszmében – a középiskolai tanterv és a tankönyvek föltétlenül szükséges korszerűsítésében – találkoztak az elképzelések és az érdekek, Veres András és társai nem teljesen magukra hagyatva vívták küzdelmüket. Ha

nem is egyértelműen, ha csupán vonakodó avagy következetlen szövetségesként is, általában számíthattak a fentebb említett szervekre, testületekre és legalább részleges pártfogásukra, s e szervek és testületek részvétele a háborúságban segített szinte mindvégig fölntartani a látszatot: nem másról, hanem csakis a gimnáziumi irodalomoktatás színvonaláról, jövőjéről folyik a gyakorta ádáz polemia.

Valóban dráma volt a tankönyvháború, „... négy felvonásban, elő-, köz- és utójátékkal” – mint Pála Károly kurtaságában is lényeglátó, ügyesen tájékoztató Bevezetése tételjezi (21.)? A közzétett s jól tagolt anyag alapján bizonyosan, méghozzá jellegzetes, műfajkeveredéses, hamisítatlan kelet-közép-európai dráma, amely a tragédia, a komédia, a tragikomédia, a bohózat és az abszurd jegyeit egyszersmind magán viselte, s majd az egyik, majd a másik összetevő dominált. Amde legalább annyira volt e háború a látszatok karneválja, nagyszabású maszkabál is. Micsoda szemfényvesztések, micsoda parádéja az álarcoknak és a jelmezeknek! A marxizmus álcájában kényszerülnek pompázni a tankönyvszerzők, megrögzött internacionalisták öltik magukra a honi irodalom védelmezőjének mezét, a szakmai, pedagógiai aggályok birkabőrében a dogmatizmus és a hatalomféltés ordasa lapul, a diákok védelmezőjének adja ki magát – „életkori sajátosságok”-at emlegetve – a bornírtság, a felkészületlenség és a kényelemszeretet, a „... magát kisebbségben érző álláspont [...] többségi álláspont, de a kisebbségi álláspont jelenik meg [...] hivatalos álláspontként, a hivatalos álláspont ellenzéki álláspontként...” (312.), s még a gyűjtemény lapjain sűrűn felbukkanó „közmegegyezés”, „konszenzus” szóban is önnön ellentéte: egyesek önkényvágya rejtőzködik. S mivel kisebb-nagyobb részigazsága majd valamennyi szereplőnek akadt, mivel a sanda szándék nemegyszer érvelt fondorabb dialektikával, szuggesztívabb retorikával, mint a tisztességes – a naiv, a gyanútlan, az avatatlan szemlélő hamarosan megszédült, eltévedt, összezavarodott a félrevezető

fátylak, leplek, maszkok e nagy kavalkádján.

Szerencsére nem minden szemlélő volt és maradt naiv, gyanútlan és avatatlan, már csak azért sem, mert a szembélyvesztő látszatok mögül ki-kivillant, előmerészkedett olykor a lényeg, s századunk irodalmához közeledvén, mind sűrűbben. A fátylak, leplek időnként föllebbentek, az álarcok félrecsúsztak. A feszülten figyelők, a fürgé észjárásúak számára egyre nyilvánvalóbbá vált (avagy válhatott), hogy egy diktatórikus rendszerben minden vitának politikai töltete van, hogy a hivatallal szembe fordított vélemény, koncepció szükségképp demokráciáért kiált, hogy legális ellenzéki pártok híján a kultúrában és az oktatásban keres magának bázisokat a rezisztencia. Kiderült, kiderülhetett – az egyik korai hozzászólást, a Balassa Péterét idézve, s megjegyzésének érvényét a küzdelem valamennyi fázisára kivetítve –, hogy az egész polémia „... nem arról szól, amiről beszél” (148.), sejtethetővé lett – immár Pála Károlyt citálva –, hogy „A tankönyvháborúban a hetvenes-nyolcvanas évek magyar társadalmának kulturális, ideológiai, politikai ellentmondásai törtek felszínre: az oktatásügy visszasságai szimptomái voltak csupán egy mélyebben fészkelő, de lassan-lassan már diagnosztizálható kórnak” (14.).

Mindez kiderülhetett, tán magától értetődő, de legalábbis sejtethető lehetett, ám az időben hosszan elnyúló, számos fórumon – némelykor azonban a kulisszák megett, a nyilvánosság számára megközelíthetetlen hadszíntereken, például a budapesti Tudományegyetemen avagy a Pártközpontban – zajló, váratlan és mindig átmeneti tűzszünetekkel tarkított küzdelem során sohasem volt oly evidens, mint utólag, az e kötetbe gyűjtött s nemegyszer csak most publikussá vált dokumentumok olvasván. A korábban átfoghatatlanul szerteszórt részletek itt szemlélhető egész-szé tömörültek, a kisebb-nagyobb csaták sokaságából itt összeállt a háború képe, itt már pontosan kirajzolódik egy meg-megszakadt folyamat íve, iránya, jellege és jelentése. A vitaanyag eme koncentrációja eleve megóv attól, hogy látszatok közt

tévelyegjünk, annál inkább transzparenssé teszi a lényegét. A recenzens dolga így sem egyszerű. E gyűjtemény a maga ezer-féle – műfajában, színvonalában ugyancsak különböző – dokumentumával, a dokumentumok szintűgy ezerféle érvével, észrevételével, szempontjával már-már ellenállhatatlanul csábítaná arra, hogy hagyja oda a magaslati pozíciót, s a ropant izgalmasnak tetsző részletekbe vesszék. Végzetes lenne követnünk e készletet, így a továbbiakban is a szerintünk és számunkra – s tán nemcsak szerintünk és számunkra – legfontosabb jellemzők és tanulságok számbavételére összpontosítunk. Dolgunkat némileg megkönnyíti, hogy a háborút kirobbantó tankönyvek részletes minősítését, illetve a róluk lefolyt viták valóban szakmai részének véleményezését nem tekintjük feladatunknak. Magunk – noha ismerjük – sohasem tanítottuk őket, kompetenciánk ilyenképp nagyon is kétséges. Pedagógiai elveiket, stílusukat, belső arányait, értékhangsúlyaikat, egyes elemzési módszereiket (stb.) illetően nekünk is akadnának éppenséggel kritikai megjegyzéseink, ámde hibátlan, csakis feltétlen hódolatot érdemlő tankönyv sohasem íratik, továbbá: függetlenül lehetséges ellenvetéseinktől, oly sokra becsüljük e munkákat, hogy Nyilasy Balázs állításának érvényét valamennyiükre kiterjesztenők; bennük, velük jött létre „... a legszínvonalasabb magyarországi 1945 utáni szintetikus irodalomtörténeti összefoglalás...” (393.). Egy észrevétel azonban mindenképp kikíváncozik belőlünk. Nincs sejtelmünk arról, mennyit szelődült a tankönyvek szövege az eredeti kéziratokhoz képest, de gyanítjuk, hogy a szerzőkben többször is munkált az az ifjonti könyörtelenség, olyféle legendafoszlato, bálványrombolóindulat, amely Horváth Iván itt közreadott Tóth Árpád-fejezettervét jellemzi (325–333.). Korántsem idegen tőlünk az efféle, mítosz-tépázó harag, mégis úgy gondoljuk: egy igaztalan ítélet aligha lehet egy ugyan-csak igaztalan, bár ellenkező előjelű ítélettel helyesbíteni. Jóval valódi rangja, érdeme fölött értékelte Tóth Árpádot a vulgármarxista irodalomtörténetírás? Feltét-

lenül – ámde ez aligha elégséges indok arra, hogy – higgadt, tárgyilagos minősítés helyett – jöszerevel literatúránk harmadik vonalába alázzuk vissza őt. Ha Tóth Árpád költészete valóban csak annyit érne, amennyit Horváth Iván tagadhatatlanul elmés, viszont gyilkosan kemény pamfletje állít róla, nem volna helye a középis-
kolásoknak rendelt tankönyvben, kivált nem oly terjedelmű fejezetben, aminőt az irgalmatlan szigorú tudós szentelt neki. A magunk részéről üdvöskének tartjuk, hogy az ilyes, inkább provokatívnak, semmint igazságosztónak mondható gondolatmenetek végül is nem kerültek a gimnazisták kezébe.

Túl a már korábban kifejtetteken, mikben is látnók a tankönyvháború legfőbb jellemzőit és tanulságait? Mindenekelőtt abban, hogy a pártállam viszonyai közt változtatásról, korszerűsítésről, minőség-
ről, gondolkodásra nevelésről nem lehetett büntetlenül szólni, mert ez kétségbe vonta az egyedül üdvözítő dogmák és értékrendek hitelét, felidézte a másság, az ellentmondás, a véleménypluralizmus veszedelmét, kihíva ekként a hatalom-
féltők s a velük érdekből avagy együgyűségből kollaborálók haragját és dühödt támadásait. Funkcionáriusok, publicisták, nagy- és kísértemű professzorok léptek sorompóba a könyvekkel és szerzőikkel (pontosabban: a „lázító” újdonsággal, a nem csupán szakmainak ítélt rebellióval) szemben, fenyegetéstől, inszINUÁCIÓTÓL, feljelentgetéstől sem riadva vissza, s lehangoló látnunk, mily sok, kéretlen és készsé-
ges szövetségesük támadt az oktatásügy közharcosai, a tanárok táborából. Korántsem csak a dilettánsok, a bornírtak, az igénytelenek csatlakoztak hozzájuk, hanem – nevek említésétől tudatosan tartózkodunk – jól képzett, méltán tekintélyes pedagógusok is. Kivált ez utóbbiak ténykedése meglepő és elszomorító. Aligha vitatható, hogy szubjektívan jó ügy
szolgálóinak vélték magukat, ámde szereplésük a háborúságban objektívan mégis a sanda szándékúak, a dogmatikusok pozícióit erősítette, akár a népi-nemzeti eszmekör egyes képviselői. Az ő tan-
könyvellenes kirohanásaikra is bizton szá-

míthattak az ortodox marxisták, és – itt már nem őrizkedünk a nevektől – a párt-
állam kritikusának számító Csúrka István részvétele a vitában éppoly gyászos emlé-
kű, mint a rezsim feltétlen elkötelezettjéé, a Pálffy G. Istváné. (Nézeteik mai köz-
sége nem is oly bizzar fejlemény? ...) jellemzője, egyszersmind tanulsága még a tankönyvháborúnak a vitakultúra és -stílus rendkívül alacsony színvonala. Hasztalan akad a dokumentumok közt jó pár retorikai remeklés, ha a kíváncsok tolerancia, a partner tisztelete többnyire belőlük is hiányzik. Udvariasság, türelem helyett nyersség és ingerültség, személyeskedő, kioktató, lekezelő, becsmérlő, némelykor kifejezetten alpári hang-
vétel jelzi: nem szakmai disputa, hanem hatalmi harc zajlik itt. Egy kis arroganciának, nyegleségnek, fölényeskedésnek éppenséggel a tankönyvírók hozzászólásai sincsenek híjával, de végtére is ők voltak a folyvást támadottak, s a polémia elvadulása semmiképp sem rajtuk múlt. A kezdetkor sem zaloni tónusú szövegváltás ugyanis a vége felé durvult minősíthet-
lenné. Annak a rút, alantas személyeske-
désnek, amely Fekete Sándor és Bojtár Endre közt lezajlott (s amelyben előbbinek jutott a provokátor és a főszereplő kezes dicsősége) igazában nem is volt már kapcsolata a tankönyvvitával, inkább a gyűlölködés rondabugyraiba kalauzolt, s demonstrálta, mily gonosz leleménnyel és stílus fantáziával törnek egymásra a szellem emberei, ha céljuk csak egy: a kölcsönös kompromittálás és lejáratás. Figyelve a közelmúlt és a jelen különféle színtereken zajló polémiáit, rezignáltan konstatáljuk: a rendszerváltás korántsem szakította meg e hangnem kontinuitását.

Tömérdek harcost mozgósított a tankönyvháború. „Közkatonái” közül senkit sem, a két „vezérkáró” is csak néhányakat említhetünk. A tankönyvszerzők gárdájából föltétlenül ki kell emelnünk Veres Andrást, s ezúttal nem számos – többnyire kitűnő – fejezet írójaként, hanem a küzdelemben vállalt szerepéért. Ő mindvégig a tűzvonalban tanyázott, soha nem fogta be pörös száját, ha kellett, képviselte, helyettesítette a többieket is a legkülönbébb

csatatereken; „Ütő legény, aki az ütést álltam” – mondhatta volna magáról Adyval. Vitakészsége, konok elszántsága rendkívül megnyerő számunkra (akár némelykor Horváth Iváné), a nagy hadakozást záró kesernyés konklúziójának (508.) viszont ellene szólnánk: hallomásaink, tapasztalatunk szerint nem csupán a „bárókkal”, hanem – legalább részben – a tanárokkal szemben is megnyerték őket a háborút. A tankönyvek ügyét fenntartásai ellenére is hathatósan és konzekvensen támogató Szabolcsi Miklós semmiképp sem maradhat említetlen. Mi tagadás: a dogmatikusok, a vulgármarxisták közé számított ő hajdanán, s Fekete Sándor nem is késlekedett gorombán a fejére olvasni egynémely ifjúkori botlásait (420–421.). Bármily kényszeredett és – ne szépítsünk! – szálnalmas Szabolcsi válasza e vádakra (422–427.), a tankönyvháborúban játszott szerepe egyértelműen rokonszenves, tanúsítván: igenis létezhetnek nagy és őszinte szemléletváltások, tudatos magatartás- és pályakorrekciók. A kevésszer, ám nagy súllyal megnyilatkozók közül különleges figyelmet érdemel Sötér István első, tág horizontú, higgadtan és méltóságteljesen érvelő hozzászólása (238–243.). Szilágyi Ákos pregnáns, lényeglátó, könnyörtelenül szókimondó okfejtései a JAK tankönyvvitáján (265–266., 312–315.) nemigen nyerhették el a dogmatikusok tetszését, amiként Nyilasy Balázs igen színvonalas, az új irodalomszemléletet örömmel üdvözlő recenziója sem (388–397.). És az ellentábor hangadói? Pándi Pál és Nagy Péter egyértelműen sötét szerepet játszott a polémiában, s bár előbbi makacs konzekvenssége némi tiszteletet ébreszt bennünk, vad elfogultságukat, hatalom- és presztízs-féltésüket csakis kárhoztatni tudjuk, s nincs mentség arra sem, hogy nemtelen manipulációkhoz folyamodtak olykor. Király István közreműködése szintúgy elszomorító. Ha akadtak is részgazságai, na megvillantak is a vita során kivételes retorikai és gondolkodói képességei, részvétele leginkább arra példa, mint vált, válik egy remekül fölkészült irodalmár a fogmák, az ideológiai rögeszmék foglyává. Király fogékony volt a minőségre –

tanúsítja ezt példának okáért a Németh G. Béla védelmében tett megjegyzése (287.) –, ez az érzék azonban tüstént cserbenhagyta, ha Ottlik és Illés Béla, Mészöly Miklós és Benjámin László avagy Heidegger és Lukács György közt kellett választania (90., 97., 99., 465–466. stb.). Kínos ezt látnunk, de sokkalta kínosabb tudomásul venni Szerdahelyi István hirtelen pálfordulását (411.), kíméletlen arroganciáját s ugyanakkor a letűnt rezsim iránti hiperlojalitását, folyvást a vélt vagy valóságos eszmei tabukra sandító óvatosságát. Ne többet a lehangoló példákban!

Fölöttébb elgondolkodtató, sok tanulságú gyűjtemény a *Tankönyvháború*. Kiteszik belőle, miféle világot hagytunk magunk megett, s kiteszik az is: a rendszerváltás irányába mutatott Veres Andrásék ténykedése. Akár a *Beszélő* összkiadására, szükség volt erre a kötetre is, hiszen az ellenzékiiségnek nemcsak egy típusa létezett. Az anyagot válogató és sajtó alá rendező Pála Károly munkája mindenképp dicséretes, selismeréssel szólhatunk tartalmas bevezetőjéről csakúgy, mint a küzdelem folyamatáról, megannyi, kis és nagy hadszínteréről racionálisan, áttekinthetően tudósító összekötő szövegről is. Nem az ő hibája, hanem a háború rengeteg frontvonalának, elágazásának következménye, hogy a kötetben a kronológia elve nem érvényesül maradéktalanul, s egy-egy dokumentum elhelyezése olykor (pl. 202., 479.) megbontja az időrendet. Az összekötő szöveg legtöbbször – igen helyesen – tárgyilagos, tartózkodik az olvasót befolyásolni igyekvő kommentároktól; kár, hogy elvéve – például Albert Pál recenziója esetében – megfelelnek ezek üdvös távolságtartásról. Magunk nem „szellemes”-nek (382.), hanem sokkal inkább szellemeskedőnek, keresettnek, itt-ott az érthetlenségig modorosnak vélünk ezt a bírálatot. Több mára szépséghibánál, hogy Pála Károly nemegyszer riportnak nevezi az interjút (111., 131., 132., 133., 403. stb.), összetévesztvén ekként a két publicisztikai műfajt, s néhány semmitmondó dokumentum helyett örömebb láttuk volna a gyűjteményben Németh G. Béla csupán futólag említett (105.) tankönyv-

elemzését. Nem ártott volna szerkesztői megjegyzésben közölni, hogy Fekete Sándor egy helyütt Szilágyi Ákosra célzott (418–419.); e tény tán nem minden olvasó számára evidens. Veres András egyik tanulmányának megjelenési éve előbb 1983, utóbb ez adat 1982-re módosul (92., illetve: 94., 97.); s vajon miért nem tudhatjuk meg, melyik opponens vélekedett elmarasztalóan a második irodalomkönyvről (183.), s miért nem kapunk legalább egy kurtá kivonatot Páskándi Géza írásos hozzászólásából (265.)? Apró kifo-

gásaink után egy dicséret: Benkő Anna fedélterve amily puritán, oly szellemes.

„Úgy látszik, itt a különböző hatalmak nem tudnak megenni a Nemes Dezsők nélkül” – utalt a néhai, rossz emlékü s a tankönyvháborúban is epizód szerephez jutó (130.) bolsevikra Borsányi György már idézett nyilatkozata. Jelzi e fullánkös kitétel, hogy nincs jó befejezés. A tankönyvháború az új érában – más terepen, más szereplőkkel – folytatódik. Így van ez rendjén. Így van rendjén?

Lőrinczy Huba

MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET 1790–1873

Szerkesztő: Kerényi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 540 l.

A Székely György főszerkesztő által irányított *Magyar színháztörténet* munkálatainak első eredményeként, a magyar hivatásos színészet kétszázéves jubileumára, megjelent a két kötetesre tervezett szintézis első része, a *Magyar színháztörténet 1790–1873* című, több mint félezer lapot számláló mű. Mielőtt részletesebb taglalására sort kerítenénk, leszögezzük, hogy – néhány megfontolásra késztető megoldása és vitára serkentő részlete ellenére is – olyan alapvető kézikönyv született, melyet méltán állíthatunk Bayer József, Kádár Jolán, Rédey Tivadar és Solt Andor immár klasszikusnak számító könyvei mellé. A szakmai előzményekre utalva rögtön hozzá kell tennünk, hogy az említett szerzők munkáin kívül a most megjelent mű egyik legfontosabb előfutára e kötet szerkesztőjének, Kerényi Ferencnek *A régi magyar színpadon 1790–1849* című, 1981-ben napvilágot látott könyve, melynek mind gazdag tényanyaga, mind pedig szemléletmódja (elsősorban a műsorréteg és a történeti színjátéktípus fogalmának alkalmazására gondolunk) szervesen beépült az előttünk fekvő munkába.

Ezzel rá is térnénk a kötettel kapcsolatos problémafelvetéseink körvonalázására, sietve hozzáfűzve, hogy két olyan szemléletbeli kérdés érintünk, melyekre természetesen e rangos mű szerzői is megfogalmazták a maguk válaszait, igen következetesen le is vonva belőlük a szín-

háztörténeti konklúziókat, ám – éppen a szerzők által kínált s e könyv karakterét meghatározó megoldás élesebb megvilágítása érdekében – jelezni kívánjuk a döntésükből következő, általuk tudatosan vállalt, sőt, jobbára le is küzdött nehézségeket.

Az első kérdés periodizációs vonatkozású. Amennyiben ugyanis a színház fogalmát nem csupán intézményként, hanem tevékenységként, tehát színjátékként, színjátszásként fogjuk fel, mely állandósult keretek nélkül is megvalósulhat, szükségképpen felvetődik, lehetséges-e ennek történetét a 18. század végével kezdeni, pusztán előzményként utalva a korábbi jelenségekre. Már a bevezetésben tisztázásra kerül, hogy a munkaközösség azért választotta az eléggé későinek tűnő 1790-es kezdőpontot, mivel a színháztörténeti hagyomány szerint, Kelemen László társulatának tevékenységével, ekkor indult útjára „a hivatásos magyar nyelvű színjátszás”. Az előbbi idézetben kulcszóként szereplő „hivatásos” jelző válogató elvként való alkalmazása az irodalomtörténetben nagyon is vitatható lenne, hiszen kénytelenek lennénk mellőzni a Zrínyiász szerzőjét, aki tudvalévően kijelentette, hogy nem a poézis az ő „professzió”-ja. Valószínű, a színháztörténetben ehhez fogható veszteségek nem fenyegetnek bennünket e megszorítás következtében. Igaz ugyan, hogy Pest első szín-

padát már 1719-ben létrehozták a piaristák, s ott, első magyar nyelvű előadásuként 1726-ban előadták Kaiszer József *Erkölcshöz dicshozza* című darabját, Johann Meyer német színigazgató pedig 1784-ben, szintén magyarul, előadatta Ferdinand Möller *Gróf Valtronját*, s az ifjabb Ráday Gedeon társulata, a Magyar Játékszók Társasága is ez évben kezdte meg tevékenységét (Batsányi Jánossal a résztvevők között), ezek valóban nem hivatásos előadások voltak, de amúgy is elszigetelt próbálkozások maradtak. Felvinczi György 17. század végi kísérletét viszont, hasonlóan a még korábbi törekvésekhez, egyelőre homály fedti, melynek eloszlása még a jövő feladata.

A régi, 1790 előtti színjátszás eredményeinek számbavétele azért is fontos lenne, mert az 1960-ban publikált, Kardos Tibor által szerkesztett *Régi magyar drámai emlékek*, ahogy azt Pirnát Antal kimutatta (ItK 1961), a szerkesztő túl tág s egyben bizonytalan drámafogalma következtében, színháztörténeti szempontból is vitatható megállapításokhoz jut. E téren a szóba jöhető tényanyag további mérlegelésére és szelektálására van elsősorban szükség. Az iskolai színjátékkal kapcsolatos újabb kutatások viszont már eddig is olyan mennyiségű adatot és forrást tártak fel, hogy ezek beépítése a színjátszás történeti folyamatába sokáig már nem halogatható.

Mindaddig, míg az 1790 előtti fejlődés korszerű összefoglalásának minden feltétele megérlelődik, el kell fogadnunk a jelen ötlet önkorlátozó figyelemösszevonását a hivatásos magyar nyelvű színjátszás két-száz éves útjára, a korábbi jelenségek közti átkötődés során pedig be kell érünk az első fejezetet alkotó tanulmányokkal, melyekben máris kirajzolódik egy teljesebb kép kontúrjai.

A középkori és reneszánsz előzményekről szólva Székely György és Szilágyi Katalin pontos, a jelentésmódosulásra is citáló fogalomértelmezés mellett (misztérium, mirakulum, moralitás, illetve jokulátor, regös, igric, stb.) szigorúan megroszálják anyagukat, elvetik például az *Ómagyar Mária-síralom* énekes-gesztikus megzólaltatásának hipotézisét, s – bár a jelen

felfogást módosító adatok felbukkanása nem zárható ki – tagadó válasza jutnak a magyar nyelvű misztériumjátékot illetően is. Bartholomeus Frankofordius Pannonius két komédiájában viszont joggal látják meg a magyarországi iskoladráma előzményeit.

E témáról, továbbá a kastélyszínházak tevékenységéről Kilián István és Székely György szól, felvillantva e rendkívül gazdag jelenségsoport sokszínűségét, kiemelve olyan fontos szerepet játszó s mindeddig szinte alig méltatott alakokat, mint például Kereskényi Ádám, az *Agostonnak megtérése* című, a lelki folyamat ábrázolása szempontjából is érdekes dráma szerzője, vagy Patachich Ádám, akinek operatársulata 1765-ben megszólaltatta Metastasio *Isacco* című oratóriumát. E művet egyébként magyar nyelven is előadták, ugyancsak Nagyváradon, Gánóczi Antal fordításában, mely 1769-ben meg is jelent *Isaak, a Meg-váltónak képe* címmel.

A szerkesztő megalapozottan döntött, amikor elvi különbséget téve a magyar nyelvű színjátszás és az ország területén folytatott idegen nyelvű színjáték-tevékenység között, figyelmét az előbbire fordította, ám az is csak helyeselhető, hogy a bevezető tanulmányok sorában helyet biztosított Mályuszné Császár Edit német nyelvű színészeiről szóló magvas tanulmányának. Hiszen a hazai német színházak műsorát feltétlenül ismernünk kell, mert, mint a szerző hangsúlyozza, Kelemen László és utódai főleg tőlük vettek át szövegeket és stílusmintákat. Kerényi Ferenc *Drámaprogram színház nélkül* címmel azt az utat mutatja be, mely az iskoladramától örökölt didaktikus és heroikus hősök felidézésétől elvezetett az érzékeny ember új ideáljáiig. Itt hívjuk fel a figyelmet egy apró ellentmondásra. A könyv 27. lapján azt olvassuk, hogy a *Tornyos Péter* „a 18. századvégi hivatásos magyar szín-kísérleteket vállaló együttesek repertoárdarabja maradt.” Ezzel szemben a 46. lapon, Fejér György kispapokból álló pozsonyi csoportjának tevékenységével kapcsolatosan, ez áll: „Vitatott, hogy a jezsuita Illei János *Tornyos Péter*-e színre került-e?” A 71. lapon viszont arról értesü-

lünk, már a Kelemen-féle társulatról szólva, hogy e mű mindössze egyetlen előadást ért meg. Alkalmasint az első, kissé sommás megállapítást kell hozzáigazítani az utóbbi adalékokhoz.

A könyvvel kapcsolatos másik kérdésünk elméleti jellegű. Ismeretes, hogy míg a drámatörténet írott szövegekkel foglalkozik (s egy korszakának elsődleges tényanyagát az akkor keletkezett drámák alkotják), addig a színháztörténet tárgyát az előadott szövegek képezik (korszakait is az akkori előadások határozzák meg, azaz például a *Bánk bán* dráma- illetve színháztörténeti helye nem ugyanaz). Ez a különbségtétel a dráma és a színjáték eltérő jellegéből következik, minthogy ez utóbbit a kimondott szó, az eleven valójában jelen levő színész által előadott, taglejtésekkel és arcjátékokkal kísért szöveg hozza létre. Ahogy Bécsy Tamás (a kötet elméleti fejezeteinek szerzője) *A dráma lételméletéről* című könyvében (1984) írta: „A metakommunikáció az összes művészeti ágak esetében voltaképp a színjátékban kap alapvető jelentőséget [...] a színjáték – és a színház – művészete voltaképp a metakommunikáció művészete”, majd az ennek révén létrejövő új jelentésrétegről szólva hozzáfűzi: „A színjáték és a színház művészete éppen az, hogy ezt a második jelentésréteget építse fel, a szavak és a nevekkel konstituált helyzet jelentéséhez hozzájárul, abból kinövő, arra ráhelyezett új jelentésréteget.” (I. m. 247.). Érzékelték ezt már a vizsgált korszakban is, hiszen Egressy Gábor *A színészet könyve* (Pest, 1866) című munkájában úgy fogalmazott, hogy „a színész testi alakja és beszéde által oldja meg feladatát”, Greguss Ágost pedig kijelentette, Bécsy Tamás is idézi a jelen könyv 434. lapján: „A költő csak szót ad személyei szájába; de a szó hangját, melyben megéled, az arc és tagjátékot, mely kíséri magát a személyt, mely kimondja, oly szemmel látható, kézzel fogható, s mégis eszményi egyéniségében, a színész teremti meg.”

Nem a forró kását kerülgetjük, mint-hogy számunkra e vázlatos fogalomtisztaítás most a belőle levonható színháztörténeti tanulságok miatt vált szükségessé. A metakommunikáció ugyanis nem válik

le az emberi testről, tehát nem tárgyasul, ezért nem is rögzíthető. Olyan „mimographiával” sem rendelkezünk, aminek alapján egy adott színjáték rekonstruálható lenne. Ez a tény viszont óhatatlanul a színháztörténeti vizsgálódás határait jelzi, amennyiben az, az elmélet útmutatását követve, az egykori színjátékokat tekinti elemzendő tényanyagának.

A színházelmélet felől felvethető történeti-módszertani problémát azért is jártuk körül ilyen részletezően, mert ezáltal kívánunk erőteljesen rávilágítani a kötet szerkesztője által választott megoldás következetességére. Kerényi Ferenc ugyanis, korábbi könyvéhez hasonlóan, most sem elégszik meg a színjátszás tárgyi emlékeinek elemzésével, noha rangos példák is jelzik egy efféle út járhatóságát, a színjáték-egyed szétfoszló asztráltestének keresése helyett viszont átlép egy másik szintre, miként a hadvezér, aki a ködben rejtőző völgy helyett megszállja a környező magaslatokat. Így állítja Kerényi, aki a történeti áttekintés országlánrszét vállalta, vizsgálódásának középpontjába a színjátéktípus és a műsorreteg jelenségét.

Mielőtt azonban a könyv gerincét adó történeti ívet megismerlénk, még egy pillantást kell vetnünk az egyes alkorszakokat kísérő elméleti fejezetekre. Bécsy Tamás a 18. századvégi magyar dráma- és színházelméletéről szólva joggal emeli ki Péczeli József írásait, aki megkövetelte ugyan az alkotóktól „a teátrumnak régulájit”, de, mint Solt Andor kimutatta, mégsem abszolutizálta a klasszicista szabályokat. Bécsy többi, ezen időszakra vonatkozó megállapításával is egyetértünk, jóllehel elméleti szempontból megokolt fenntartásaival szemben úgy véljük, ismét Solt Andorra, illetve Fried Istvánra (Színháztudományi Szemle, 11. sz.) hivatkozva, hogy Kazinczy a kor fogalmai szerint mégiscsak vetett fel dramaturgiai kérdéseket. Nyilván a megszabott terjedelemmel való kényszerű gazdálkodás magyarázza, hogy a szerző kevés figyelmet fordíthat az 1810-es évek színművekkel foglalkozó, részben elméleti jellegű, részben gyakorlati kérdéseket tárgyaló irodalmára, pedig az ekkor keletkezett mintegy félszáz ilyen jellegű

írás mind a dráma mibenlétével, különösen az eredeti, verses hősdráma igényének megfogalmazásával, mind a színjáték funkciójával és a drámához való viszonyával kapcsolatosan igen fontos kérdéseket érint, s kimutathatóan hatással volt az évtizedes drámaíróira.

Az európai romantika dráma- és színházelméleti felfogásának hazai recepciójával foglalkozva, éppen szélesebb kontextus fényében, Bécsy új szempontokkal támasztja alá Kölcsey, Vörösmarty és Erdélyi dramaturgiai írsainak jelentőségét, Lassú István *A drámaköltés és annak története* (Tudományos Gyűjtemény, 1826) című tanulmányának kiemelése pedig akár az irodalomelmélet területére kiránduló statisztikai-földrajzi írónk újrafelfedezésének is tekinthető. Teleki László *Kegyencének* szembesítése a korabeli kritikával viszont igen plasztikusan mutat rá színikritikánk szemléleti korlátaira. A század második felének elméleti gondolkodását bemutató fejezetből leginkább a népszínmű műfaji tisztázatlanságáról írtak, továbbá a színi hatás elvének e téren megmutatkozó káros befolyását elemző gondolatok tanulságosak.

A történeti fejezetek 1849 előtti része, amint jelztük, Kerényi Ferenc 1981-ben negjelent könyvének eredményeit kamatoztatja. Ez több területen is megmutatkozik. A műsorrétegek átalakulását nyomon követve pontos képet kapunk a legfontosabb színjátéktípusokról, így az érzékeny-átékról és a vitézi játékról, mely a lovagdrámánál összetettebb jelenség, s főként a népszínműről, melyben az ismert bécsi elemeken kívül Kerényi a vígjáték, az önéletrajzi játék és a francia vaudeville motívumait is lényegesnek tartja, elősegítve ezzel egy műfaji szempontból árnyaltabb kép kialakítását. Annak pedig bizonyára a drámatörténet is hasznát látja majd, hogy a könyv olyan alig ismert vagy elfeledett zínpadi szerzőkre hívja fel a figyelmet, mint például Ihászi Imre, Bárány Péter, nátsi Pap Gábor, András Elek vagy Ernyő Mihály. Esetleges kifogásaink is csupán gy-egy mű, illetve szerző értékelésével kapcsolatosak. Szentjóni Szabó László *Általános király* című drámáját érintve Keré-

nyi például lényegében átveszi Gyulai Pál értékelését a „felvonásonként változó konfliktusok” miatt elmarasztalva a művet, holott e darab, szerintünk, a szituációt váltó színművek sorába tartozik, ezért a konfliktus terminust csak az első felvonással kapcsolatosan tartjuk alkalmazhatónak. Ugyanígy Gorove László *Az érdemes kalmár* című alkotása sem helyezhető el kizárólag az érzékenyjáték keretei között. Kisfaludy Károly darabjainak sikerét és jelentőségét igen világosan értelmezi Kerényi, amikor a követhető szcenikát és a romantika felé mutató, akkor tehát igen újszerű szenvedélyábrázolást emeli ki, a nemesi hazafiság kompenzációs jellegéről írtak azonban véleményünk szerint árnyalásra szorulnak, minthogy a *Tatárókban* még csak a cselekvő, a reménytelennek látszó helyzetben is tettekre kész hősök fellépítésében, az *Ilkában* egy idegen szereplő türelmes és megértő ábrázolásában, a *Stibor vajdában* pedig már a nemzetfogalom bátor kitágításában mutatkozik meg leginkább a szerző által képviselt nemzet tudat, mely mások, többek között a fivére felfogásától is határozottan elkülönül.

Az 1840-es évek egyik jeles, de korai halála, öngyilkossága miatt torzóban maradt életművét hátrahagyó Czákó Zsigmonddal összefüggésben néhány pontosítást, illetve kiegészítést foglalnánk meg az egyébként így is sok tanulsággal szolgáló képhez. Kevésbé fontos talán, hogy felfogásunk szerint a *Leona* értelmezését (ahogy hasonló jelzést már tettünk Szentjóni darabjával foglalkozva) nem könnyíti meg a konfliktus fogalma, továbbá nem tekintenénk feltétlenül az írói ábrázolás kudarcának, hogy a *Végrendeletben*, a *Kalmár és tengerész* után, s attól eltérően, a szerző nem léptet fel polgárhőst, hiszen a jellemrajz nem okvetlenül az osztályhelyzet függvénye, sőt, a polgári dráma nem is igényel mindenáron polgári szereplőt. Lényegesebben módosíthatná viszont a Czákó dramaturgiájáról kialakult elképzelést, ha felismernénk, hogy az ifjú szerző, Kerényi által jogosan hangsúlyozott eklektikus gondolkodása mellett, az általa oly fontosnak tartott, s a dráma

mágneses erőterének középpontjában álló „költői kép” meghatározásakor a drámai szituációjától, romantikus értelmezésére tett igen figyelemre méltó kísérletet. Ennek első igazán tudatos példáját éppen a *Végrendelet*ben mutatta be.

A forradalom utáni közel negyedszázadot felölelő rész (Székely György, Mátyuszó Császár Edit és Gerold László tollából) a színháztörténeti szemléletben mutatkozó módosulás, a színház belső életét és eszközrendszerét, nyilván az intézményi hálózat bővülése és ezzel járó megszilárdulása következtében, inkább hangsúlyozó megközelítés ellenére jól illeszkedik a megelőző folyamat bemutatásához. Különösen a vidéki színházokról megrajzolt pontos helyzetképet (a két színházteremtő egyéniség, Latabár Endre és Szabó József munkásságának kiemelésével), továbbá a dualizmus kori színházi élet tömör összegezését és a Budai Népszínház történetének szemléletes felidézését (Molnár György népszínházi eszméjének tárgyilagos értékelésével) tartjuk kiemelkedően színvonalasnak.

Igen örömdetes, mert a könyv forgatását és hasznosítását nagyban elősegítő ténynek tartjuk, hogy a történeti fejlődésrajzhoz pontos időrendi áttekintés, részletes, csaknem húsz, sűrűn nyomtatott lapot kitevő könyvészeti tájékoztató, személynévmutató, helységnevéregiszter és

darabcímlajstrom csatlakozik (ezek Molnár Klára gondosságát dicsérik). Külön kiemeljük, hogy az ízlésesen megtervezett, komoly megjelenésű kötetet (a borító és a kötéstartó Hodosi Mária munkája) százhatvannyolc (sajnos kizárólag fekete-fehér) illusztráció egészíti ki, ezeket szintén a szerkesztő állította össze. A sokoldalúan megszerkesztett képanyag, mely a Lehel-kürt jokulátor ábrázolásától kezdve a lebontás előtt álló Budai Népszínház elszomorító fotográfiáig kalauzsol, s a korabeli színház szakembereinek, színészeinek arcképcsarnokával ajándékoz meg bennünket, a láthatóság nyelvén való sítja meg azt, ami a könyv szövegének is legfőbb törekvése, és tisztelettel parancsoló eredménye, hogy, Petőfit idézve szabadon, a színész és munkatársainak nevét ne csak a tovatűnő jelenhez kösse a hír horgonya, s ne menjen el velük az idő hajója.

A végkövetkeztetésünk, gondoljuk, nem kétséges: a periodizációval és a színhátek fogalmának történeti vonatkozásával kapcsolatos töprengéseink, reméljük, végülis inkább megerősítették azon véleményünket, s ezen apróbb kifogásaink és kiegészítéseink sem módosítanak lényegesen, hogy a Magyar Színházi Intézet értékes összefoglaló művel emlékezett meg a magyar hivatásos színháztörténet két századáról.

Nagy Imre

BATTA ANDRÁS: ÁLOM, ÁLOM, ÉDES ÁLOM ...

Népszínház, operettek az Osztrák-Magyar Monarchiában. Budapest, Corvina K. 1992. 136 l. [egyidejűleg német nyelvű kiadással]

Nem titkoljuk, felfokozott várakozással vettük kézbe a kötetet, amelyet már vonzó, a századfordulós könyvművészeti remekket idéző külleme és egyidejű német kiadása is ajánl – jelezve, hogy európai vagy legalább közép-kelet-európai jelentőségű munkára szövetkezett szerző és kiadó. A téma (a fellendülő Monarchia kutatások évadján) érdekes és lehet fontos is: legutóbb *A komparatiztika kézikönyve*ben (szerk. Fried István, Szeged, JATE 1987.) ajánlotta Francis Claudon a zenés színházi műveket az összehasonlító kutá-

tás figyelmébe, mint – komplexitásuk miatt – kiváló lehetőségeket irodalom, zene és képzőművészet kapcsolatrendszerének feltárására. További esélyt adott az interdiszciplináris gazdagodásra az a tény, hogy az irodalom-, a művelődés- és a színháztörténet az utóbbi években számos jelentős művet (forráskiadványt, monográfiát, kézikönyvet, sorozatot) tett le könyvespolcunkra – érdeklődve vártuk hát, mit hasznosíthat egy zenei történetész kíváltk, ha bevallottan a külföld számára is dolgozik. Végül várakozásunk jogos moti

vuma lehetett még, hogy a kötet megírására a talán legismertebb magyar zenetörténész vállalkozott: Batta András interjút, bevezetőt, kommentárjait, ismeretterjesztő előadásait hetente többször is hallhatjuk a rádióban és a televízióban.

Az eredmény a magyar irodalom és színház ábrázolásában bizony lehangoló. Komparatistika helyett határozott különbségtétel érzékelhető, amit az előszó nagyon is tudatosan igyekszik elleplezni. Itt Batta „történeti igényű munká”-nak nevezi könyvét, ami közhely a javából; szabadon hagyva a lehetőséget, hogy akár tudományos, akár népszerűsítő kiadvány készüljön. Ekkor még nem értjük szándékát, a bibliográfia azonban eligazít. Amíg a bécsi operett irodalmáról, eminens diák módjára, a szerző kéziratos disszertációk és kiállítási katalógusok szintjéig számot ad, addig a magyar szakirodalom (az elmúlt hatvan évre visszamenőleg) megengedhetetlenül hiányos. Íme, néhány tétel mutatóba a hiányzók közül: Pukánszky Kádár Jolán: *A magyar népszínmű bécsi gyökerei* (1930), Kolta Magdolna: *A Népszínház iratai* (1986), *Magyar színháztörténet 1790-1873* (1990). Nem jártak jobban a szerző zenetörténész-kollégái sem: hiába keressük a könyvészeti áttekintésben pl. Sárosi Bálinttól a *Cigányzenét* (1971) vagy az utalást a *Tündérvilág-Tündérlak Magyarországon* c. zenés darab metamorfózisára, Németh Amadé könyvéből (*A magyar opera története a kezdetektől az Operaház megnyitásáig*, 1987. 47-50.). A szakirodalmi bizonytalanságra jó példa lehet „Cenner Mihály irodalmár” felfedezése a *Piros bugyelláris* alkalmi szövegváltozatáról, amikor Blaha Lujza egy bécsi vendégjátékra a dalszövegben kért és kapott „pardont tizenhárom magyarnak”, azaz a Galiciában lázadásért elítélt magyar katonáknak. Nos, az esetről valóban Cenner Mihály, a színháztörténet hazai doyenje írt legutóbb (1988-ban), ám a történet a Blaha Lujza-életrajz legismertebb részlete. Batta a (számára új) történetet – a 13-as számmal utalva – a következő kommentárral teszi teljessé: „Bár lett volna hasonló magyar primadonna 1849 októberében is!” (22-24.)

A kiemelt részlet jól rávilágít, hogy amíg az osztrák operett elemzései tudományos igényűek, elmélyültek, igen jók, addig a magyar kortörténet hiányosságai hogyan kezeltetnek a szerzővel egységes egészként igencsak eltérő történelmi korszakokat. Innen egyetlen lépés csupán az ismeretterjesztő művek mindenkori kísértése: a csúsztatás, csattanók érdekében. Különböztet aligha értenénk, hogyan függ össze a betyárvilág felszámolása Abonyi Lajos népszínművének, *A betyár kendőjének* elkomorodó ábrázolásmódjával. A „megfejtés” a 22. oldalról idézett kérdéshez: sehogy, mivel a darab alapjául szolgáló Abonyi-novella már 1858-ban megjelent a *Hölgyfutárban*, és az 1871-re kész népszínmű bemutatója éppen Blaha Lujza átdolgozási igényei miatt csúszott két évet. De ugyanígy kerül a *János vitéz* 500. előadása (1920. január 22.) „közvetlenül a trianoni békeszerződés megkötése után”-ra (1920. június 4.) a 48. oldalon. Azt viszont már végképp nem tudjuk megmagyarázni, hogyan ékelődik húsz év a *Csongor és Tünde* meg a *János vitéz* közé (43.).

A magyar, sőt a magyarországi német színpadi irodalom hevenyészett felhasználására még két példa. Nestroy közismert tündérbohózata, a *Lumpáci vagabundus* (eredeti címen is: *Der böse Geist Lumpazivagabundus*) a kötetben következetesen azon a címváltozaton szerepel – *Lumpáciusz Vagabundusz* –, amelyet Heltai Jenő adott neki 1946-ban. Mi több: az idézetek is ebből a XX. századi magyar átköltésből valók, holott a darabnak négy múlt századi fordításáról tudunk, ebből kettőnek szövege is fennmaradt, s az egyik fordítót (témánk szempontjából korántsem közömbösen) Csepreghy Ferencnek hívták... A módszer szempontjából tételesen elemzendő a 41. oldal, ahol a már említett *Tündérvilág Magyarországon* c. zenés vígjátékról esik szó. Ez „francia vígjáték, Scribe-től. Egy Hirschfeld nevű író fordította le németre, s dolgozta át az ottani színpadok számára, végül egy ismeretlen magyar lefordította, sőt a cselekményt, a szereplőket magyarosította.” Ebben a másfél mondatban a következő tárgy

tévedések találhatók: a darab nem Scribe-től van; Hirschfeld (utóbb a temesvári német színház igazgatója) 1809 és 1812 között a pesti Német Színház „színpadi költője”, azaz dramaturgja volt, az „ottani” színpad tehát egyszersmind „itteni”; a vígjáték eredetileg is magyar témájú, tehát nem kellett magyarítani; az ismeretlen fordítót Láng Ádám Jánosnak hívták, magyar énekeszínész volt.

A kitekintések és utalások révén klasszikus íróink és költőink egész sora került bele a kötetbe, Csokonaitól Vörösmartyn és Petőfin át Jókaiig. Ez a metszet sem nyújt vigasztalóbb képet. Csokonai mint *Varázsfuvola*-fordító szerepel – az „1795 táján” datálás bizonyítja, hogy a kritikai kiadás nem fordult meg a szerző kezén. Vörösmarty a magyar Tamino és Papageno, azaz Csongor és Balga megalkotójaként kerül szóba, Petőfi pedig a „magyar Odüsszeusz”, Kukorica Jancsi költőjeként (43–44.). Egyenesvonalú, problémátlan vázlat ez a magyar tündérvígjáték történetéhez – s közben mindig, mindenütt finoman kiemelve a német színpadi irodalom hatása, Mozarttól és Schikandertől Hirschfeldig. Éppen csak annyira, hogy ezek a furcsa nevű magyar klasszikusok valahogy eladhatók legyenek, exportképessé váljanak, mint csöndes, derék epigonok. Jókairól (a *Cigánybáró* kapcsán) megtudható, hogy „Petőfi Sándorral együtt a szabadságharc legintenzívebb harcosai közé tartozott” (98.). A névsorból kimaradt Eötvös József: Batta nem látszik tudni, hogy Szigeti József említett Viola c. népszínműve (109.) *A falu jegyzőjére* megy vissza.

A mindenáron sikerre törekvés más vonatkozásban is visszüt. A *show, a biznissz*

természetesen szökök Batta tollára; szokatlanul hat a *Cigányszerelem* Zórikáját „nő-Zaratusztrá”-nak nevezni (127.). Az viszont egyenesen ízléstelen, hogy az „olyan férfit választ, aki meztelen szaladgál, és a madarak hangját is érti” librettó-idézetéről Assisi Szent Ferencre asszociál a szerző (127–128.). A vérré vált csúsztatásos módszer a képmellékletet sem kíméli: a *Cigánybáró*-fejezetet „Jókai Mór az Alföldön, anyaggyűjtés közben” aláírásu fotó illusztrálja. A közismert kép 1889-ben készült a Hortobágyon, ahol Jókai valóban anyagot gyűjtött, de nem a már bemutatott operetthez, hanem a Monarchia-leírásához és a *Sárga rózsza* c. regényhez.

Sajnos, a kiadó sem segített a szerzőnek. A tárgyi tévedések, tollhibák nyilvánvalóan csökkentek volna, ha a két lektor – a szerzőhöz hasonlóan – nem zenetörténész lett volna, hanem – mondjuk – a művelődés vagy az irodalom historikusa. Akkor talán helyesen olvashatnánk *A nagyidai cigányok* (109.), a Bölcs Náthán (125.) címét; Bódis Mária színháztörténész (52., 54.) és a hajdani miniszterelnök, báró Fejérváry Géza nevét. Legitimisták és szabad királyválasztók egyaránt szívből örülhetnek a Kiegyezés, az Udvar, a Császár, a Biedermeier írásmódjának. Igaz, a Negyvennyolc sincs másképp: méltó ortográfiai jelképeként annak a történelemszemléletnek, amely elemzés helyett mindent a boldog békeidők zománcával igyekszik bevonni.

Kár ezért a könyvért. A műzsák testvérisége, a művészettudományok szerves és folyamatos együttműködése lényegesen többet és mást tehetett volna le közös asztalunkra.

Kerényi Ferenc

FÁBRI ANNA: Jókai – Magyarország
Budapest, Skiz, 1991. 307 l.

Számomra Fábri Anna könyvének alapos elolvasása után lett világossá, hogy a magyar irodalomtörténetírás Jókairól szólva már régtől fogva – az életmű végleges lezárultát követő első összefoglaló művek óta – gyakorlatilag egyfolytában

egy speciális *diszkriminatív olvasás* eszközeivel él.

Ennek az olvasási módnak a fogalmát és gyakorlatát Roland Barthes fejlesztette ki, miközben a Michelet-életművet kívánta újra olvashatóvá tenni. Javaslat a szerzői

szöveg öröme és folyamatos darabolása, töredékekre való tagolása, újracsoportosítása, pluralizása volt. Számomra úgy tűnik, hogy Jókai kutatói (kultikus megfontolásoktól vezetettve) gyakorta tekintik egy szövegnek a Jókai életművet, ám annak hatalmas, beláthatatlan terepét (a tudományosság okán) gyakorta darabolják fel és tagolják újra kezelhető egységekké. A tagolás, az újra és újra rendezett regénysorozatok létrehozásának alapja lehet az életművön belüli korszak, a hasonló tematika, a közös nyelvi jegyek állandósága, a felvetett problematika, vagy bármiféle, belső halmaz létrehozására alkalmas (elsősorban persze tudományosnak elfogadott) szempont. Ám nem idegen Jókai diszkriminatív olvasásának gyakorlatától az öröm elve sem: a töredésre érdemesített, legkiemelkedőbb művek gyakran felbukkanó – és egymástól mindig eltérő – lajstromait például ezen elv tesztét öltésének tekintem.

Fábr Anna könyve ennek a – számomra nagyon kedves – belső hagyománynak a legkidolgozottabb és immár kultikus mozzanatoktól is mentes darabja.

Választott szempontja, a XIX. században játszódó 29 Jókai-regény kiválasztása, jól kezelhető *belső kánont* hoz létre, amely kézenfekvő voltával váratlanul sok korábbi szempontot, belső csoportot összegez, és nagyjából lefedi a Jókai életmű csúcsának tekintett ún. nagyciklust is. Az egységesítő szempont mellett, azon belül kérdései pedig annyira kidolgozottak, hogy a nagy egész, a belső kánon finom árnyalatokban, kaleidoszkóp-szerűen, mindig újként mutakozhatik meg előttünk. Véleményem szerint így néz ki egy jó kézikönyv, egy jó kalauz a már-már áttekinthetetlen nagy terep egy részletéhez; koherens módon, de a némiképp mindig deformáló, erőltetett elrendezést kerülve tesz áttekinthetővé egy „rendezetlen teljességet” (19.).

Természetesen, mint minden vizsgálódás, ez is megkonstruálja tárgyát, nem pedig rekonstruálja azt, ahogyan a szerző azt ígéri és reméli (8.). Mindenesetre Fábr Anna világosan látja saját megközelítésének újdonságait: problémává tudott

tenni jónéhány eddig figyelembe sem vett mozzanatot és néhány megkövesedett állítást. „Például az öregségnek a művészi ábrázolás tárgyaként való megjelenését a Jókai-művekben; a házasságnak mint az asszimiláció és kíváncsi társadalmi kiegyenlítődésszerű terméskéntes formájának, a szent dolgok, épületek, eszmék vulgarizálódásának, a második világháború kiépülésének példáit, vagy – s ez mind közül talán a legfontosabb – az életmű második felére jellemző értékrelativizmusnak sajátos problémáit. A tartalomlemezések anyagának statisztikai módszerekkel való földolgozása nem egy esetben tényszerűen cáfolta meg a Jókai-hősök agyaló ördög-főlösztsát, az író mereven szembeállított értékszempontok szerinti világábrázolását.” és „az életproblémák mélyebb megértésére való képtelenség” vádját. (8–9.)

Mindez valóban novum. Fábr könyve azonban nyelvhasználatával mintha elfedné azt a tényt, hogy állításai egy kisebb korpusz elemzésén alapulnak és elsősorban csupán arra vonatkoznak, hatókörük intuitív kiterjesztése az életmű egészére – ebben a formában – legalábbis bizonytalan vállalkozás. Véleményem szerint annak, aki 29 regényt vizsgál, nem pedig a teljes életművet (ami lehetetlen), annak le kell tennie az egész életműre vonatkozó kijelentésekről és a *metonymia causae efficientis*nek (Jókai) a belső kánonnál nagyobb teljességet sugalló használatáról.

Ebben a (talán túl szigorúnak tűnő, de a továbbiakban mégis követendőnek látszó) értelemben Fábr Anna Jókaija csupán 29 regényt, valamint 3 kötetnyi cikket és beszédet írt. 1870-ig meglehetősen termékeny szerző volt, aztán lassult munkája irama. Kizárólag XIX. századi tematikájú regényeiben hiteles életismerőnek, egyben az archetipikus szimbolizmusra hajló (9.) szerzőnek mutatkozik. Alapvető problémája volt az önálló személyiség és a társadalmi meghatározottságok ambivalenciája (26.), világképének lényege a sokféleség egyidejű ábrázolásában áll (62.), műveiben kitartóan kereszte a nem létező, ideális és normatív rendet (59.), regényeiből kiolvashatóan társadalmi ideálja a középosztályyosodás volt (127.), műveltsége pedig felettebb kiterjedt, a természettudományt is magában foglaló lehetett.

Ez a Fábri által megrajzolt kép alapos és felettebb meggyőző. Némely részprobléma megoldásával azonban nem értek mindig egyet.

Például nem hiszem, hogy célszerű bizonyos regényelméleti kérdéseket szociológiai okokkal magyarázni (29. skk). Nem bizonyos, hogy Jókai elődei és követői feltárhatók lennének a deviáció fogalomkörében mozogva (114., 119.). Nem állítanám, hogy a *Gazdag szegények* azért nem a hanyatlás jele, mert a benne foglaltakat Jókai nem gondolta komolyan (!) (123.). Egészében véve nem lettem meggyőzve arról, hogy „*politikai kérdések húzódnak meg a művekben megfogalmazandó értékrendek, a művek fogadtatása, kritikai visszhangja, sőt regényszerkezeti megoldások mögött is*” (139.), (ugyanakkor meg kell jegyezmem, a mindössze 14 oldalnyi Politikai arculat c. fejezet [136–150.] kitűnően hívja fel a figyelmet arra, hogy Jókai megértése kudarcra van ítélve egy beható, lehetőség szerint monográfikus igényű eszméletörténeti kutatás elvégzése előtt.) A tárgyalásmódot tekintve néhol feleslegesnek látszik a statisztikailag is feltárt mozzanatok újramondása, helyenként pedig a következtetések mintegy belül maradnak a szociológián.

Mindemellett az *összképet* és főleg a könyv *kérdéseit* felettebb figyelemre méltónak, sőt mintaadónak tartom.

A Fábri Anna könyvében megmutatkozó Jókairól alkotott összkép talán nem az, amit megszoktunk. Kétségtelen azonban: olyannyira alapos, hogy Fábri hozzá vezető kérdései önmagukban is megérdemlik figyelmünket. Ezek a következők: idő, problematika, tér, hősök (szerepek), életkor, nemzetiség, rendi meghatározottságok, vallás, politikai arculat, műveltség-iskolázottság, foglalkozás, életmegoldások.

Bár Fábri fő kérdései – saját, némiképp szabadkozó bevallása szerint – szociológiai ihletettségűek (a tárgyalás súlypontjai ehhez méltóan a rendi vonatkozások, a foglalkozások és a politikai arculat), rendszerükben én a legösibb és máig legátfogóbb irodalmi szisztéma: a *retorika* gondolkodásmódját vélem felfedezni.

Nem csupán a themává emelt materia megismerésének, feltárásának, egyben a témaválasztásnak hét iskolás alapkérdésre (quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando?) gondolok itt, melyek közül Fábri értelemszerűen a három alapkérdést (ki, mi, hol) tarthatja fontosnak, hanem a részeire bontott narráció elemeire is. Ezek az elemek (persona, causa, locus, tempus, materia, res) immár szinte hiánytalanul kiadják a Fábri-könyv tartalomjegyzékét. Az eltérések abból adódnak, hogy Fábri érdeklődése kitérítetten a személyekre irányul, feléjük többféle kérdést is intéz. Kérdései kísértetiesen emlékeztetnek a személyi érvek (argumenta a persona) rendszerére. Ezek forrásai lehetnek – hogy csak a Fábri által is alkalmazottakat említsen –: natio, patria, aetas, educatio, fortuna, condicio, animi natura, studia.

Nem állítom, sőt valójában nem is foglalkoztat, hogy Fábri kérdéseinek létrejöttében volt-e szerepe a retorikai hagyománynak. Csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy a retorikai szabályrendszer Jókai vizsgálatánál *még nem* felejtendő el. Az is lehetséges persze, hogy az irodalomra vonatkozó valamennyi szisztematikus kérdés a retorikához vezet el végül. (Zárójelben jegyzem meg, hogy az említett hagyomány néhány – szempontunkból: elhalasztott – lehetőségre is felhívhatja a figyelmét. A Jókai-hősök szisztematikus vizsgálatát gazdagíthatta volna pl. a családi, nemzeti [familia, genus], nemi [sexus] meghatározottságokra, a külvilágnak megalkotott önarcképe [quid affectet quisque], és a hős nevére [nomen] is kiterjedő figyelem.)

A kötet középpontjában mindazonáltal valójában egyetlen kérdés áll: milyen a Jókai által ábrázolt múlt századi magyar világ? Milyen a Jókai-Magyarország? A kérdésre adott válasz roppant gazdag, szociológia pontosságú, árnyalt és kidolgozott. A kötetben arányosan szétszórta elemeinek összegyűjtésére nem vállalkozhatom, ezt maga a szerző sem vállalta – véleményem szerint helyesen.

Egyfelől kevésbé érdekesnek, másfelől irodalomelméletileg némiképp átgondo-

latlannak tartom viszont azt a folyamatosan jelenlévő, az előbbiből következő kérdést, hogy Jókai Magyarországa hogyan viszonyul ahhoz, amit Fábri Anna a XIX. századról beszélve történeti valóságnak tart. Fábri gyakorta tesz olyan kijelentéseket, hogy Jókai ábrázolása a valóságnak megfelelő, vagy nem megfelelő, esetleg, hogy a valósághű ábrázolás meghaladta az író képességeit. (pl. 211.) Gyakran említ torzításokat, tendenciózusságot, stilizáltságot – természetesen mindig a történeti valósághoz viszonyítva. (pl. 129.) Fábri Anna kindulásként a következőképpen fogalmazott: „A – máig megválaszolatlan – kérdés tehát az, hogy Jókai *milyen elemekből* építette fel műveinek valamiféle rendezetlen teljességet sugalló 'életvilágát', s ez hogyan utal vissza a köznapi életvilágra és annak különféle interpretációira.” (19., kiemelések tőlem Sz. L.) A magam részéről úgy gondolom, hogy a Jókai-Magyarország elemeinek feltárása kitűnően sikerült, de azokat nem lehet összevetni a valósággal: a történeti megismerésben nincsenek interpretálatlan tények, a múlt minden darabjához a források interpretációjával juthatunk csak el (Collingwood). A Jókai-világot nem vehetjük össze a múlt köznapi életvilágával, mert az nem adott. Összehasonlítást csupán Jókai *ábrázolása* és az ennek hatásától bizony nem mindig mentes történeti, történeti szociológiai *interpretációk* között tehetünk.

A fenti ismeretelméleti problémát, valamint a fikcionalitás kérdéskörét és az irodalom nyelvének referencialitását illető felettébb megalapozott nyelv- és irodalomelméleti aggályokat egy recenzió csupán csak érintheti. De a Jókai kutatás egyik alapvető kézikönyvét létrehozó Fábri Annának – úgy vélem – legalább egy fejezet erejéig explicálni kellett volna idevágó nézeteit.

Meggyőződésem, hogy Jókaiiban nem a hiteles, vagy hiteltelen valóságismerőt kell keresnünk, hanem (ahogy pl. Szegedy-Maszák Mihály javasolja) a regénytől alapvetően eltérő *románcos történet*, a *romance* (lásd: 43.) hagyományainak szellemében dolgozó alkotót. Meggyőződésem, hogy az irodalom fictio, teremtett világ, amelynek nyelve nem referenciális. Fábri könyve nem győzött meg az ellenkezőjéről. Kétségtelen viszont, hogy akár a normatív kritika megfigyelését tekintjük, miszerint Jókai alapvető célja a valóság-illúzió felkeltése: akár az apologéták hitét, miszerint az igazi magyar valóságot Jókai regényeiben találhatjuk meg; akár magának Jókainak explicit poétikai kijelentéseit, melyek szerint elsősorban valóban azt igyekszik elhitetni, hogy amit ír az valóság, és nem fikció; akár regényeinek korabeli olvasatait (lásd pl. 169.), mindenképp világos lesz, hogy Fábri Anna olvasási szokásai egy régóta jelenlévő, a 'valósághoz' viszonyító, Jókait azzal összevetni igyekvő irodalomtörténeti hagyományba illeszkednek, amelynek jogosultságát nem kívánom kétségbevonni. Csupán felettébb problémásnak tartom.

Fábri Anna elméletileg talán kissé tisztázatlan, ám mégis alapvető Jókai-kalauza eredetien válogatott irodalomjegyzékkel, az idézeteknek a korpuszt világosan behatároló lelőhely-jegyzékével, és az említett Jókai hősök teljes, önmagában is *irodalmi* értékű felsorolásával, de véleményem szerint szűkös jegyzetanyaggal, érthetetlen módon a most tényleg elengedhetetlen mutatók nélkül, valamint sajnos kézikönyvhöz és a könyv tudományos rangjához méltatlan kiadásban jelent meg.

Remélhetőleg a több szempontból is elkerülhetetlen második kiadás felvetett néhány aggályunkat is megszünteti majd.

Szilasi László

DERÉKY PÁL: A VASBETONTORONY KÖLTŐI

Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 222. l. (Irodalomtörténeti Füzetek 127.)

„Kassák Az Izmusok történeté c. művében kijelenti, hogy a magyar irodalom az

izmusok korában került először párhuzamba a világirodalom legkorszerűbb áramlataival.

Néhány év eltérés valóban nem nagy idő, ám a pontosság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy a nyugatosok jóvoltából az olasz futurizmusról, a fiatal emigráns avantgárdistáknak köszönhetően pedig a francia szürrealizmusról valóban szinte azonnal tudomást szerzett a magyar irodalom, míg az expresszionizmus, az aktivizmus és a dadaizmus csak némi késéssel magyarosodott. Ismeretes Kassáknak az a mondása is, hogy ő (tehát a magyar avantgárd irodalom kassái vonulata) egyetlen izmus mellett sem kötelezte el magát kizárólagos érvénnyel, hanem általánosabban: az új irodalom eszményét kívánta következetesen érvényre juttatni. Ezt a véleményét is pontosítanunk kell annyiban, hogy a valóban jellegzetesen kassái műépítkezés típusai mellett jó néhány már típusú avantgárd költemény, sőt versnyelv-alkotó kísérlet is kimutatható a magyar avantgárd költészetben".

Részletesen idéztem Derék Pál kitűnő könyvének egyik passzusát (15.), mert ebben a magyar avantgárd számos problémáját rendkívül tömören összegezte.

Derék udvariasan, de határozottan fogalmaz: „Néhány év valóban nem nagy idő, de a pontosság kedvéért...” Lehetne ezt kevésbé udvariasan is megfogalmazni: Kassák az izmusok történetében megismétli régi (még az első világháború idejére visszanyúló) és rendkívül sikeres propaganda szövegét, és kijelenti, hogy a magyar irodalom először az izmusok korában került párhuzamba a világirodalom legkorszerűbb áramlataival. A néhány év valóban nagy idő, mert az első világháborút megelőző egy-másfél évtized minden hónapjában történt valami érdekes, lényeges vagy korszakos esemény.

A „párhuzamba került” kifejezés legalább kétértelmű. Jelentheti először a művészi-irodalmi tájékozottságot és jelentheti a művészi-irodalmi teljesítményt. 1900-ban nem a naprakész világirodalmi tájékozottság hiányzott Magyarországon (Heinrich Gusztáv Egyetemes irodalomtörténetének megfelelő fejezetei ezt éppen úgy bizonyítják, mint azok a korabeli kritikák és műfordítások, amelyekre a *Modern költőket* tolmácsoló Kosztolányi támaszkodott) – hanem a nagy költő. Az *Új versek* 1906-ban, a *Négy fal között* 1907-ben, a

Holnap első kötete 1908-ban jelent meg. Az új magyar költők mesterei pedig lényegében azok voltak, akik külföldi nemzedéktársaikéi, Marinettié, Ezra Poundé stb. Derék Pál mintaszerűen elemzi Szabó Dezső és Reichard Piroska Whitman-értékelését, illetve azt, hogy magyarázataik mennyire befolyásolták Kassákat, de nem tulajdonít jelentőséget Kosztolányi Whitman cikkének. Holott mindkettőnél hamarabb jelent meg a Független Magyarországnak, amelynek Kassák munkatársa volt, és rövidebb is volt mindkettőnél. Nem bizonyítható, hogy Kassák olvasta Kosztolányi cikkét vagy forgatta a *Modern költőket* (1914), de meggondolkodtató, hogy Kosztolányi költői és A tett internacionalista számának (1916) költői között alig van különbség. (Csupán Rubiner nem szerepel Kosztolányinál, igaz, az olasz futuristák közül másokat válogat.) És nem kevésbé meggondolkodtató, hogy a Mesteremberek sokat idézett utolsó sorai:

„Örüljenek az új költők, akik az idők
új arcát éneklék előttünk,
Rómában, Párizsban, Moszkvában,
Berlinben Londonban és Budapesten”

mennyire Kosztolányira 'rímelenek'. A *Modern költők* 1913 őszén keletkezett előszavában írja: „Megnyugtató, hogy a sok millió halandó nem áll némán egymással szemben, közölni tudja a keletkezése pillanatában ijedelmesen-egyéni érzéseit, amelynek színe és súlya ugyanolyan és ugyanannyi Tókióban, Madridban és Konstantinápolyban, mint Párizsban, Krisztiániában és Budapeszten.”

Kosztolányi így jellemzi Whitmant: „... az új világ új lírikusa. A múlt nélkül való hazája csodáit éneklé. A természetet és a technikát, a szabadságot és az energiát, a demokráciát és az egyszerűséget, az élet ujjongó vídamságát. Élemi erő lüktet benne”.

Derék Pál idézi Kassákat: A „futurizmus őse letagadhatatlanul Walt Whitman” (33.), és részletesen elemzi Szabó Dezső felfogását a Withman és a futurizmus összefüggéseiről. A családfát kereső Marinetti a példaképek közt említi Whitmant és – többek közt Verhaerent, akit

sokan az európai Whitmannak tekintettek, és akiről éppen Whitman egyik francia fordítója mondja el 1907-ben, két évvel a *Futurista kiáltvány* közzététele előtt, hogy hite szerint az „emberiség újraszületésének” korában él. A kassáki „új vallás” (Deréký kifejezése): Újember, Mindenható Gép, Társadalmi Haladás egyik ösztönzője Verhaeren.

Deréký említi Whitman nagy hatását a 20. század eleji európai irodalomra, és a magyar példa mellett elsősorban a portugál Pessoa példájára hivatkozik. Valéry Larbaud 1914-ben főként angolszász és francia tapasztalatok nyomán összegezi (és vitatja) háromféle értelmezését: Whitman próféta, Whitman munkás, Whitman filozófus. Deréký tudatosítja, hogy 1919-ben Magyarországon értelmezték Whitmant mint forradalmárt és kommunistát, de ez az értelmezés már nem hatott Kassákra.

Deréký újra meg újra hivatkozik Kassák „korszerűség- és művelődésszmeny” elméletére. Ez a hivatkozás rendkívül fontos. Mert így sikerül az egységet megtalálni Kassák tízes években és húszas években írt művei között, és így magyarázható az is, hogy noha Kassák azonnal megnyitotta a bécsi Mát a francia szürrealizmus magyarra fordított termékei előtt, a szürrealizmustól mindig idegenkedett. A párizsi, francia képletdadaista-szürrealista ’fejlődés’ volt, Kassák, mint több nem-francia költő és művész (Moholy-Nagy vagy Pansaers például) a dadaizmusból a konstruktivizmus felé fordul, noha talán pontosabb lenne úgy mondani, hogy a dadaista és a konstruktivista elemek (csaknem) egyidejűleg vannak jelen művészetében. Deréký írja, mint már idéztem, hogy az expresszionizmus, az aktivizmus és a dadaizmus csak némi késéssel magyarosodott”. Futurista és dadaista mozgalom volt, expresszionista mozgalom viszont nem volt. A dada ’magyarosodását’ a háborús körülmények is gátolták. Pansaers, aki 1917–18-ban a németek megszállta Belgiumban A Tethéz és a budapesti MA-hoz sokban hasonló folyóiratot szerkeszt, és akit joggal neveznek dadaizmus előtti dadaistának, csupán 1919 telén

Berlinben hallott először Tzara mozgalmáról, szöveg még akkor sem került a kezébe. És az új vallást teremtő, és hatalomra törő Kassák (és csoportja) 1919 előtt aligha kezdetett volna valamit a dada ’szellemével’, ha valamilyen kiadvány véletlenül Svájcából kezükbe tévedt volna. Majd Kassák 1920-ban Bécsben felfedezi a dadát, ugyanabban az évben, amikor Párizsban a saját ifjúságuk ellen lázadó francia fiatalok egy csoportja (Breton, Soupault, Aragon) megváltóként várják Tzara ’bevonulását’. Kassák sohasem lázad ifjúsága ellen, *A ló meghal a madarak kirepülnek* „önvizsgálata” (a szót Derékýtől kölcsönzöm) a legteljesebb önigazolással járul.

Deréký hatalmas anyagot gyűjtött össze – az anyag nagyságához és fontosságához mérten – kisterjedelmű, karcsú művében. Lényegében összegyűjtötte, és tagoltan, értelmezve gyűjtötte össze a magyar avantgárd korpuszát. Bebizonyította – a bemutatott anyag önmagáért beszél, és a kommentárok, elemzések meggyőzőek –, hogy az avantgárd korpusza lényegesen több, és sokrétegebb, mint Kassák korpusza. A magyar avantgárd nem azonos Kassákkal. De a könyv azt is bebizonyította, hogy a par excellence magyar avantgárd művész mégis csak Kassák. Másoknak vagy nem sikerült jelentős életművet létrehozniuk, vagy (pl. Illyés Gyula, József Attila) egy idő után másfelé tájékozódtak.

A vasbetontorony költői című kötet (is) igazolja, hogy Kassák első világháború előtti jelenség, meghatározó élményei 1914 előttiiek. A negyedik rend műveltség-eszményéről szóló nézetei, a múlt-tagadás, az Új Ember és a Társadalmi Haladás összekapcsolása 1914 előtti tapasztalatainak szintetizálása. (1918 után a múlt tagadása – ami legtöbbször a 19. század eszméinek tagadását jelenti – együtt járhat a társadalmi haladás igényének vagy lehetőségének tagadásával is.) Bármilyen gyors is Kassák fejlődése 1909 és 1915 között, Kassák költői forrásvidéke avantgárd előtti vagy még inkább avantgárd melletti. Valamibe beleszületik, és ettől távolodik el. Az Illyés-József Attila generáció viszont az uralkodó(nak látszó) avant-

gárdba születik bele, és attól távolodik el. Az eltávolodás mindkét esetben az önállósodás feltétele.

A Nyugat, és konkrétan Babits, nem Kassákkal a költővel, hanem Kassákkal, az irodalmi vezérrel vitázott. Az *Eposz Wagner maszkjában* három fontos verse eredetileg a Nyugatban jelent meg. És a kötetről Kosztolányi szeretettel-megbecsüléssel írt. Babits az irodalmi vezér ellen lépett fel.

Deréky idéz Babits futurizmus-kritikájából: „Amit az olasz az ő sajátos gyermekes entuziazmusával próbálgat, nálunk

már túlhaladott dolog, s mi azokban nem a modernséget, hanem a modernség paródiáját látjuk”. Vitatható, de vitaképes álláspont. De jóval kevésbé vitatható, a Babits-idézet második fele: „... a Nyugat több éves gyakorlata mindig azt mutatta, hogy a költészet akkor modern, ha költészet, és nem akkor költészet, ha modern.” De – és Deréky könyve ezt is igazolja – a más-más módon művészettagadó futurizmus, dadaizmus és szürrealizmus egyaránt gazdagította a művészet tartományait és tagította határait.

Ferenczi László

DIE „GESTA HUNGARORUM” DES ANONYMEN NOTARS

Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Unter Mitarbeit v. László Veszprémy hrsg. v. Gabriel Silagi. Sigmaringen, Jan Thorbecke, 1991. VIII. 190. (Ungarns Geschichtsschreiber 4.)

A Bogyay Tamás szerkesztésében 1976-ban indult sorozatnak ez a negyedik darabja. Az első (*Die heiligen Könige*) az István-, Gellért- és László-legendát, valamint a vonatkozó krónikarészleteket közölte, a 2. kötet Mikes leveleiből adott válogatást (Zathureczky Gyula, Sybille Manteuffel-Szöege és Bogyay Tamás munkája, 1978), a harmadikban (*Die Mongolensturm*, 1985) Hansgerd Göckenjan és James R. Sweeney publikálta a tatárjárás szemtanúinak és kortársainak beszámolóit. Most Anonymus *Gestája* jelent meg (németül, és egyáltalán élő idegen nyelven első ízben) a címben írtak jóvoltából. A témák, a közreműködők és a megjelenési dátumok sora mind a terv átgondoltságát, mind a lehetőségek esetlegességét megmutatja.

Inkább azonban a nehézségekről látszik árulkodni az a tény, hogy a sorozat eredetileg egy jóval szélesebb körű vállalkozás része volt. A Styria Verlag indította meg 1954-ben Ivánka Endre kezdeményezésére a „Byzantinische Geschichtsschreiber”, majd egy évvel később az „Osmanische Geschichtsschreiber” s végül 1958-ban a „Slavische Geschichtsschreiber” című sorozatot, láthatóan egy jól körülhatárolt plánum szerint, hogy a német nyelvterület nagyközönsége számára az érdekes, de nyelvük miatt elzárt keleti forrásokat

megnyissa. A magyar történelem írói később, ám egyenrangú félként csatlakoztak ehhez a sorhoz, annál is indokoltabban, mert a három szériának úgyszólván minden darabja bővelkedik magyar vonatkozásokban. A vállalat nagy elánnal indult: az első három sorozatnak harminc év alatt 40 kötete jelent meg (mialatt a magyarból mindössze három), azonban a szlávoké 1978-ban befulladt, a másik kettő 1987-ig, illetve 1986-ig tartotta magát. És ezzel mintha az egész elképzelés kútba esett volna. (Bogyay halványan az érdektelenségre céloz.) Az Anonymus-kiadás gondolata is már vagy húsz éve felmerült, de megvalósítására nem nyílt lehetőség. Innen, a távolból, persze felelőtlenség volna a felszíni jelenségekből következtetést megkockáztatni, az azonban tény, hogy ezt a legújabb kötetet egy másik kiadó vette a vállára, a Thorbecke, amely ezek szerint esetleg hajlandó lesz a hamvába holt vállalkozás új alapokon történő felélesztésére, úgy látszik, igyekezve egyszerre megfelelni a népszerűség és a komoly tudományosság igényének. Ehhez a mi Anonymusunktól vár biztatást. A problémák megoldásához – legalább „termelői” oldalról – most már innen, hazulról is hozzá lehet járulni, ha másért nem, hálából, hogy akad fórum,

amely átvállalja a történeti forráskiadás itthon szunyókáló művelőinek a dolgát.

Az új Anonymus-kiadás az említett sorozatok színvonalából messze kiemelkedik azért, hogy nemcsak német fordítást hoz, hanem az eredeti szöveget is adja, méghozzá kritikai igényű kiadásban. Először is azt kell regisztrálnunk, hogy a latin szöveg hűségében minden eddigi kiadást meghalad, az 1937-es Jakubovich-félt is. A Szentpétery *Scriptores*-ének szövegközlését ugyanis a magától értetődően elkerülhetetlen elnézéseken, félreolvasásokon és sajtóhibákon kívül tudatos szerkesztői szándék is módosította némiképp, mely a két vaskos kötetben közreadott írások egységesítésére irányult. Veszprémy László volt az, aki 1937 óta először végre kézbe vette az OSzK Clmae 403. számú kódexét, és betűről betűre végigböngészte azt. (Eredményei magyarul is olvashatók a Magyar Könyvszemle 1992. évi 1. számában.) Az olvasat – amennyire ez kívülről megítélhető – kifogástalan. Szándékos eltérés csak az u–v betű kiejtés szerinti átírásában, az y fölötti pont elmaradásában és az értelemszerű központosításban meg a kis- és nagybetűk használatában van, tehát a megengedett határon belül. Látható, hogy épít (bár nem utal) Jakubovichéra, többnyire el is fogadja annak megoldásait és korrekcióit. A kritikai apparátus azonban számos helyen eltér attól. Ez sokszor indokoltnak látszik, sokszor azonban zavarba ejtő. Az tudniillik érthető, hogy az előző közlő elnézett egyet-mást, amire most fény derül, de az már kevésbé, hogy hogyan láthatott hibát, törlést, beszúrást, javítást ott, ahol most nincs. Példaként említem, hogy az 1. fejezethez Jakubovich 14. Silagi mindössze 9 szövegkritikai észrevételt fűz, és az arány többnyire hasonló, bár fordított eset is van; a 8. fejezethez az előbbi hét jegyzetet tesz, az utóbbi ötöt, ebből azonban csak három azonos. Hasznos lenne, ha az új kiadás a kézirat mellett a Jakubovich-féle változatra is utalna, mert megkímélné az olvasót a gyanakvástól, vagy a fakszimilé lapozgatásától.

A párhuzamosan futó német fordítás megbízható. Úgy látszik, hogy nem a kö-

zölt szöveg, hanem a Jakuboviché alapján készült (nyilván még korábban). Rögtön az első mondatban olvasható nála: „sue petitionis affectum (*sic*)” és alul jegyzetben: „*Recte: effectum*”. Silagi nem javít, tudomásul veszi a kódexben látható „affectum”-ot, a német mégis Jakubovich korrekciója szerint adja vissza a mondatot: „Erfüllung seiner Wünsche”. A német mondatokban kissé furcsán hatnak Anonymus kacifántos tulajdonnevei mai magyar kiejtés szerinti átírásban (Seztu-reg: Csesztreg, Gemelsen: Gyümölcseány-Wald és hasonlók, megmosolyogtatván az olvasót, aki maga elé képzei német kollégája szájmozgását). E téren van is némi következetlenség. Itt-ott a magyar alakhoz csatlakozik a német is (Stumtey: Sempte-Schintau, Colgoucy: Galgóe–Freistadt), de már a következő Trusun csak Trencsén, ellenben Zabrag csak Agram. (Azonban a névmutató teljes rendet szab a formák között.)

Az elbeszélést negyedfélszáz tárgyi jegyzet kíséri, mely egyrészt megpróbálja a magyar történelemben kevésbé járatos idegent tájékoztatni, főleg földrajzi vonatkozásban, másrészt a szakkutatás számára összefoglalja a nem egykönnyen áttekinthető Anonymus-irodalom jelenleg érvényes megállapításait, rá-rámutatva a kitapogatható szerény irodalmi forrásanyagra is. Valószínűleg az áttekinthetőség igénye az oka annak, hogy az idestova negyed évezredes „kérdés” itt kissé egyszerűbbnek látszik, mint a valóságban. Silagi az alapvető kérdésekben egyfelől Szilágyi Lóránd 1937-es tanulmányának tételeit fogadja el, másfelől a „Predictus magister” olvasatot („Der oben genannte Magister”). Így aztán nem egészen világos, hogy miről is vitatkozik az a számtalan szerző, aki a Szegzárdy-Csengery Klára közreműködésével készült, 17 lapon a legeslegújabb megnyilatkozásokat is számba vevő irodalomjegyzékben szerepel.

Van a kötetben egy jó névmutató meg egy térkép (Györffy György nyomán készíttve). Van ára is: 88 DM.

Kulcsár Péter

Mályuszné Császár Edit

(1910–1992)

Néhány év alatt a Bayer Józsefet követő színháztörténész-gárda legjava búcsúzott el tőlünk: Pukánszky Kádár Jolán, Staud Géza, Magyar Bálint után most Mályuszné Császár Edit távozott el. Igen különböző, szuverén személyiségek voltak – közősek mégis a magyar művelődés, irodalom és színház szeretetében.

„Mi, történészek” – szokta volt mondogatni Mályuszné, s joggal: 1932-ben magyar művelődéstörténetből doktorált a budapesti tudományegyetemen. Hajlama és érdeklődése már akkor a színháztörténet felé vitte volna, ám a művelődéstörténeti tanszék akkori vezetője szerint ez nem minősült komoly tudományos tárgynak, és ezért a hajdúkról készített dolgozatot. Igazi egyetemének azonban a családi műhely bizonyult: 1932-től volt Mályusz Elemér felesége, társa, egyszersmind tanítványa. 1933-tól foglalkozott színháztörténettel; 1934-ben Bécsben, Josef Gregor mellett csiszolhatta módszertani tudását. Amikor kiderült, hogy a magyar tudományosság egész rendszere szerveződik át, előbb középiskolai tanári oklevelet szerzett, majd állami állást vállalt: az Országos Levéltár (1952–1954), a Művészettörténeti Intézet (1954–1955), az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke (1955–1957) és végül, nyugdíjba vonulásáig, a Színháztudományi Intézet (1957–1967) munkatársa volt. Kandidátusi fokozatot 1959-ben szerzett, *Színház és közönség az elnyomás korában, 1849–1867 c. értekezésével*.

Mályuszné Császár Edit igazi területe a művelődéstörténeti forráskutatás volt. Fáradhatatlan levéltári, kéziratári és könyvtári vizsgálódásai során óriási mennyiségű adat birtokába jutott, és legjobb tanulmányaiban, könyveiben a mozaikrakó mesterek türelmével és ügyességével rakta ki ezeket, amíg tudományos argumentációt nem alkotott. Így tisztázta – többek között – a Helytartótanács és az első magyar színtársulat kapcsolatát, legendákat oszlatva (*Kelemen László színháza* In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XI. 1956. 153–198.), a Rádayak vonatkozó, több nemzedéken át vitt szerepét (*A Rádayak és a hazai színjátszásunk* In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve 1955.* 72–80.), a Bánk bán költőjét övező szellemi környezetet (*Katona színházi világa*, It 1970. 74–90.). A színháztörténeti komparatiztika egyik úttörő írása volt és marad *A nemzeti színjátszás kezdetei Középkelet-Európában* c. tanulmánya, a Szauder József és Tarnai Andor szerkesztette *Irodalom és felvilágosodás* c. kötetben (1974. 471–498.); nélkülözhetetlen alaplát bizonyult az 1780 és 1867 közötti cenzúráiratok kötetnyi válogatása (*Megbíráltak és bírálók*, 1985.). Legutóbb, 1990-ben a *Magyar színháztörténet 1790–1873* két fejezetét írta, a magyarországi német színjátszásról és a Budai Népszínházról szólót.

Szabad, független szellem volt mindig; könyörtelen szókimondással, kérlelhetetlen ironiával a tehetségtelenség, a féltalantumok teljesítményei iránt. E téren, mint az alkotó-kutató elme szellemi fölényének dokumentuma, aligha múltható fölül ItK-tanulmánya: *Polgári-forradalmi eszmék és az első magyar színtársulat műsora*, 1956. 154–160. A cím kortűnet, szükséges rossz, a filológusi teljesítmény álcája. A többi: 11 játékdarab egybevetése német eredetijével, s végül a bizonyítás, hogy a magyar nemesi mozgalom létrehozta, általa pártolt, neki tetszeni akaró, nemesi származásával és kollégiumi műveltségével érvelő első hazai színészgeneráció miért *nem* játszott, játszha-

tott (a cenzúrárt nem is tekintve) „polgári-forradalmi” eszmeiségű műveket. Különállásának közvetett bizonyítéka volt többször pusztá témaválasztása is: amikor a polgári szalonvígjáték sztárjairól, Prielle Kornéliáról és Szerdahelyi Kálmánról írt könyvet (*Egy színészházaspár élete*, 1956.) vagy Molnár Györgyről, a magyar rendezéstörténet örök fenyegetőjéről (*Molnár György, a rendező*, 1964.).

1989-ben, Mályusz Elemér halálával megszűnt a családi-szellemi műhely, és – mint az ilyen esetekben lenni szokott – új tudományos feladatok, célok már nem tölthették be az űrt, nem sokszorozhatták meg a törekeny test fogyó energiáit. Utoljára 1991 nyarán beszélt tervekről: az abszolutizmuskori magyar dráma tendenciái érdekelték. Azóta nem láttuk. Munkáit azonban olvassuk, tanítjuk, idézzük, olykor vitatjuk. Ez a filológus maradandósága.

Kerényi Ferenc

Szathmári Király Ádám 1692–1992

Emlékülés, 1992. július 11–12. Boldva

A barokk kori nemesi naplóírás általános divattá vált a XVII. és XVIII. század fordulója körüli évtizedekben. A latin és magyar diáriumírás szokása a Rákóczi-korban is folytatódott fejedelmi udvari és egyéni kéziratos naplók formájában. A körülmények folytán egyes diáriumok útinaplókká alakultak; például a fejedelem ifjú udvari nemesének, Szathmári Király Ádámnak a szabadságharc végén, 1711. február 28-án elkezdett, a lengyelországi és franciaországi éveket megörökítő *Naplókönyve* II. Rákóczi Ferenc Fejedelem Bujdosásairól – 1717. április 24-én ért véget Bécsben. A Rákóczi-emigrációból hazatért naplóíró magyar, lengyel s francia művelődéstörténeti szemszögből egyaránt becses naplójegyzetei csak másfél évszázad múltán kerültek napvilágra a *Rákóczi Tárb*an – az eredeti hiányában – egy hitelesnek tartott másolat alapján. A jeles kordokumentum írója születésének 300. évfordulója alkalmából a Szathmári Király Ádám Emlékbizottság a szülőföld érintett községei, Nyomár – Boldva – Hangács önkormányzati, egyházközségi, kulturális és oktatási intézményei részvételével több napos emlékünnepeket rendezett. Július 6-án Kulcsár István ny. tanár múltidéző helytörténeti kiállítást nyitott meg a naplóíró szülőfalujában a nyomári Általános Iskolában. Július 10-én pedig a templomkertben Benda Kálmán akadémikus mondott avatási beszédet Rákóczi nemes apródja emléktáblájának leleplezésekor. Sárospatakon nyílt meg a Szathmári Király család XVIII–XIX. századi történetét arcképekkel, fotókópiákkal, régi írásokkal megelevenítő, Eperjesi Eszter múzeumvezető által rendezett kiállítás a Református Kollégium Repozitóriumában. A hangácsi Református templomban történt emléktábla koszorúzásakor Lukács László nyújtott visszatekintést e vidék múltjára, jeles családjaira, helytörténeti nevezetességeire, kiemelkedő alakjaira. Az emlékülés színhelyén Csorba Csaba megyei levéltár-igazgató nyitotta meg a Szathmári Király család történelmi, helyismereti, néprajzi érdekű kiállítását, amelynek anyagát Lukács László és Töltéssy Zoltán gyűjtötte össze, s az utóbbi rendezte. Emléktábla került a nemes család boldvai sírboltjára is.

A boldvai tudományos ülést Mészáros István, a Tiszán-inneni Református Egyházkerület püspöke nyitotta meg, s ő leplezte le Szathmári Király Ádám emléktábláját a Református templomban. Az ülés első előadása (Valter Ilona) a református egyház használatában és gondozásában álló román kori bencés apátságról, műemléki kutatásáról, restaurálásáról, gótikus építéstörténeti vonatkozásairól, a bencés templom liturgiai rendszeréről, a háromhajós templom helyreállításáról szólt. Az itt elhangzott további előadások (R. Várkonyi Ágnes, Hopp Lajos, Benda Kálmán, Kiss Dezső) érintették az ifjúkorában fejedelmi szolgálatba került nemes életútját, működésének történelmi

hátterét, idegen országban tett megfigyeléseinek művelődéstörténeti jellegzetességeit, Rákóczi és Mikes, a bujdosó társak életének lengyel és franciaországi megörökítését, műveltségi eszményeit, hazatérésének hátterét, szüleivel váltott leveleit, naplója kéziratának és kiadásának kérdéseit, egyszerűen a törökországi Rákóczi-emigráció előtti évek alapvető irodalmi forrásának kiaknázható részleteit. Az előadások megerősítették, hogy a korabeli naplóműfajnak e ritka remeke nemcsak hiteles kordokumentum, a fejedelem személyére vonatkozó megbízható irodalmi forrásmű, hanem közvetlen emberi megnyilatkozás is. Az anyanyelvű naplóírás Szathmári Király kezében személyes élményei rögzítésére is szolgált, s irodalmi kifejezésre, külföldi város- és tájleírásra is alkalmassá vált. Naplóírása a későbbiek szemszögéből, a mikesi levélírás időbeni (1711–1717) előzményeként is figyelembe veendő.

A kiállítással, korabeli zenét idéző hangversennyel kísért Szathmári Király emlékülés szerencsés találkozása a helytörténeti kutatásnak s hagyomány ápolásnak, valamint a napló tartalmához s a naplóíró életszemléletének tágulásához fűződő lengyel s francia művelődéstörténeti érdekű filológiai s történeti tanulmányoknak. Egyik legfontosabb eredménye pedig az, hogy ismét ráterelte a figyelmet az egykor elveszettnek hitt napló kéziratára, s az ülésszak anyagának megjelentetése után következő fontos feladatként a naplókönyv új kiadását jelölte meg az előkerült autográf kézirat (OSzK Oct. Hung. 494) alapján, s a XIX. századi másolat (OSzK Quart. Hung. 50) ismét hozzáférhetővé vált kéziratának ismeretében. Mindez sokban köszönhető a Szathmári Király Ádám Emlékbizottság és a megnyert közreműködők áldozatos és eredményes munkájának.

Hopp Lajos

Szlovák–magyar konferencia a századfordulóról 1992. szeptember 21–22. Budapest

Intézetünkben hagyománnyá vált, hogy közös tanácskozásokat rendezünk a cseh és szlovák kollégákkal. Hosszabb szünet után 1987-ben Klaniczay Tibor kezdeményezésére került sor a veszprémi találkozóra, melynek anyaga *Ami összehasonlítható, és ami nem* címmel jelent meg. A pozsonyi irodalomtudományi intézet meghívására 1989-ben a Nagyszombat melletti Alsókorompán (Dolná Krupa) tartottunk közös kollokviumot, melynek előadásai szlovákul kerültek publikálásra (*Dejiny a literatúra v kontaktoch*).

A mostani konferenciára 1992. szeptember 21–22-én került sor Intézetünkben, melyen az időközben kettévált szlovák intézet mindkét részlege képviseltette magát. A rendezvényt a Közép- és Kelet-Európai Osztály szervezte meg, de részt vett rajta a Huszadik Századi Osztály is. A téma ezúttal a századfordulón jelentkező irodalmi modernizmus mai értelmezése volt. Az előadások szlovákul és magyarul hangzottak el, de mindig rendelkezésre állt a másik nyelvre lefordított szöveg is. A vita egyidejű tolmácsolással zajlott.

Bodnár György megnyitója után a következő előadások hangzottak el:
Fried István: *Szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok a századelőn* (Slovensko–madarské vzťahy na prelome storočia)

Karol Tomiš: *A szlovák és a magyar irodalmi modernség tipológiai párhuzamai* (Typologické súvislosti slovenskej a maďarskej literárnej moderny)

Michal Gráfik: *A szlovák irodalmi modernség* (Slovenská literárna moderna)

Gyivicsán Anna: *A szlovák századéeg helye az egyetemi szlovakisztikában* (Miesto literatúry prelomu storočia v univerziteckej slovakistike)

Joanna Goszczyńska: *Józef Cíger Hronský és az expresszionizmus* (J. Cíger Hronský a expresionizmus)

Dana Kršáková: *Modernista tendenciák az első világháború előtti prózában* (Modernistické tendencie v próze pred I. svetovou vojnou)

Krasztef Péter: *Ivan Krasko helye a közép-európai szimbolista költészetben* (Miesto I. Krasku v stredo-európskej symbolistickej poézii)

Marcela Mikulová: *Az illuzionizmus zsákutcájából* (Zo šlepej uličky iluzionizmu)

Kiss Szemán Róbert: *Tradicionálizmus és modernség a 20. századi közép-európai prózában* (Tradicionálizmus a modernita v próze 20. storočia)

Ján Koška: *A bolgár modernizmus* (Bulharska moderna)

Sargina Ludmilla: *Vaszilij Rozanov – az orosz modernizmus „enfant terrible”-je* („Enfant terrible” ruského modernizmu: V. Rozanov)

Libuša Vajdová: *Kelet és Nyugat szembenállása meg a dekadencia* (Opozícia Vychod a Západ a dekadencia)

Balogh Magdolna: *A lengyel századforduló kiátkozott gondolkodója: Stanisław Brzozowski* (Preklatý mysliteľ „Mładej Polski”: S. Brzozowski)

Pawol Winczer: *A dekadens típusának két stádiuma az európai modernségben* (Dve vývinové štádia v európskej moderne)

Karol Wlachovský: *Csáth Géza és a századforduló művészete* (G. Csáth a tvorba prelomu storočia)

Angyalosi Gergely: *A kritikai impresszionizmus a Nyugat hőskorában* (Kritický impresionizmus v slávnom období „Nyugat”-u)

Erdődy Edit: *Új nőtípusok a századelő magyar drámáiban* (Nové ženské typy v maďarských drámach na prelome storočia)

Vujicsics Sztoján: *A századelő horvát és szerb költészetének magyar recepciója* (Maďarská recepcia chorvátskej a srbskej poézie prelomu storočia)

Berkes Tamás: *Masaryk és Jászi. Polgári radikalizmus és irodalmi modernség a cseh és magyar századfordulón* (Meštianský radikalizmus a literárna modernita Čechách a Maďarsku na prelome storočia)

A jó hangulatú konferencia történetéhez tartozik, hogy a résztvevőket fogadáson látta vendégül a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság nagykövetsége, illetve a rendezvény befejezéséként bankettre került sor az Írószövetség éttermében.

Berkes Tamás

„Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban”

1992. szeptember 25–26. Kolozsvár

1992. szeptember 25-én és 26-án a kolozsvári Babes–Bolyai Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszéke „Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban” címmel konferenciát tartott a kolozsvári egyetem bölcsészkarán. A szervezés minden gondját magára vállaló Cs. Gyimesi Éva és Kiss Mihály elképzelése szerint ez a tanácskozás egy olyan konferencia-sorozat első rendezvénye, mely évről- évre valamely magyarországi vagy azon kívüli magyar irodalmi központban kerülne megrendezésre, hangsúlyozottan azzal a szándékkal, hogy kapcsolatot teremtsen a különböző irodalmi és irodalomtörténeti műhelyek között, elősegítve az egyetemes magyar irodalmi élet vérkeringésének felpozícióját.

A tervek szerint a konferenciát plenáris ülés nyitotta és zárta volna, köztük pedig egy XIX. századi, egy XX. századi valamint egy kritikai szekcióban összesen 22 előadás hangzott volna el. A széleskörű érdeklődésre való tekintettel azonban a rendezők úgy alakították át a programot, hogy az előadások zömét a tanácskozás teljes közönsége

hallhassa. Az egyetem dékánja a megnyitón köszöntötte a konferencia résztvevőit, a második napon pedig fogadást adott a megjelentek tiszteletére.

25-én délelőtt Kibédi Varga Áron elnökletével a következő előadások hangzottak el: Veres András: *A központosított értékrend érvényesítésének kísérlete és kudarca a negyvenes-ötvenes években*, Schulcz Katalin: *A kiegyezés keresése esélyei a hatvanas években*, Varga László: *A többértékűség bizonytalansága a hetvenes években*, Erdődy Edit: *Kritikusi beszédhelyzetek és stratégia az elmúlt korszakban*. Ez utóbbi dolgozatot a szerző távolléte miatt Szabó G. Zoltán olvasta fel.

Délután Szabó G. Zoltán elnökletével folytatódott az előadássorozat: Gyapay László: *Kölcsény kritikusai módszere*, Szilágyi Márton: *Kármán József XIX. századi újralfedezése*, Korompay H. János: *Erdélyi János Berzsenyi-képének változásai*, Dávidházi Péter: *Költő és kritikus egy személyben: Arany János, Kozma Dezső: Pszichológiai igény a századvégi novellisztikában*, Nagy Sándor: *Egy konzervatív haladó író: Gárdonyi Géza*. A XIX. századi témák elhangzása után Tamás Attila vette át az elnöklést. Még két előadásra nyílt lehetőség: Nyilasy Balázs: *Előítéletek és igazolatlan premisszák* és Borcsa János: *A Mű helyét kereső kritika*.

26-án délelőtt két szekcióra oszlott a konferencia. Az elsőben Tamás Attila elnökle alatt öt előadást hallhattunk: Berszán István: *Pályakezdők irodalmi értékorientációja*, Martos Gábor: *Irodalmi fórumok szerepe az érték közvetítésben*, Cseke Péter: *A Tanú erdélyi fogadtatása*, Margócsy Klára: *Az érték Határ Győző drámáiban*, Kántor Lajos: *Szabédi László és a Mórok*. A másik szekcióban Cs. Gyimesi Éva volt az elnök, és Széles Klára: *Látéletek kritikai életünk közelmúltjából*, Józsa T. István: *Közép-kelet-európai utópia*, valamint Kereskenyi Sándor: *A szubjektum (ön)vizsgálatának elégtelensége* című előadása hangzott el.

A délutáni, záró plenáris ülést Cs. Gyimesi Éva vezette. Előadók voltak: Kibédi Varga Áron: *Az irodalomtörténetírás válságai*, Tamás Attila: *Értékrend vagy értékrendek*, Bertha Zoltán: *Posztmodernizmus vagy értékonzervativizmus*, Bíró L. Ferenc: *Értékfogalmak mediális közegben*, Kiss Mihály: *Érték és értékrend a Magyar Versek könyvében*, Turcsány Péter: *Költészetünk az idő rostájában*, Végh Balázs: *Szemponctok és módszerek a kisebbségi irodalom vizsgálatában*. A konferenciát Cs. Gyimesi Éva rövid összegzése zárta. A hosszú nyúló programot élénk és kitartó figyelem kísérte, amit jól mutattak az előadások utáni viták. A Soros Alapítvány támogatása lehetővé tette, hogy a rendezők önálló kötetben adják ki az elhangzott előadásokat.

A sikeres kolozsvári kezdeményezés folytatására 1993-ban Budapesten kerül sor. A szervezést az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete vállalta magára. A tervezett konferencia címe: *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*.

Gyapay László

Tanácskozás Mándy Iván írásművészetéről

1992. október 1–2. Budapest

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és az Újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai kutatások Intézete közös konferenciát tartott 1992. október 1-jén és 2-án Budapesten. Az előadások témája Mándy Iván életműve volt.

Bodnár György és Bori Imre megnyitó beszédükben egyként hangsúlyozták annak jelentőségét, hogy – a konferencia-sorozat történetében először – élő író művészetéről esik majd szó. Bori Imre *Mándy-jelenségek* című dolgozata mintegy áttekintette az író életművét (főleg a kulcsfigurák szempontjából). Ugyanő emlékeztetett arra, hogy a

vajdasági magyar folyóiratok akkor is szívesen fogadták Mándy írásait, amikor Magyarországon hivatalos sugallatra háttérbe szorították, sőt támadták ezt az írásmódot. A konferencia első napján személyesen is megjelenő Mándy Iván megerősítette ezt a tényt, külön kiemelve Bori Imre korabeli írásainak jelentőségét.

Rónay László az íróval folytatott beszélgetések emlékét felidézve rajzolta meg Mándy portréját. Pomogáts Béla elemezte a Mándy-próza bizonyos poétikai sajátosságait és ezen írások kritikai fogadtatását. Gerold László Mándy hangjáték-műfajáról készített elemzést, kimutatva, hogy aligha túlzás ezeket a műveket a regényekkel és a novellákkal egyenértékűen kezelni. A konferencia első szakaszát vita követte, amelyhez magától értetődően maga az író is hozzászólt, különös tekintettel a kritikai fogadtatással kapcsolatos észrevételekre.

A második szakasz első előadásában Juhász Erzsébet a *Mi az öreg* című írás kapcsán vizsgálta az író beszédhelyzet-váltó technikáját. Ugyanerre a szövegre összpontosított Utassy Csaba dolgozata a *belső realitás szövegszervező funkcióját* véve alapul. Angyalosi Gergely a Mándy-próza sajátos „akusztikáját” elemezte; egyfajta eltolódást vélt észlelni az életműben a vizualitástól a hangzó minőség irányába. Harkai Vas Éva „egy nem létező elbeszéléstipológia” szemszögéből vette számba Mándy Iván prózájának némely poétikai eljárásait.

A konferencia második napján Bodnár György beszélt a *Fabulya feleségei* című műről. Bánya János Mándy „kis beszédműfajainak” és az úgynevezett „álomregényeknek” az összefüggését boncolta. Erdődy Edit egy meghatározott pályaszakasz kapcsán Mándy sajátos *világteremtő* képességeiről, írói univerzumának változásairól szólt. Kálmán C. György arról a kapcsolatról beszélt, amelyet a „tépett füzetlapok” olvasása közben ismert fel, s amely a naplóírást és a Mándy-próza poétikai sajátosságait rokonítja. Az utolsó előadás elhangzása után ezúttal is vita következett, melynek során a résztvevők egyáltalán nem ragaszkodtak a nyitott kérdések erőszakos lezárásához. A konferencia sikeresen bizonyította, hogy az irodalomtörténet és a poétika eszközeivel a még mozgásban lévő, változó életművek is megközelíthetők; mi több, hogy ezeknek a megközelítéseknek a sajátos izgalmát éppen a „véglegesnek” szánt konklúziók szűkszerű kikapcsolása adja.

Angyalosi Gergely

Irodalmi nyelvek és kánonok

1992. november 11. Budapest

Az MTA Irodalomtudományi Intézet Elméleti Osztálya 1990-ben rendezte meg először *A szöveg – fogalma különböző nyelvelméleti felfogásokban* – címmel az azóta már rendszeressé vált irodalomelméleti konferenciáját. 1991-ben az Elméleti Osztály kezdeményezéséhez csatlakozott az MTA Irodalomelméleti és Poétikai Munkabizottsága (ez különösebb koncepcionális és szervezésbeli problémát nem okozott, hiszen jelentős személybeli átfedések állapíthatók meg e három intézményi egység között) és szokásosan novemberben *Az irodalmi interpretáció* címmel hirdetett meg nyilvános diskurzust.

1992. november 11-én az *Irodalmi nyelvek és kánonok* témája hozott össze bennünket az Intézetben, s ezzel folytatódott a hagyomány. A következő előadások hangzottak el:

Szili József: *A nyelv nyelvének nyelvbőltogetése: szublimális jelentés(l)imitáció, avagy küszöb alatti jelkulcsrejtegetés,*

Gránicz István: *A modern orosz költészet „nyelvei”,*

Zsélyi Ferenc: (JATE Angol Tanszék): *Az irodalom (mint) a kánon kritikája,*

Kovács Sándor: (JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék): *A kritika nyelv-e?*

Odorics Ferenc: *Mb. – Iskolás nyelvjátékok,*

Kálmán C. György: *Kanon és polifónia* címmel.

Délelőtt Poszler György, délután Szili József elnökölt.

A konferencián érzékelhető volt az irodalomról és az irodalomtudományról szóló (ittthon jól megszokott) beszédmód megváltozása. *Kevesebb az igazságba és több a beszédbe vetett hit* – valahogy így lehetne summát mondani.

A Szervezőbizottság

A Textológiai Munkabizottság 1992. május 18-i üléséről

A bizottság két tagját veszítette el egyetlen hét leforgása alatt: Kiss Józsefet, több cikluson át volt elnökét, a Petőfi kritikai kiadás sorozatszerkesztőjét és Klaniczay Tibor akademikust, aki tudósként, tudományszervezőként, a forráskiadványokat támogató Ts-5 kutatási főirány programtanácsának elnökeként, több cikluson át a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya könyvbizottságának vezetőjeként jelentett senki mással nem pótolható segítséget a magyar textológiának.

A Ts-programok lezárulása utáni helyzetet az ülés vendégének, Mucsi Ferencnek, az MTA Társadalomtudományi Főosztálya vezetőjének tájékoztatója alapján tekintette át a bizottság. Az 1993-ra feltétlenül szükséges kutatási és kiadási támogatásokat átmenetileg, az előző évvel azonos összegben fedezi az új elnevezésű és 9 témakörben pályázatra meghirdetett OKTK, azaz „Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások”-program. A napirend keretében került sor az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága által készített könyvterv-szabályzat megvitatására. Az elhangzott kérdések az interdiszciplináris témák nehézségeit, az előlektorálás és lektorálás mikéntjét, a kiadói tevékenység korszerű értelmezését firtatták. Mucsi Ferenc válaszában készséggel elismerte, hogy a tervezet fokozatos életbe léptetése során további kérdések is joggal felvetődhetnek, egy részüket a gyakorlat tudja majd megválaszolni.

A bizottság – munkatervének megfelelően (l. ItK 1991. 234.) – elkezdte a kritikai kiadások értékelő áttekintését. A *Vörösmarty Mihály összes művei* azért került napirendre, mert elérhető közelségben látszik befejezése. Horváth Károly sorozatszerkesztő szerint Bodolay Géza 1992 végéig elkészíti a *Vegyes prózai írások* címet viselő 15. kötet jegyzeteit, amely a tanulmányok mellett tartalmazni fogja Vörösmarty latin és magyar nyelvű iskolai írásait, nyelvtudományi munkáit. A 19. kötetbe kerülne Czuczorral közösen készített iskolai nyelvtana, németre fordított kis magyar grammatikája és az 1–18. kötet pótlásai. (E kötet részletes tervéről az Irodalomtudományi Intézet XIX. századi Osztálya textológiai vitáülésén döntenek.) A 20., a sorozatot záró kötet a teljes kritikai kiadás név- és címmutatóját tartalmazza.

A Mikszáth kritikai kiadás áttekintését elsősorban Rejtő István sorozatszerkesztő halála indokolta. A felkért sorozatszerkesztők nevében Fábri Anna vázolta a helyzetet: a sorozat 1956-ban indult, becslése szerint 25 tomos van még hátra. Vannak feltárásig gondok (politikai beszédek, mesék és versek) és hiányzik a kéziratkatalógus, valamint egy tüzetes bibliográfia. Ezek a szövegkiadással párhuzamosan pótlandók. Jelenleg 4 kötet karcolat van munkában. Mindazonáltal szükségesnek látszik a munkatársi gárda újjászervezése olyan, számítógépes felkészültségű fiatal szakemberekből, akik az eddig megjelent kötetek feldolgozásával elősegíthetik a hátralévő 15 kötetnyi karcolat megjelölését, illetve a majdani mutatókötet elkészültét. Célyszerű végrehajtani azokat a változtatásokat is, amelyek az eltelt 26 év alatt óhatatlanul felmerültek, és részben a Mikszáth-kiadásnak abból a sajátosságából származtak, hogy a regények és elbeszélések annak idején két párhuzamos sorozatban, tudományos és népszerű változatban

jelentek meg, természetesen eltérő szöveggondozásban. A munkában lévő kötetek finanszírozása OKTK-pályázattal látszik áthidalhatónak, a számítógépes adatbázis kialakításához azonban OTKA-pályázatra lesz szükség.

Bíró Ferenc elnök beszámolt arról, hogy megkezdődött Kiss József (posztumusz) akadémiai doktori habilitációja. A bizottság megleléedéssel és köszönettel nyugtázta, hogy a kritikai kiadások vitatott copyrightolására tett észrevételeit (l. még lt 1991. 416–417.) az Akadémiai Kiadó elfogadta.

Elhunyt három tagja és a bizottságtól megvált Herner János helyére a bizottság egyhangú szavazással kooptálta Kovács Sándor Ivánt, a megindítandó Zrínyi kritikai kiadás szerkesztőjét, és hasonló egyetértéssel döntött Fábri Anna (Mikszáth krk.), Korompay H. János (Arany krk.) és Debreczeni Attila (Csokonai krk.) meghívásáról.

A Textológiai Munkabizottság 1992. október 19-i üléséről

Tizenöt munkabizottsági tag és hét meghívott részvételével tartották a textológusok 1992. évi őszi ülésüket a Petőfi Irodalmi Múzeumban.

Kiss Józsefre, a Munkabizottság alapító tagjára, titkárára és elnökére emlékezett Dávidházi Péter. Az emlékezés egy része az ltK 1992. évi 4. számában olvasható. A befejezés előtt álló kritikai kiadások áttekintése során a Berzsenyi-ediőről számolt be Csetri Lajos; a munkálatok helyzete megnyugtatónak tekinthető. Petneki Áron az ún. TS–5 kutatási főirány örökébe lépett OKTK (Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások) című programról adott tájékoztatást. Az 1992-re az országgyűlés által megszavazott 48 millió Ft-ból a tárgyévben 55 mű kiadását valamint folyó kutatásokat lehetett támogatni. Az érvényes pályázati rendszer immár nem intézmények és műhelyek, hanem kutatók és kutatások támogatását célozza. Az ülés időpontjában még nem ismeretes, hogy az 1993. évi költségvetési törvényjavaslatban szerepelni fog-e a fenti, legalább névlegesen azonos összeg a kiadások és kutatások további szubvencionálására. A tájékoztatást követően élénk eszmecsere bontakozott ki – többek között – a klasszikusok kiadásának egyéb szponzorálási lehetőségeiről, az MTA I., II. és IX. Osztályának alapítványtervéről.

A Szabó Lőrinc kritikai kiadás megindítására tett javaslattal kereste meg a Bizottságot a JPTE munkacsoportja. Kulcsár Szabó Ernő nemzetközi távlatokba helyezte a vállalkozást, amely szinkronban folylhatna – például – az Ezra Pound körül megélenkült kutatásokkal. Kabdebó Lóránt a költő könyvtárában található adatok megmentésének fontosságára és sürgető voltára hívta fel a figyelmet. A tudományos feldolgozás a B. Juhász Erzsébet személyében meg is van a megfelelő szakember. Kabdebó Lóránt gyűttal bejelentette, hogy a kritikai kiadás munkatársi gárdájának kialakítása is megkezdődött a JPTE egyik speciálkollégiumának keretében. Szigeti Csaba „Szabó Lőrinc költeményeinek digitális kiadása és felhasználási módja” című tervzetében a bizottság annyi érdekes módszertani kérdést talált, hogy azt következő ülésén külön napirendre tűzi. A Munkabizottság a kiadás megindítására tett javaslatot egyhangúan elfogadta.

A továbbiakban Bíró Ferenc elnök beszámolt Rejtő István hagyatékának sorsáról, az irodalomtudományi Intézetben már második fél éve nagy sikerrel folyó „mesterkurzus”-ról, amelyet Dávidházi Péter vezet, s végül ismertette a következő ülés előzetes programját.

* Az országgyűlés az 1992. évvel azonos összeget szavazott meg az OKTK számára. (A szerk.)

A Freud–Ferenczi levelezés megjelenése alkalmából a párizsi egyetem Hungarológiai Központja és a Magyar Intézet tudományos konferenciát rendezett („Ferenczi, disciple et ami de Freud”). A konferencián Karafiáth Judit *Ferenczi et les écrivains de la revue Nyugat* címmel tartott előadást.

(Párizs, 1992. január)

*

Az Université de Paris VIII „Le manuscrit surréaliste” konferenciáján Kelevész Ágnes Attila József. *Journal analytique et texte surréaliste* címmel tartott előadást.

(Párizs, 1992. március)

*

A III. Magyar–Francia Avant-garde konferencián intézetünkől az alábbi munkatársak tartottak előadást:

Angyalosi Gergely: *L' idée de l'apocalypse dans la littérature hongroise moderne*

Erdődy Edit: *Le théâtre d'Árpád Göncz*

Ferenczi László: *Le cheval meurt, les oiseaux s'envolent de Kassák – apologie ou autobiographie?*

Pomogáts Béla: *Le manifeste surréaliste de Tibor Déry. De l'expressionnisme au surréalisme*

Varga László: *La transformation du langage dramatique des années 50*

(Párizs, 1992. május)

*

A bukaresti Calinescu Intézet „The Biedermeier Literature in Eastern Europe” elnevezésű tanácskozásán Szabó G. Zoltán *Almanach-Lyrik und die Stammbuch-Gedichte in der ungarischen Literatur*, T. Erdélyi Ilona *Einige Gedanken über das ungarische Biedermeier* címmel tartott előadást.

(Bukarest, 1992. június)

A Cseh és Szlovák Kultúra Házában rendezett Kundera-konferencián részt vett Berkes Tamás. Előadásának témája *Kundera és a groteszk regény* volt.

(Budapest, 1992. június)

*

A Société d'Études Céliniennes konferenciáján Karafiáth Judit *Céline et la Hongrie* címmel tartott előadást.

(Párizs, 1992. július)

*

A British Comparative Literature Association „Across Europe” elnevezésű konferenciáján Dávidházi Péter *Transferring Cult and Culture, The Genesis of the Hungarian Reverence for Shakespeare* címmel tartott előadást.

(University of Warwick, 1992. július)

*

Az International Society for Folk Narrative Research 10. kongresszusán Tüskés Gábor *Traumerzählungen und Weltbild einer ungarischen Bauernfrau im 20. Jahrhundert* címmel tartott előadást.

(Innsbruck, 1992. július)

*

Bezeczky Gábor részt vett az International Association of Literary Semantics konferenciáján és előadást tartott *Homogeneity vs. Heterogeneity* címmel.

(Brüsszel, 1992. augusztus)

*

Kosztolányi, traducteur de Verhaeren et Maeterlinck címmel tartott előadást Ferenczi László az Archives et Musée de la Littérature tanácskozásán.

(Brüsszel, 1992. szeptember)

„A századforduló irodalma” címmel rendeztünk szlovák–magyar konferenciát a pozsonyi Szlovák ill. Világirodalmi Intézettel közösen.
(Budapest, 1992. szeptember)

*

A VII. Nemzetközi Kelet-Középeurópai Felvilágosodás Kollokviumon intézetünkben előadást tartott

Kovács Ilona: *La naissance d' une opinion (Le libertinage hongrois jugé d' après la correspondance de Kazinczy)*

Tüskés Gábor: *Zwischen Aufklärung und Gegenklärung. Eine personengeschichtliche Untersuchung*
(Budapest, 1992. szeptember)

*

A Közép-Európai Egyetem komparatista szemináriumán Krasztev Péter *We have to be reborn again* címmel tartott előadást.
(Prága, 1992. szeptember)

*

„Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban” címmel rendezett

tudományos tanácskozást a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Filológiai Intézete. Intézetünk munkatársai a konferencián hat előadást tartottak.
(Kolozsvár, 1992. szeptember)

*

A Strassbourg-i Egyetemen és az Európa Parlamentben rendezett „Europe surréaliste” konferencián Karafiáth Judit *La tentation du surréalisme. Les cas de la Hongrie* címmel tartott előadást.
(Strassbourg, 1992. október)

*

Az Újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetével folytatott együttműködés keretében „Mándy Prózája” címmel rendeztünk konferenciát.
(Budapest, 1992. október)

*

Ferenczi László előadást tartott az Essen-i egyetem konferenciáján *La pensée politique au tournant du siècle* címmel.
(Essen, 1992. december)

Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban". 1992. szeptember 25–26. Kolozsvár (<i>Gyapay László</i>)	159
tanácskozás Mándy Iván írásművészetéről 1992. október 1–2. Budapest (<i>Angyalosi Gergely</i>)	160
Irodalmi nyelvek és kánonok" 1992. november 11. Budapest	161
A Textológiai Munkabizottság 1992. május 18-i üléséről	162
A Textológiai Munkabizottság 1992. október 19-i üléséről	163
ntézeti hírek (1992. január 1. – december 31.)	164

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója.

Szerkesztette a Balassi Kiadó.

Budapest, 1993.

Megjelent 12,5 A/5 ív terjedelemben.

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Hujder Zoltán

Munkaszám: 285/93

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885) továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó.

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

Ára: 110 Ft

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST